

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НАГАЙКО КАТЕРИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 94:329.73](477.411)"18/19"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**КИЇВСЬКА ГРОМАДА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ К. М. Нагайко

Науковий керівник: Коцур Віктор Петрович,
доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України, дійсний
член НАПН України

Переяслав – 2020

АНОТАЦІЯ

Нагайко К. М. Київська Громада в українському національному русі другої половини XIX – початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав, 2020.

Невпинний розвиток української держави зумовлює важливість вивчення напрямків, предметом яких виступає розвиток національної самосвідомості в умовах зародження та становлення української нації. Вітчизняна історична наука покликана розкривати нові горизонти в дослідженні актуальних та суспільно-значущих тем. На сучасному етапі важливим є вивчення діяльності суспільно-політичних осередків національного спрямування. У дисертації виконано наукове завдання, яке полягає у тому, щоб дослідити роль Київської Громади в українському національному русі другої половини XIX – початку XX ст. Ця неофіційна українофільська організація, що виникла на межі 1850–1860-их рр., об'єднала видатних представників наукової та культурної інтелігенції довкола створення української національної ідеї. Історія її діяльності як ключового осередку українського національного руху в заявлених хронологічних межах дотепер не набула комплексного висвітлення у вітчизняній історіографії. Завдяки антропологізації історичного знання, увагу дослідників привертають аспекти, пов'язані з дослідженням суспільно-політичних, культурних та просвітницьких практик її окремих діячів, їхнього інтелектуального спадку та біографій. Через з'ясування персонального складу, аналіз взаємозв'язків представників Київської Громади, зміни їхнього світогляду та ідеології сформовано загальну картину історії цієї організації, визначено етапи її функціонування.

Реалізація наукової задачі дозволила комплексно розкрити основні аспекти функціонування Київської Громади, визначити її роль в українському національному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У роботі з'ясовано стан наукового вивчення теми, охарактеризовано джерельну та теоретико-методологічну базу дослідження. Наявну історіографію розділено на три хронологічні етапи: 1) перша третина ХХ ст.; 2) друга третина ХХ ст. – 1980-ті рр.; 3) 1990-ті рр. – 2010-ті рр. Перший етап окреслив науковий інтерес вітчизняних дослідників до історії існування Київської Громади, як рушія національного відродження другої половини ХІХ ст. Другий етап розділений на дві групи – праці радянських та діаспорних дослідників. Перша з них представлена розвідками, опублікованими з 1952 р. до 1990 р. Друга – працями українських дослідників у діаспорі, що виходили друком з 1934 р. до 1984 р. Третій історіографічний етап позначився дослідженням ключових аспектів діяльності Київської Громади, її окремих постатей та осередків. Виокремлено дисертаційні дослідження, у фокус яких потрапила тематика з історії громадівського руху.

Джерельна база роботи складається з опублікованих та неопублікованих матеріалів, що розділяються на три види: 1) матеріали офіційного характеру: доноси, анонімні листи, рапорти, доповідні записки; 2) джерела приватного походження: листування, щоденники, спогади, мемуари, автобіографії; 3) наукові та публіцистичні праці членів Київської Громади. Використані документи зберігаються у фондах таких архівів: Центрального державного історичного архіву у Києві (ЦДАК), Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву Полтавської області (ДАПО), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР).

Теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження представлено такими напрямками: інтелектуальна історія, історична антропологія, історія ментальностей, наративізм (мікронаратив, гранд-наратив), історична пам'ять, біографістика. Розкриття зазначеної теми здійснено на основі загальнонаукових принципів: науковості, об'єктивності, історизму, системності, всебічності,

комплексності та плюралізму, а також через використання загальноісторичних (проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-генетичний, історико-порівняльний, синхронний, діахронний) та спеціальних (структурно-функціональний, просопографічний та біографічний) методів дослідження.

Визначено, що важливими суспільно-політичними чинниками, що вплинули на виникнення Київської Громади, були українофільські організації початку XIX ст. та визначні діячі українського національного руху, такі як М. І. Костомаров, П. О. Куліш, Т. Г. Шевченко. Виокремлено два етапи функціонування Київської Громади: кінець 1850-их – 1860-ті рр. та 1870-ті рр. – початок XX ст. Кількість її учасників упродовж всього періоду діяльності коливалася від 100 до 500 осіб, що представляли різні соціальні верстви.

Встановлено, що важливим підсумком початкового етапу функціонування Київської Громади стало формування національної ідеї шляхом здійснення просвітницьких проектів українофільського спрямування: створення недільних шкіл, виданням навчальної та художньої літератури, збірників фольклорних матеріалів, укладання словника української мови, участь громадивців у редакціях тогочасних часописів. Українофільська діяльність представників Київської Громади викликала реакційні дії з боку влади. Діяльність окремих її членів супроводжувалася переслідуваннями, стеженням, арештами та засланнями.

З'ясовано, що в 1870-их рр. – на початку XX ст. відбувалося пожвавлення українського національного руху, посилення інтересу до вивчення власної минувшини. Важливе місце в діяльності Київської Громади було відведено науковому вивченню історії України, етнографії, краєзнавству та мовознавчим дослідженням, значну увагу було приділено редакційно-видавничій роботі.

Велике значення в процесі українського національного відродження відіграло культурно-мистецьке життя. Вагомим у процесі пропагування ідеї національної окремішності була публікація літературних творів українською мовою, створення українського театру та розвиток музики.

Діяльність Київської Громади 1870-их рр. – початку XX ст. провадилася в умовах суттєвої політизації українського національного руху. У цей час у її

середовищі відбулася диференціація відносно культурницьких та політичних практик. Створені суспільно-політичні осередки, гуртки, товариства, видавництва, політичні партії, що сприяли втіленню українського національного проекту.

Від часу виникнення й до завершального етапу функціонування Київської Громади не існувало єдиної форми та сталого складу цієї організації. Беручи початок з університетських об'єднань кінця 1850-их рр., вона трансформувалась у різні професійні осередки та в подальшому розчинилась у суспільно-політичних течіях кінця XIX – початку XX ст. Втім, її представники повсякчас зберігали національну спрямованість дій та керувалися прагненням здобути власну ідентичність в реаліях імперського поневолення. Джерела засвідчують різноманітні прояви зібрань членів Громади: ініційовані приватно, зумовлені професійною роботою, здійснені з огляду на суспільно-політичну діяльність. Характерні для різних етапів існування Київської Громади спільно вони являли собою взаємоузгоджену систему, в якій формувалися принципи українофільського руху. Його науково-просвітницькі орієнтири та демократизм, поміркованість у виборі засобів реалізації були зумовлені передусім складом учасників, що в переважній більшості тяжіли до системного, послідовного пошуку моделі національної ідентичності. На основі залучення широкого кола джерел, вивчення відомостей про членів Київської Громади та їхнього інтелектуального спадку, показано формування української національної ідеї та її поступову трансформацію в межах культурно-освітніх та політичних практик.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження – фактологічний матеріал, висновки та положення можуть бути використані при написанні наукових праць, довідкових видань, розробці навчальних курсів у вищих навчальних закладах, що охоплюють період другої половини XIX – початку XX ст., та стосуються аспектів історії українського національного руху та діяльності Київської Громади.

Ключові слова: Громада, Київ, український національний рух, українофіли, інтелігенція, культура, просвітництво, суспільно-політична діяльність.

ABSTRACT

Nahaiko K. M. Kyiv Community in the Ukrainian national movement of the second half of the 19th century – early 20th century. – Qualifying research paper retaining manuscript rights.

The dissertation for the degree of Candidate of Sciences in History, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – State Institution of Higher Education “Pereiaslav-Khmelnyskyi Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University.” – Pereiaslav, 2020.

Continuous development of the Ukrainian state determines the importance of exploring the progress of national identity in the times when the Ukrainian nation originated and evolved. Ukrainian historians are bound to discover new horizons in their study of current and socially significant topics. At the present-day stage, studying activities of socio-political centers for national development is one of the most relevant topics. The dissertation strives to accomplish the academic goal of studying the role played by Kyiv Community (Kyivs’ka Hromada) in the Ukrainian national movement during the second half of the 19th century – early 20th century. This unofficial Ukrainophilist organization that had emerged in the late 1850s – early 1860s united prominent scientific and cultural intellectuals for shaping the national idea. As for now, the history of its activities as a key center of Ukrainian national movement within the stated chronological boundaries has not yet been explored comprehensively in domestic historiography. Due to anthropologization of historical knowledge, researchers’ attention is drawn to aspects concerning exploration of socio-political, cultural and enlightenment practices of the Community’s members, their intellectual heritage and biographies. With identification of Kyiv Community participants, analysis of their relations, changes in their outlook and ideology, we are able to recreate the overall picture of the Community’s history and define specific stages in its activity.

Working on this academic goal enabled us to reveal the main aspects in the work of Kyiv Community and determine its role in the Ukrainian national movement of the second half of the 19th century - early 20th century.

This research work has also analyzed the state of scientific exploration of this topic, and characterized the sources and theoretical-methodological basis of the study.

The presented historiography is divided into three chronological stages: 1) the first third of the 20th century; 2) the second third of the 20th century – the 1980s; 3) the 1990s – 2010s. The first stage outlines the academic interest of domestic scientists in the history of Kyiv Community as the powerhouse of national revival in the second half of the 19th century. The second stage is comprised by two groups of studies completed by Soviet and Ukrainian diaspora historians, respectively. The first group is represented by research works published from 1952 to 1990. The second group includes works written by intellectuals of Ukrainian diaspora and published from 1934 to 1984. The third historiographical stage is distinguished by studying key aspects in the activity of Kyiv Community, some of its members and local branches. Dissertations focusing on topics related to the history of the Community movement have been assigned to a separate group.

The source basis of our study comprises published and unpublished materials divided into three categories: 1) official documents: delations, anonymous letters, reports, reporting notices; 2) sources of private nature: letters, diaries, memoirs, autobiographies; 3) research and publicist works by members of Kyiv Community. The documents cited have been obtained from the following archives: Central State Historical Archive in Kyiv (CDIAK), State Archive of Kyiv Oblast (DAKO), State Archive of Poltava Oblast (DAPO), and the Manuscript Institute of Vernadsky National Library of Ukraine.

The theoretical and methodological basis of the dissertation is formed by intellectual history, historical anthropology, history of mentality, narratives (micro and grand narrative), historical memory and biography. The stated topic has been explored on the basis of generally recognized research principles: scientific nature, objectivity, historicism, consistency, comprehensiveness, complexity and pluralism, and with the use of common historical methods (problem-chronological, historical-systemic, historical-genetic, historical comparative, synchronous, diachronous) and special methods of research work (the structural and functional approach, prosopographic and biographic approaches).

It has been established that the important socio-political factors to promote emergence of Kyiv Community were Ukrainophilist organizations of the early 19th century and prominent figures of Ukrainian national movement such as M. I. Kostomarov, P. O. Kulish, T.G. Shevchenko. Two stages in the existence of Kyiv Community have been distinguished: the late 1850s – 1860s, and the 1870s - early 20th century. Throughout all of its existence, the number of participants fluctuated from 100 to 500 persons who represented various strata of the Ukrainian society.

It has been established that an important result at the initial stage of Kyiv Community existence was shaping the Ukrainian national idea by way of implementing enlightenment projects of Ukrainophilist nature: establishment of weekend schools, publication of textbooks and fiction works, collections of folklore materials, creation of a Ukrainian dictionary, and participation of Community members in editorial boards of contemporary newspapers. The Ukrainophilic activity of Kyiv Community members provoked a reactionary response on the part of the authorities. Some of its members were subject to surveillance, prosecution, arrests and expulsion.

It has been discovered that in the 1870s – early 20th century the Ukrainian national movement became more intensive, with the growing interest that people developed for studying the past. One of the important areas that the work of Kyiv Community focused on was conducting research on the history of Ukraine, ethnography, regional studies and linguistics, with special attention paid to editorial and publishing activities.

Art and culture played an important role in the national revival of Ukraine. A significant step in promoting the idea of national identity was publishing literary works in Ukrainian, founding Ukrainian theaters and developing national music.

In the 1870s – early 20th century, Kyiv Community operated against the background of the growing politicization of Ukrainian national movement. Within this time period, cultural and political practices became more differentiated. The socio-political circles, societies, branches, publishing houses and political parties that had been created earlier encouraged implementation of the Ukrainian national project.

Since the time of its foundation and until the final stage of its existence, Kyiv Community never had a single form and permanent composition. Originating from university societies of the late 1850s, it transformed into various professional circles and eventually dissolved in socio-political movements of the late 19th century – early 20th century. However, its members always strived to retain the national aspect of their activities and preserve their own identity in the conditions of imperial repression. Our sources suggest that meetings of the Community members varied by their form, and could be private, professionally related, or inspired by socio-political activities. Some of them were more or less typical for different stages throughout the existence of Kyiv Community, and together they made up a mutually coordinated system where principles of the Ukrainophilist movement were shaped. Its academic and enlightenment goals as well as democratic nature and choice of moderate policies to achieve the stated goals can be explained primarily by the views of the people who made it up and tended to prefer systemic and consecutive search for a model of national identity. Based on a wide range of sources and with exploration of data available presently on the members of Kyiv Community and their intellectual heritage, we are able to represent formation of Ukrainian national idea and its gradual transformation within the framework of cultural, educational and political practices.

The practical importance of the dissertation results – factual materials, conclusions and main provisions – can be used to create research works, reference publications and academic courses for institutions of higher learning that would cover the second half of the 19th century – the early 20th century and concern history of Ukrainian national movements and activities of Kyiv Community.

Key words: Community, Kyiv, Ukrainian national movement, Ukrainophiles, intellectuals, culture, enlightenment, socio-political activity.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають наукові результати дисертації у фахових виданнях

1. Грицик К. Стара Київська Громада в українському національному русі у 60–90-х рр. XIX століття: погляд на проблему. *Мандрівець*. Тернопіль: Мандрівець, 2014. № 6. С. 22–28.

2. Нагайко К. Національна ідея в «українському відродженні» другої половини XIX ст. (до історії Київської Громади). *Український історичний збірник* / гол. ред. Т.В. Чухліб. Київ, 2015. Вип. 18. С. 186–195.

3. Нагайко К. Мовний аспект політики царизму як реакція на формування національної ідеї в середовищі Старої Київської громади. *Часопис української історії*. Київ, 2016. Спецвип. 34. С. 111–120.

4. Нагайко К. Персональний склад Київської Української Громади 60-90-х рр. XIX ст. (до питання кількісного цензу). *Українська біографістика*. Київ, 2016. Вип. 14. С. 207–232.

5. Нагайко К. «Батько української нації»: Т. Г. Шевченко та Київська Громада в українському національному відродженні. *Наукові записки з української історії: зб.наук. ст.* Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., 2016. Вип. 40 (Спецвипуск). С. 130–138.

6. Нагайко К. Київська Українська Громада та університет Святого Володимира: фабула національного самовияву. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2018. № 2(137). С. 13–20.

Публікація у виданні іншої держави

7. Нагайко Е. Н. Этнографические практики представителей Киевской Украинской Громады: к вопросу формирования национальной идентичности. *Отан тарихы*. Алматы, 2017. № 1 (77). С. 137–144.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Грицик К. Українська національна ідея у вимірі сучасної гуманітаристики (аналіз дисертаційних досліджень кінця 1990-х–2000-х рр.). *II Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Київ, 26 лютого 2014 р. Київ, 2014. С. 109–112.*

9. Нагайко К. М. Київська Громада та українська національна література. *V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19 жовтня 2016 р. Київ, 2016. С. 61–64.*

10. Нагайко К. М. Етнографічна та краєзнавча діяльність представників Київської Української Громади (1860–1870). *Київщина: історія рідного краю: матеріали обласної науково-практичної краєзнавчої конференції «Краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича» / упоряд. В.С Перерва, О.Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОШОПК», 2019. С. 60–63.*

11. Нагайко К. М. «Прокламаційний період» діяльності Київської Громади. *Міжнародна науково-практична конференція «VIII Міждисциплінарні гуманітарні читання»: тези доповідей, м. Київ, Київський будинок вчених НАН України, 21 листопада 2019 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 55–57.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукового вивчення проблеми	18
1.2. Характеристика джерельної бази	35
1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження	53
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ (КІНЕЦЬ 1850-ИХ – ПОЧАТОК 1860-ИХ РР.)	
2.1. Суспільно-політичні чинники створення Київської Громади	67
2.2. Просвітницько-педагогічна діяльність Київської Громади 1860-их рр.	92
2.3. Представники Київської Громади в умовах політичної реакції	114
РОЗДІЛ 3. КИЇВСЬКА ГРОМАДА В НАУКОВОМУ, КУЛЬТУРНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ (1870-ТІ РР. ХІХ СТ. – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	
3.1. Науково-інтелектуальний простір діячів Київської Громади	127
3.2. Літературно-мистецькі практики київських громадівців	147
3.3. Суспільно-політична діяльність Київської Громади	157
ВИСНОВКИ	180
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	186
ДОДАТКИ	233

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі українська історична наука покликана забезпечити вивчення суспільнозначущих тем і напрямків, що стосуються процесів національного та державного будівництва. Одним із ключових етапів розвитку української нації, що продемонстрував значний інтелектуальний потенціал українства, є період із другої половини ХІХ до початку ХХ ст. Він позначився функціонуванням одного з ключових осередків українофільського руху – Київської Громади. У процесі своєї культурно-просвітницької та суспільно-політичної діяльності ця неофіційна організація відіграла визначальну роль у процесі формування та поширення національної ідеї. Актуальність обраної теми визначається потребою глибокого всебічного вивчення діяльності зазначеного осередку. Попри наявну історіографічну базу, дотепер не існує дисертаційного дослідження, яке б усебічно характеризувало роль та значення Київської Громади в українському національному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Комплексне розкриття історії діяльності Київської Громади уможливорює аналіз таких актуальних аспектів: історичний розвиток, форми та характер функціонування, культурно-просвітницькі, наукові й суспільно-політичні практики, персональний склад її учасників, роль і місце найпомітніших представників організації в суспільно-політичному житті, характер особистих стосунків членів Громади та еволюція їхніх світоглядних принципів.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами й темами. Дисертацію виконано згідно з науковими планами кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Робота пов'язана з комплексною науковою темою: «Суспільно-політичні трансформації в Україні ХІХ – початку ХХІ ст.» (номер державної реєстрації 0118U003849). Тема дисертації затверджена Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (протокол № 6 від 24 квітня 2014 р.).

Мета дисертаційної роботи полягає в тому, щоб на основі виявлених та проаналізованих джерел, а також наявних дослідницьких праць розкрити роль Київської Громади та її представників у процесі українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст.

Реалізація поставленої мети здійснювалась через вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукового розроблення досліджуваної теми та окреслити джерельну базу роботи;
- визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- охарактеризувати суспільно-політичні чинники створення Київської Громади;
- розкрити вплив просвітницько-педагогічної діяльності Київської Громади 1860-их рр. на формування українського національного руху;
- показати становище представників Київської Громади в умовах політичної реакції;
- висвітлити науково-інтелектуальний здобуток діячів Київської Громади 1870-их рр. – початку XX ст.;
- розглянути літературно-мистецькі практики Київської Громади 1870-их рр. – початку XX ст.
- дослідити суспільно-політичну діяльність представників Київської Громади початку 1870-их рр. – початку XX ст.;
- визначити перспективні напрями подальших дослідницьких пошуків.

Об'єктом дослідження є Київська Громада в українському національному русі другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом роботи є стан розвитку, педагогічно-просвітницька, наукова, літературно-мистецька та суспільно-політична діяльність Київської Громади.

Територіальні межі дослідження збігаються з осередками діяльності Київської Громади та її представників, охоплюють переважно територію Наддніпрянської України в межах відповідних губерній Російської імперії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця 1850-их рр. – початку XX ст. Нижня межа обумовлена найбільш ранніми згадками щодо часу

виникнення Київської Громади; верхня хронологічна межа – не пізніше 1917 р. – обумовлена крайньою датою існування цієї організації, зафіксованою у джерелах.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження забезпечено використанням таких груп методів: загальноісторичних та спеціальних. До першої належать: проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-генетичний, історико-порівняльний, синхронний, діахронний, до другої: структурно-функціональний, просопографічний та біографічний, які дали можливість всебічно показати роль представників Київської Громади та характер їхньої діяльності в українському національному русі другої половини XIX – початку XX ст.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в розробленні актуальної теми, яка до сьогодні не набула комплексного висвітлення в одноосібному дослідженні.

У дисертаційному дослідженні вперше:

– у заявлених хронологічних межах досліджено роль, місце та значення Київської Громади в українському національному русі;

– розширено історіографію та введено до наукового обігу нові джерела з історії діяльності Київської Громади;

– простежено еволюцію Київської Громади від культурницьких практик до політичних проєктів.

У дослідженні *доповнено й удосконалено* відомості щодо етапів функціонування Київської Громади, її персонального складу, науково-інтелектуального здобутку, культурно-мистецьких практик та суспільно-політичної діяльності.

Набуло подальшого розвитку дослідження ролі та місця представників Київської Громади в науковому, культурному та суспільно-політичному житті Російської імперії, характеру міжособистісних стосунків та еволюції світоглядних принципів громадивців, а також висвітлення становища українофільської інтелігенції в умовах репресивної політики влади.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що його матеріали та висновки можуть бути використані для подальшого розроблення теми з історії Київської Громади та окремих аспектів її діяльності, а також при написанні наукових праць, підготовці навчальних курсів та програм з історії України періоду другої половини XIX – початку XX ст. у закладах вищої освіти.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням автора. Наукові результати та висновки, що наводяться в дисертації, отримані автором особисто. Наукові статті здобувача у фахових виданнях є одноосібними (Див. Додаток А).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювались на кафедрі історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Попередні результати роботи представлені у доповідях на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «II Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ; 26 лютого 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «III Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Переяслав-Хмельницький, 6–7 червня 2014 р.); науковій конференції «Київська Стара Громада в культурно-історичному просторі України» (м. Київ, 4 червня 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «IV Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 28 жовтня 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «V Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 19 жовтня 2016 р.); Дванадцятих Біографічних читаннях «Вітчизняна біографіка, біографістика та біобібліографія в роки незалежності України» (м. Київ, 2 червня 2016 р.); Міжнародному круглому столі «Європейське майбутнє України: погляд вітчизняних і польських дослідників» (м. Переяслав-Хмельницький, 28 листопада 2017 р.); Міжнародній науковій конференції XVII Кирило-Мефодіївські читання «Освітньо-культурний простір Центрально-Східної Європи: національні моделі та західні впливи» (м. Харків, 11-12 травня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тарасова гора: люди і події» (м. Канів, 4 жовтня

2018 р.); обласній науково-практичній конференції «Красзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича» «Київщина: історія рідного краю» (м. Біла Церква, 25 квітня 2019 р.), Міжнародній науковій конференції «VIII Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 21 листопада 2019 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження автором опубліковано 11 статей, 6 – у фахових виданнях України, 1 – у закордонному, та 4 мають апробаційний характер.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження структуровано відповідно до поставленої мети та завдань згідно з вимогами, що висуваються до такого типу кваліфікаційних робіт. Робота складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 249 сторінок, з яких 172 – основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 619 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення проблеми

Київська Громада, що сформувалась на межі 1850–1860-их рр., явила собою один з ключових сегментів українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Наявну історіографію, предметно присвячену Київській Громаді, умовно можемо поділити на три етапи. Перший – початковий, припадає на період першої третини ХХ ст., другий – тривав від другої третини ХХ ст. до кінця 1980-их рр., третій – сучасний, охоплює час із 1990-их рр. по 2010-ті рр. Так, перший етап визначив науковий інтерес вітчизняних дослідників до історії існування Київської Громади та її діяльності в контексті національного відродження. Другий етап представлений лише кількома дослідженнями щодо громадівського руху в цілому, що вийшли в діаспорі. У дослідженнях радянських вчених Громада не була предметом окремих праць, натомість вивчалися окремі її постаті. Сучасний етап позначився зростанням інтересу дослідників до історії Київської Громади та появою значної кількості розвідок, зокрема міждисциплінарного характеру, де висвітлено різноманітні аспекти її діяльності.

Розгляд першого етапу варто розпочати з праць власне громадівців. Так, у роботі члена Київської Громади І. М. Стешенка «Українські шестидесятники», опублікованій в 1908 р. у «Записках Українського Наукового Товариства в Києві», охарактеризовано початковий етап українофільського руху другої половини ХІХ ст. Зокрема, вказано на Кирило-Мефодіївське товариство, що стало предтечею громадівства та його членів: П. О. Куліша, М. І. Костомарова та В. М. Білозерського. Автор підкреслює значення журналу «Основа», що «став виразником думок кращих людей України» та відомих постатей Київської Громади [561, с. 70]. У праці громадівця А. В. Стороженка «Происхождение и

сущность украинофильства», опублікованій у Києві в 1912 р., побіжно висвітлено період діяльності Київської Громади від кінця 1850-их рр. до 1890-их рр. [272].

У 1916 р. у Відні з'явилося дослідження В. В. Дорошенка «Українство в Росії. Новіші часи. З портретами». У ньому автор охарактеризував етапи національного відродження України, пов'язуючи його початок із добою реформ 1860-их рр. На його думку, український рух у формі культурних осередків інтелігенції – Громад, поширився з Петербурга до інших міст, зокрема, Києва, де на початку 1860-их рр. мав «характер мирної культурної роботи». Щодо Київської Громади періоду 1870-их рр. дослідник відзначає її провідну роль на чолі українства. Він твердить, що «тут вироблялася українська думка й звідси розходила по цілій Україні» [375, с. 15].

Упродовж 1919–1930 рр. з'явилося друком наукові праці, І. П. Житецького, Г. Є. Жураківського, В. В. Міяковського, О. А. Назаревського, В. П. Науменка, О. О. Рябініна-Склярєвського, у яких увагу авторів було предметно сфокусовано на вивченні історії Київської Громади [385; 390; 457; 482; 483; 534]. Перша з них, «Старогромадська бібліотека в м. Києві», належить громадівцю В. П. Науменку. Її було надруковано в 1919 р. у часописі «Книжний вісник», що видавався Всенародною бібліотекою України при УАН. У ній автор розглядає історію створення та існування книгозбірні, якою опікувалися та користувалися члени Київської Громади з кінця 1860-их рр. до початку ХХ ст. У цій праці містяться зауваги щодо часу виникнення організації, її учасників, мети та завдань [483].

У науковій розвідці В. В. Міяковського «Киевская громада»: Из истории украинского общественного движения 60-х гг», що була опублікована в 1924 р. у часописі «Летопись революции», висвітлено передумови створення та становлення Київської громади на початку 1860-их рр. [457]. Зокрема, вказано на напрямки її науково-просвітницької діяльності. Дослідник трактує Громаду як «нелегальне, несформоване товариство». Аналізуючи її роль у суспільно-політичному житті Російської імперії початку 1860-их рр., він відзначає взаємозв'язок останньої із декабристським рухом та Кирило-Мефодіївським братством [457, с. 128]. Окремі статті цього автора, присвячені представникам

Київської Громади: В. Б. Антоновичу, К. П. Михальчуку та Б. С. Познанському [459; 460; 458].

У 1925 р. у науковому двомісячнику «Україна» вийшла праця І. П. Житецького «Київська громада за 60-тих років», у якій автор звернув увагу на питання виникнення, становлення та еволюції Громади як культурно-просвітницької організації. Основними напрямками її діяльності дослідник вважає організацію недільних шкіл та видавництво «народних» книжок. Також розглянуто персональний склад Київської Громади [385]. Окремим сюжетам з історії Громади та її діячів, присвячено ще дві авторські публікації, що з'явилися в 1926 р. [386; 387].

У 1930 р. у «Записках Київського Інституту Народної Освіти» було надруковано працю історика педагогіки Г. Є. Жураківського «До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської громади», присвячену аспектам роботи старогромадівців в умовах полонізації та освітньої політики уряду Російської імперії. Витоки просвітницької діяльності Київської Громади автор пов'язує з європейськими ліберальними віяннями 1848 р. [390]. Низка праць дослідника, що були надруковані в різний час, присвячено питанню історії виникнення та діяльності недільних шкіл [388; 389].

Період функціонування Київської Громади в 1870-ті рр. розкрито у дослідженнях О. О. Рябініна-Скляревського та О. А. Назаревського. Так, у праці «Київська Громада 1870-х рр.», опублікованій у часописі «Україна» 1927 р., першим з них подано оцінку змін, що відбулись у середовищі організації в заявлений період. Зокрема, автор вказує на виокремлення Молодої Громади, яка мала більш радикальні погляди. Він зауважує на появі в 70–80-их рр. XIX ст. революційних гуртків, до складу яких входили окремі громадівці [534, с. 147]. У публікації О. А. Назаревського «До історії Київської громади 1870-х років», що вийшла друком у 1930 р. у збірнику «За сто літ», на основі аналізу документальних відомостей висвітлено етап існування цієї організації упродовж другої половини 1870-их рр. Зокрема, дослідник акцентує на тому, що громадівці

цього періоду організували легальну діяльність, метою якої була «громадянська допомога південним Слов'янам» [482, с. 209].

Наступні десятиліття збіглися із насадженням тоталітарної моделі суспільного життя, що унеможливило подальше об'єктивне висвітлення теми як історії українського руху, так і Київської Громади зокрема. Національна історіографія, становлення якої співпало з діяльністю громадівців М. І. Костомарова, П. О. Куліша, В. Б. Антоновича та інших, продовжилась завдяки зусиллям визначного організатора історичної науки М. С. Грушевського, зокрема, в межах функціонування інституцій Української академії наук – УАН-ВУАН. Потрапивши в лещата репресивної політики радянської держави, наприкінці першої третини ХХ ст., вона призупинила свій легальний розвиток. Поруч з іншими національно-свідомими діячами вітчизняної науки та культури, провідні дослідники-історики зазнавали утисків з боку тоталітарної системи, зокрема, й згадані вище В. П. Науменко, В. В. Міяковський та О. О. Рябінін-Скляревський. Так, В. П. Науменка, редактора часопису «Київська старовина», в липні 1919 р. за «контрреволюційну» діяльність було розстріляно органами ЧК – Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією та саботажем. В. В. Міяковський з 1929 р. до 1933 р. перебував у засланні в Карелії. 1944 р. – емігрував до Європи, згодом – у США [335, с. 98–99]. О. О. Рябінін-Скляревський арештовували в 1931 р. та 1937 р., він був засуджений до десяти років виправних робіт. Помер у 1942 р. у виправному трудовому таборі в Свердловській області [449, с. 28–29]. Ця ситуація призвела до тривалої перерви в дослідницьких пошуках, спрямованих на вивчення національної історії. Більшовицько-сталінські репресії, наслідки Другої світової війни та складні повоєнні процеси радянської дійсності, не сприяли ініціативам подальшого вивчення історії Київської Громади.

Наступний визначений нами етап вивчення історії Київської Громади охоплює період із початку другої третини ХХ ст. до 1990 р. Праці, що з'явилися у цей час варто розділити на дві основні групи: видання радянських істориків та розвідки діаспорних вчених.

Аналізуючи першу з них, зауважимо, що предметного розгляду історії Київської Громади радянськими дослідниками не було здійснено. Тематика, пов'язана з українським національним відродженням, відносилась до табуйованих напрямків офіційної історіографії.

З-поміж небагатьох досліджень, що присвячені безпосередньо тематиці громадівського руху, варто вказати на працю, яка була опублікована в 1939 р. у друкованому органі організації «Союз українок» – Львівському часописі «Жінка». Це публікація Г. Є. Чикаленко «Жіноча Громада в перших роках ХХ століття», присвячена об'єднанню, що складалося із представниць родин громадівців та діяло в Києві: опікувалося українською бібліотекою, брало участь у культурних заходах, літературному житті, допомагало сільським дівчатам отримувати освіту [572].

Як виняток, слід зауважити на тогочасних дослідженнях, що стосуються осіб, які входили до Київської Громади на різних етапах її існування. З-поміж них публікації про: В. Б. Антоновича, Ф. К. Вовка, Б. Д. Грінченка, М. П. Драгоманова, П. Г. Житецького, М. В. Лисенка, С. А. Подолинського [355; 392; 447; 497; 342; 343; 350; 354; 379; 495]. Журналу «Основа», із яким співпрацювала Київська Громада, присвячено розвідку М. Д. Беренштейна, що вийшла в 1959 р. [346].

Єдиною виявленою працею серед видань радянських істориків повоєнного часу, в назві якої фігурує термін «Громада», є археографічна публікація М. П. Рудька «Революційне народництво 70-их років ХІХ ст. і українські «Громади»: Лист С. А. Подолинського про «українську соціально-демократичну партію», надрукована в «Українському історичному журналі» 1965 р. [533].

На тлі аналізу народно-революційних рухів другої половини ХІХ ст. окремі сюжети, пов'язані з часом діяльності Громади в Києві, вміщено в загальних працях А. К. Волощенко, Г. І. Марахова та А. М. Катренка, що виходили в 1970–1980-их рр. [358; 451; 420].

Другу групу досліджень розглядуваного періоду становлять розвідки вчених з української діаспори. У період 1930–1940-их рр. з'явилися праці

Д. І. Дорошенка – монографічні життєписи, присвячені членам Київської Громади Є. Х. Чикаленкові та В. Б. Антоновичу, видані в Празі відповідно в 1934 р. та 1942 р. [377; 376]. У першій з них «Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність», в одному з розділів описано його знайомство з В. Б. Антоновичем, Київською Громадою та подальша участь у ній [377]. У другій – «Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність», розглянуто питання заснування Київської Громади, її подальше функціонування до виходу з неї В. Б. Антоновича [376]. У зазначений період постатям Київської Громади К. П. Михальчуку та М. П. Драгоманову було присвячено монографічні дослідження Ю. Шереха та Р. Задеснянського, які вийшли у Канаді, відповідно в 1952 р. у Вінніпезі та 1980 р. в Торонто [584; 389].

За період 1950–1960-их рр. праць діаспорних дослідників, що стосувалися б історії Київської Громади, або ж дотичних до цієї теми, нами не виявлено. Хоча цей час власне збігається із століттям від її створення. Винятком є стаття М. М. Глобенка «Громади» в «Енциклопедії українознавства», виданій у Парижі–Нью-Йорку 1957 р. Вона є найповнішою з-поміж усіх праць цього періоду, де показано еволюцію громадівського руху, зокрема, Київської Громади, її зв'язки та взаємовпливи з іншими українофільськими осередками [606].

Предметні дослідження щодо громадівського руху з'явилися в 1970–1980-их рр. Найпомітнішою розвідкою є стаття М. Д. Антоновича, Президента Української Вільної Академії наук у США, онука В. Б. Антоновича «Коли постали громади?»¹. Вона була опублікована в збірнику на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина в Нью-Йорку в 1977 р. Вчений детально зупинився на питанні часу виникнення Київської Громади, відзначив її таємний характер та експозиціонував як осередок, що позитивно вплинув на формування української національної свідомості. Щодо українських громад другої половини ХІХ ст., дослідник зауважив, що «діяльність цих одиниць дала багаті жнива, які стали базою для дальшого розвитку нації в усіх сферах її життя» [338, с. 127].

¹ Згадана праця М. Д. Антоновича під назвою «З історії громад на рубежі 1850–1860-и років» була опублікована у 1998 р. в часописі «Київська Старовина» [336].

У публікації Ю. А. Лавріненка «Історичне тло і попередники РУП», що вийшла друком у тому ж виданні, відзначено ключову роль Київської Громади в національному процесі [443, с. 312]. Автор запропонував дослідницький погляд на еволюцію українського національного руху, показуючи її правонаступність від Кирило-Мефодіївського братства та Петербурзької громади, аналізує подальший розвиток політичних амбіцій її учасників через участь у Братстві Тарасівців та утворенні Революційної Української партії [443, с. 308].

У 1984 р. М. Д. Антоновичем видано збірку праць В. В. Міяковського «Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література», що включила дослідницькі розвідки, які стосувалися історії Київської Громади. Окрім згаданої раніше праці «Київська громада (з історії українського громадського руху 1860-их років)», у цій збірці подано публікації, присвячені окремим постатям Громади та джерелам, що розкривають аспекти її діяльності: «В. Б. Антонович. Перед слідчою комісією», «Володимир Антонович», «Історія заслання П. Чубинського», «Письменник-народолюбець (з приводу смерти й ювілеїв І. С. Левицького)», «Записка 1874 року про український рух», «Ювілей цензурного акту 1876 року» [461].

Завершальною в огляді цього періоду є загальна праця М. Семчишина «Тисяча років української культури», що вийшла в 1985 р. у Нью-Йорку. Зокрема, в її розділі «Другий – народницький період рр. 1840–1880. Східноукраїнські землі» вміщено параграфи, «1850–1860-ті роки. Громади» та «1870–1880-ті роки. Київська Громада і діяльність Драгоманова» [553].

Дослідження діаспорних вчених у вивченні історії українського національного руху та Київської Громади зокрема, не дозволили перерватися традиції, що була започаткована дослідниками першої третини ХХ ст.

Третій з визначених нами етапів дослідження історії Київської Громади розпочався із здобуттям Україною незалежності в 1991 р. й триває до сьогодні. Висвітлення ключових аспектів національного руху в цей період торкалися А. П. Коцур, В. Г. Сарбей, О. П. Реєнт, М. Г. Щербак, Н. О. Щербак та ін. [437; 438; 539; 529; 585; 586]. Вагомою рушійною силою розвитку

національної самосвідомості в досліджуваний період ними названо тогочасну інтелектуальну еліту. Зокрема, В. Г. Сарбей назвав середину XIX ст. періодом «українського відродження», яке сформувало національно-свідому інтелігенцію. Він вважає, що саме в цей час відбувалось становлення української нації [539]. Ця ж думка наводиться у працях, спрямованих на вивчення інтелігенції, народництва та суспільно-політичних процесів в Україні в XIX ст. Це дослідження Г. В. Касьянова, С. І. Світленка та ін. [414; 545; 546].

В умовах демократизації історичної науки зазначеним вченим вдалося сформулювати об'єктивне бачення процесу українського державотворення другої половини XIX – початку XX ст. Його важливий сегмент – громадівський рух, у центрі якого була Київська Громада, – став предметом вивчення низки сучасних дослідників. З 1999 р. до 2008 р. виходили монографічні видання стосовно вказаної тематики, які належать Л. Г. Івановій, Р. П. Іванченко, А. М. Катренку, Я. А. Катренку, Н. С. Побірченко [401; 407; 408; 416; 418; 512; 514].

Аналізуючи доробок А. М. Катренка, насамперед варто вказати на навчальний посібник «Український національний рух XIX ст.», що у двох частинах вийшов у 1999 р. [597; 599]. Зокрема, в його другій частині автором розглянуто період 60–90-их рр. XIX ст. У ньому розкрито питання виникнення, етапів, складу та діяльності Громад 1860–1890-их рр., зокрема, й Київської Громади [598].

Найближчою за своїм змістом до теми дисертації з-поміж наукових досліджень є спільна праця А. М. Катренка та Я. А. Катренка «Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки XIX ст.)», опублікована в 2003 р. Зокрема, авторами розглянуто її просвітницьку, культурну та політичну діяльність [418]. Відповідно до визначених хронологічних етапів у ній висвітлено особливості функціонування цієї організації. У виданні представлено національні, педагогічні, соціальні та політичні погляди членів Київської Громади, їх участь в українському національному русі [418, с. 178].

Монографічні дослідження Л. Г. Іванової, Р. П. Іванченко «Громадівський рух у 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми ідеології» та «Суспільно-політичний

рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології», що з'явилися, відповідно, 1999 р. та 2000 р. містять розділ «Київська Громада. До питання про існування таємного Малоросійського товариства» [407; 408]. Дослідниці висловлюють думку про те, що 1860-ті рр. стали переломним періодом, коли в «національний рух прийшли нові суспільні сили, покликані творити ідею національного визволення, зокрема, інтелігенція, яка, спираючись на «міцне підґрунтя національної мови, літератури, фольклору, витворює концепцію нації» [407, с. 13]. У науковій праці Л. Г. Іванової «Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. XIX ст.», що вийшла в 2008 р., вміщено розділ «Питання самобутності українського народу та національна ідея в діяльності українських Громад (кінець 50-х – 60-ті рр. XIX ст.)». Провідне значення для просвітницького руху цього періоду, консолідації українських національних сил авторка відводить Петербурзькій українській громаді, зокрема, М. І. Костомарову та журналу «Основа». Згідно з дослідницьким твердженням, у цей час саме «Київська Громада перетворювалась у центр боротьби за демократизацію не лише освіти, а й загальної атмосфери суспільного життя» [401, с. 105].

Вагоме місце в історіографії громадського руху посідає інтелектуальний доробок Н. С. Побірченко. У двотомнику «Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття», виданому в 2000 р., нашу предметну цікавість становить перша книга, що має назву «Київська громада» [511]. У дослідженні відображено педагогічно-просвітницьку діяльність та подано ґрунтовні відомості про культурно-мистецьке та наукове середовище громадівців. Авторкою сформовано біографічний словник членів Громади. Відмітимо, що другий том видання присвячений Одеській, Полтавській, Харківській та Чернігівській громадам [512]. У 2002 р. було надруковано монографію «Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття)», де дослідниця продовжила розкривати педагогічну тематику в історії громадівського руху. У першому розділі висвітлено історичні та культурологічні засади створення Громад у різних

регіонах України. У другому – проаналізовано основні віхи українського громадівського руху та розглянуто аспекти просвітницької, педагогічної, наукової та культурної роботи Громад. Відзначено, що Київська Громада постає центральною організацією у системі громадівського руху [514]. Окремо варто відзначити працю Н. С. Побірченко «Короткий біографічний словник членів Київської Старої громади (друга половина XIX–початок XX століття)», яка вийшла 1998 р. У ній зібрано відомості про представників Київської Громади різного періоду, біографічні дані, час їхнього входження до організації [509].

Окрім досліджень сфокусованих на вивченні громадівського руху, відзначимо наявність кількох монографічних праць, де ця тема висвітлюється на тлі іншого предмету. Так, у 1998 р. з'явилася праця Л. О. Смоляр «Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії». У другому розділі «Участь жінок в діяльності громад» авторкою охарактеризовано громадівський рух середини XIX – початку XX ст., відзначено на участі в Київській Громаді 28 жінок. Дослідниця зауважує на діяльність жіночої громади 1901–1905 рр. у Києві, зокрема, на тому, що до неї входили представниці з родин громадівців [555, с. 267–268; 277].

Наукове дослідження М. Г. Палієнко «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.)», що вийшло друком у 2005 р., висвітлює основні етапи історії видання цього часопису. Авторка зауважує, що другий (1888–1892 рр.) та третій (друга половина 1893 – 1906 рр.) періоди відзначаються значним впливом Київської Громади на редагування журналу, зокрема, в останній із них відбувається «посилення українофільської спрямованості журналу, послідовне обстоювання в його публікаціях культурно-національної програми Старої громади» [494, с. 6].

У 2006 р. С. О. Наумов опублікував монографію «Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.)». У параграфі «Громади на шляху від українофільства до політики. Загальна українська організація» автор зупиняється на питанні створення у кінці 1890-их рр. Загальної української

організації, метою якої було об'єднання українофільських сил, модернізація діяльності громад, для недопущення ослаблення національного руху. Автором відзначено, що в 1897 р. до її складу частково ввійшли члени Київської Громади [484].

У монографії І. Я. Райківського «Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття», надрукованій у 2012 р., представлено два тематичні параграфи: «Галичина в ідеології та практичній діяльності Наддніпрянських громадівців-українофілів» та «Галичина в діяльності Наддніпрянських громадівців після Емського указу 1876 р», де простежено взаємозв'язок Київської Громади із Західноукраїнською науковою та творчою елітою на різних етапах її існування. Дослідник відзначив, що громадівці-українофіли розглядали Галичину як невід'ємну частину України, що охоплювала етнічні українські землі [526, с. 332–367].

Також слід згадати працю російського дослідника Ю. П. Дойкова «П. П. Чубинский. Предтеча украинской свободы. (1839–1884)», написану в 2007 р. У ній нашу предметну увагу привертає параграф «Старая Громада» в розділі «Украина 1869–1876», у якому з-поміж іншого автор наводить список із 64 осіб, членів Київської (Старої) Громади 1860-их рр. [372].

Одним з досліджень, що розкривають роль Київської Громади є монографія І. Б. Гирича «Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.)», опублікована в 2014 р. Вона присвячена проблемі вивчення впливу українофільської інтелігенції, зокрема, учасників Київської Громади, на формування української національної ідеї в умовах бездержавного періоду – із середини ХІХ до початку ХХ ст. У ній розглянуто культурництво та політичний чин Київської Громади, питання національної окремішності й федералізму, підняті її представниками [361].

У монографічному дослідженні Ю. С. Земського «Зародження українського модерного націотворення», опублікованому в 2018 р., автором розглядаються національно-культурні досягнення громадівців, їх освітянські та просвітницькі ініціативи та вплив на формування модерної ідеї української нації. На широкому

спектрі прикладів суспільно-політичного життя українців у ХІХ ст. наводяться думки щодо базових ідеологічних засад українства, зокрема, представників Київської Громади [395].

Окрім монографічних праць, вказаний історіографічний етап характеризується наявністю різноматичних наукових статей, що з'явилися упродовж 1990–2010-их рр. У кількісному вимірі наведена група джерел є найчисленнішою. Вона характеризується багатовекторністю підходів та різноманітністю висвітлених сюжетів – від загального бачення Громади в системі українського національного руху другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. до приватних аспектів, що відображають світогляд, кар'єру, психологію та родинне життя її учасників.

Окрему частину цих матеріалів становлять наукові публікації, предметом висвітлення яких є громадівський рух в цілому. Це дослідження: М. М. Андрійчука [333], О. В. Безпалько [345], В. В. Городько [365], Л. П. Козар [425], Н. С. Побірченко [513], І. Я. Райківського [522; 524–526], С. О. Рубашової [531], С. І. Світленка [543; 544], Л. Ф. Трубенко [565], В. Є. Філіппович [568], О. Чеботарьової [570], Л. О. Чорної [576]. Також вважаємо за необхідне вказати і на статті в енциклопедичних виданнях. Їх авторами є: І. І. Глизь, Н. Полонська-Василенко, Н. А. Шип та ін. [605; 613; 614; 619].

Історії Київської Громади предметно присвячені розвідки: Т. М. Ємець [382], С. Г. Іваницької [397], Л. Г. Іванової [402–404], А. М. Катренка [417, 421, 422], М. Г. Палієнко [493], Н. С. Побірченко [505], Н. М. Чирикало [573, 574]. Їх автори торкнулися питань історії її становлення та впливу на процес національного відродження. Різноманітні сюжети, що розкривають аспекти діяльності Київської Громади, представлені в працях: А. Г. Диби [371], О. С. Козирєва [427], К. М. Нагайко [463–470], А. І. Нікітенко [485, 487], Н. С. Побірченко [502–508], І. Я. Райківського [522–525], С. Д. Сворака [552], Л. О. Смоляр [556], І. П. Чорновола [577].

Окремий сегмент становлять публікації, що висвітлюють діяльність та роль представників Київської Громади в національному русі. Це праці таких авторів:

М. С. Гедін [359], Н. М. Дем'яненко [370], Т. М. Ємець [383–384], С. Г. Іваницька [400], Н. В. Ігнатенко [409], О. М. Казакевич [410], А. М. Катренко [419], О. С. Козирєв [426], Л. В. Козуб [430], Ю. Д. Марцинішин [452], Є. В. Пайкова [492], Н. С. Побірченко [499; 501], О. Я. Рахно [527], Д. В. Садовникова [537], І. М. Старовойтенко [560], Ю. О. Яковлев [587] та інші. Міжособистісні зв'язки членів Громади розкрито дослідниками: А. І. Нікітенко [485; 486], Н. В. Пазяк [491], В. А. Старковим [559], Г. К. Швидько [578]. У працях Л. В. Козуб та Н. С. Побірченко піднято тему взаємин окремих представників української інтелігенції із зазначеною спільнотою [430; 500].

Проблема вивчення діяльності Київської Громади, окрім персоніфікованого, отримала також міждисциплінарний вимір. Це засвідчено дослідженнями Н. С. Побірченко в галузі педагогіки [504; 505; 508], О. О. Тулякова – філософії [568], В. А. Шелухіна – соціології [581–583]. У працях А. М. Катренка, Н. М. Чирикало [421], І. Г. Клер [423, 424], А. А. Кучеренко [441], К. М. Грицик (К. М. Нагайко) [368], Т. Ю. Нагайко [472–480], О. Ю. Беззубець [575] розкрито питання джерелознавства та історіографії громадівського руху.

Окремим сегментом сучасного історіографічного етапу є науковий доробок, представлений дисертаційними працями, що з'явилися у період середини 1990-их – 2010-их рр. Враховуючи відсутність кваліфікаційної роботи з історії Київської Громади, нижче виокремлено дослідження, спрямовані на висвітлення громадівського руху загалом та ті, до предмету вивчення яких віднесено сюжети, пов'язані з діяльністю його представників.

Нами виявлено лише три дисертаційні роботи, що конкретно присвячені українським громадам. Єдиним дослідженням історії окремої громади є праця Ю. А. Русанова «Чернігівська «Громада» в українському національно-культурному русі у другій половині ХІХ – початку ХХ століття: історіографічний аспект», що була захищена в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка в 1996 р. [319]. Ще у двох наукових доробках історія громадівського руху розглядалася як предмет у галузях політології та педагогіки. Це дослідження О. В. Болдирєва «Політичний світогляд українських громад II половина ХІХ ст.»,

захищене в Одеському національному університеті в 1995 р. [295] та докторська праця Н. С. Побірченко «Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX століття)» [316], захист якої відбувся в Інституті педагогіки АПН України в 2001 р.

Близькою до предмету нашого вивчення є кваліфікаційна робота в галузі філософії дослідниці Л. Б. Трубенко «Філософські та соціально-політичні погляди «Громадівців» (історико-філософський аспект)» (2003 р.) [325]. Її предметом та об'єктом є філософська та суспільно-політична творча спадщина представників громадівського руху, культурницька та просвітницька діяльність українських «Громад» середини XIX – початку XX ст.

Праця С. М. Дмитренко (2000 р.) містить розділ «Громадівський просвітницький рух в Лівобережній Україні другої половини XIX століття», що висвітлює громадсько-просвітницьку діяльність представників української інтелігенції підросійської України в другій половині XIX ст. [301].

Діяльність українських громад є складовою об'єкту дисертаційного дослідження І. М. Жиленкової (2000 р.), що присвячене вивченню ліберально-демократичної течії в суспільному русі України другої половини XIX – початку XX ст. Одним із завдань, що ставить авторка у своїй праці, є окреслення внеску громад у розвиток цього явища [303].

У докторському дисертаційному дослідженні І. Б. Гирича (2015 р.) уміщено сюжети, які стосуються проблематики громадівського руху. Зокрема, в розділах 3-му та 5-му представлено параграфи, в назвах яких відповідно фігурують терміни «громадівський рух» та «Стара громада». Зокрема, в параграфі 3.1. автор розкриває аспекти функціонування громад на Наддніпрянській Україні в контексті оцінки громадсько-політичного руху другої половини XIX ст. Він акцентує на тому, що представники Київської Громади – В. Б. Антонович та О. Я. Кониський – були ідеологами цього руху. У параграфі 5.1. подано погляд на еволюцію ідейних переконань членів Київської Громади [298].

Окрему групу дисертацій формують дослідження, що стосуються постатей – представників Київської Громади, які відіграли помітну роль у суспільно-політичному та культурному житті України. З-поміж виявлених робіт сюжети пов'язані з історією Київської Громади містяться у працях про громадівців: В. Б. Антоновича, Ф. К. Вовка, М. П. Драгоманова, П. Г. Житецького, О. Я. Кониського, О. О. Русова, С. Ф. Русову. Так, дослідження ролі В. Б. Антоновича в Київській Громаді є одним із завдань наукового доробку В. Ю. Харченко (2000 р.). Її третій розділ «Перший період піднесення громадської діяльності: від гміни до громади (1857–1863)», присвячено висвітленню діяльності В. Б. Антоновича в період становлення та активної роботи Київської Громади на початку 1860-их рр. [328]. У дисертації О. О. Франко про наукову та суспільно-політичну діяльність Ф. К. Вовка (1999 р.) у параграфі 2.1. «Федір Вовк – діяч Громади» розглядається діяльність вченого у сфері видання та поширення громадівської та народницької літератури [326].

Про Київську Громаду зауважено в дисертаційних працях, присвячених М. П. Драгоманову. Так, у роботі Л. В. Козуб (2002 р.), у другому розділі «Дослідження М. П. Драгомановим українського національного руху», акцентовано на його авторських розвідках, що висвітлюють діяльність Київської Громади та її членів, а також зв'язок вченого з нею, зокрема, в еміграційний період [306]. У докторській праці А. М. Круглашова (2002 р.), у пункті 3.3. «Політична організація визвольного руху: плани Драгоманова», розглянуто еволюцію його політичних ідей та поглядів на національне питання, показано вплив Старої Київської Громади на становлення світогляду вченого [309]. У дисертації О. І. Сича (2010 р.), у другому розділі «М. П. Драгоманов в історії українського громадсько-культурного руху», здійснено аналіз наукової роботи М. П. Драгоманов у часописі «Основа» та його участі в Київській Громаді [321].

У дисертації О. М. Казакевич (2005 р.), що стосується постаті П. Г. Житецького, у розділі «Громадська діяльність» розкрито його роль у педагогічній та науковій роботі Київської Громади. Зокрема, зайнятість у недільних школах та Південно-Західному відділі Російського Географічного

товариства [304]. У дисертації О. О. Мисюри (2005 р.) висвітлено період діяльності О. Я. Кониського в складі Київської Громади, до якої він увійшов після переїзду до Києва в 1872 р., розглядається питання зв'язків науковця з іншими представниками цієї організації [311]. Діяльність вченого в Київській Громаді 1870–1880-их рр. показано в дисертації О. В. Дяченко (2008 р.) [302].

У праці О. Я. Рахно (2003 р.) проаналізовано діяльність О. О. Русова в середовищі Київської Громади. Зокрема, в другому розділі розглянуто його внесок у створення українського театру та збереження творчої спадщини Т. Г. Шевченка [318]. Громадсько-політичну та просвітницьку діяльність С. Ф. Русової проаналізовано в дисертації Л. В. Гонюкової (2000). У ній наведено її наукові, національні та політичні погляди, що формувалися під впливом Київської Громади [299].

Таким чином, серед дисертаційних досліджень, присвячених членам Київської Громади, за винятком дисертації О. О. Франко, що містить окремий тематичний розділ, нами не виявлено предметної праці, де в повній мірі розкривалася б їх діяльність у зазначеній організації.

Цікавим з огляду на зміст та предмет дослідження є дисертації, присвячені окремим організаціям та редакціям часописів, до яких входили члени Київської Громади. Зокрема, Науковому товариства ім. Т. Шевченка та Південно-Західному відділу Російського Географічного товариства, часописам «Київська Старовина», «Вестник Европы», «Рада». Це роботи О. Ф. Коновця (1994 р.) [308], А. Б. Магітової (2008 р.) [310], П. В. Опанащука (2009 р.) [313], М. Г. Палієнко (1994 р.) [314], Н. П. Петрук (2002 р.) [315], В. В. Савенко (1997 р.) [320], Л. В. Чорної (2005 р.) [329]. Одним із завдань останньої заявлено огляд громадського руху 1860–1880-их рр.

Окремі сюжети з історії Київської громади висвітлено в дисертаційних працях, присвячених українській інтелігенції. Це дослідження Н. О. Попової (2007 р.), І. А. Коляди (2010 р.), А. І. Нікітенко (2016 р.) [317; 307; 312].

Розглянуті вище кваліфікаційні роботи засвідчують увагу дослідників середини 1990-их – початку 2000-их рр. до історії українського національного

руху другої половини XIX – початку XX ст., у них представлено історичні, політичні, історико-філософські та педагогічні аспекти діяльності українських громад. Водночас з-поміж вказаних дисертаційних праць відсутні дослідження, спрямовані на всебічне комплексне вивчення історії Київської Громади, тож зазначена тема є актуальним пошуковим напрямком.

Про доцільність вивчення місця Київської Громади в українському національному русі наголошувалося упродовж тривалого часу. Її безпосередній учасник В. П. Науменко, стверджуючи, що «історія «Старої Громади» повинна бути розроблена тими особами, які з давніх часів були членами цього товариства, які мусять поділитись своїми відомостями про нього з широкою публікою, бо ця історія являє з себе видатну сторінку в житті України другої половини 19-го віку» [483, с. 53]. І. П. Житецький, який входив до «Молодої» Київської Громади, відзначав, що напівлегальний характер «організації Старої Громади відбився на її історії: ми не маємо ніякого старогромадівського архіву, а за відсутністю, з невеликими винятками спогадів і мемуарів того часу, складати певну історію українського громадського руху дуже важко» [52, арк. 16].

Попри наявні спроби окремих дослідників розглянути аспекти діяльності Київської Громади в 1920-их рр., радянська модель історіописання унеможливила подальше вивчення українського національного руху. Лише наприкінці 1990-их – початку 2000-их рр. у вітчизняній історіографії з'явилися дослідження, предметом яких виступила діяльність українських громад, зокрема, Київської. Їх автори відмітили важливість вивчення історії громадівського руху як складової національного відродження. Так, за твердженням Л. Г. Іванової, Р. П. Іванченко, це явище попередньо розглядалося у контексті суспільно-політичних процесів, зокрема, революційних подій у Російській імперії 1860-их рр. та польського повстання. Дослідниці констатують, що тема історії українських громад й в подальшому лишається актуальною [407, с. 5, 7]. Вивчаючи педагогічну діяльність українських громад Н. С. Побірченко відзначала, що історія громадівського руху ставала предметом вивчення окремих дослідників лише частково в узагальнюючих історичних чи політологічних працях [514, с. 6]. До

сьогодні єдиним профільним монографічним дослідженням, де предметно розглянуто історію Київської Громади, є праця А. М. Катренка та Я. А. Катренка «Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті рр. XIX ст.)». Втім, хронологічно вона не вміщує завершального періоду її діяльності [418].

Узагальнюючи огляд стану наукового вивчення проблеми, зауважимо, що незважаючи на розглянутий масив наявних досліджень, слід акцентувати на значній актуальності визначеної теми. Історіографічний огляд публікацій, що спрямовані на вивчення аспектів становлення, розвитку та діяльності Київської Громади дозволив з'ясувати, що зазначена проблематика охоплює значний об'єм наукової літератури, в якій подано цінний теоретичний та емпіричний матеріал. Разом з тим обрана тема не набула комплексного вивчення у заявлених хронологічних межах.

1.2. Характеристика джерельної бази

Джерельна база дисертаційного дослідження представлена різноманітним за характером, змістом, походженням та ступенем об'єктивності комплексом документів, які містять у собі широку палітру відомостей з обраної теми. Її наповнення складають матеріали, що зберігаються в архівних установах або ж опубліковані у відповідних наукових виданнях. Серед них можна виокремити три види джерел. Перший – матеріали офіційного характеру: доноси, анонімні листи, рапорти, доповідні записки; другий – приватного походження: листування, щоденники, спогади, мемуари, автобіографії; третій – наукові та публіцистичні праці членів Київської Громади. Їх сукупний розгляд представимо за двома загальноприйнятими категоріями – неопубліковані та опубліковані джерела.

Використані в дисертаційному дослідженні неопубліковані документальні матеріали вміщено у фондах таких архівів: Центрального державного історичного архіву в Києві (ЦДІАК), Державного архіву Київської області (ДАКО),

Державного архіву Полтавської області (ДАПО), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР).

Для розкриття досліджуваної теми до джерельної бази нами залучено документи із п'яти фондів Центрального державного історичного архіву в Києві (ЦДІАК): 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ, 1827–1916», 707 «Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ. 1832–1920», 274 «Київське губернське жандармське управління, м. Київ», Ф. 1014 «Личный фонд Андриевского А. А.», Ф. 1143 «Личный фонд Левицкого О. И.», Ф. 1720 «Жураковський Геннадій Євгенович (1894–1955) – український викладач, історик педагогіки, професор, доктор педагогічних наук, член-кореспондент АПН РРФСР (1945)». Загалом з ЦДІАК до дисертаційного дослідження залучено матеріали 25 справ.

У матеріалах першої половини 1860-их рр. повідомляється про діяльність Київської Громади. Зокрема, йдеться про причетність її учасників до агітації серед селянства, участь у таємних студентських товариствах, політичні зібрання, освітню, просвітницьку, редакційно-видавничу роботу тощо. Справи вміщують відомості про встановлення поліцейного нагляду, проведення обшуків, арешти та допити представників Громади: В. Б. Антоновича, Г. Василевського, Ф. К. Вовка, М. П. Драгоманова, П. Г. Житецького, І. Загурського, А. В. Красовського, Д. А. Лизогуба, М. Ф. Лободовського, С. В. Пилипенка, [?] Плещенка, Б. С. Познанського, Т. Р. Рильського, Ф. Р. Рильського, В. С. Синегуба, П. П. Чубинського. У документах 1870-их – початку 1880-их рр. здебільшого міститься інформація, яка розкриває суспільно-політичні особливості життя студентства Київського університету Св. Володимира, зокрема, членів Громади, а саме: участь у нелегальних товариствах, гуртках «народників-пропагандистів», соціал-революційну діяльність окремих осіб.

З державного архіву Київської області (ДАКО) для розкриття теми дисертаційного дослідження залучено матеріали трьох фондів (14 справ). Так, з ф. 2. «Канцелярія Київського цивільного губернатора, м. Київ, 1822–1917»

залучено справи, де відображено участь членів Київської Громади у виданні україномовної періодики, організації роботи мистецьких товариств, наукова діяльність окремих осіб тощо. Зокрема, фактологічний матеріал із документів, що стосуються учасників Громади: Ф. П. Будкевича, П. М. Дашкевича, О. Ф. Кістяківського, М. В. Лисенка, Й. Р. Рильського, Т. Р. Рильського. Фонд 347 «Дирекція народних училищ Київської губернії, м. Київ, 1809–1919» містить справи, щодо педагогічної діяльності окремих учасників Київської Громади: П. Г. Житецького, М. П. Стефановича, А. Тищенка, А. Д. Юркевича, а також справу стосовно відкриття недільних шкіл у Києві та посилення за ними жандармського нагляду. Справи фонду 1260. «Київське повітове поліцейське управління, м. Київ, 1859–1912» містять інформацію про долю Ф. О. Кістяківського та М. В. Кістяківської.

З Державного архіву Полтавської області (ДАПО) нами використано справи з ф. 8831-Р, який включає матеріали дослідника Г. Є. Жураківського. Так, у справі 2 «Статьи и исследования по истории украинского просветительного движения времен возникновения Старой Киевской Громады (1859–1863). 1929–1932» містяться: опублікована в 1930 р. в часописі «Записки Київського Інституту Народної Освіти» праця автора «До питання про джерела освітньої діяльності Старої київської громади», рукописний матеріал «Студії з історії українського освітнього руху часів виникнення Старої Київської громади (рр. 1858–1863)». Наступний документ – дослідження автора (без назви – перший аркуш не зберігся – К.Н), що стосується переважно історії київських недільних шкіл, складається із п'яти частин. У ньому вміщено тексти документів, які на час написання розвідки зберігалися в архівних установах Києва [40].

У справі 3 «Очерки, статьи и исследования по истории просветительной деятельности Полтавской громады 60 годов XIX ст. 1929–1932 гг. на 286 листах» ф. 8831-Р вміщено неопубліковану працю «Студії з історії буржуазного освітнього руху на Україні початку 60-х років XIX ст. (Полтава/Київ)». У другій частині розвідки, що має назву «Дрібно-буржуазний освітній рух у Києві початку

60-х рр. XIX ст.», висвітлено освітню діяльність Київської Громади, яка зосередилася «навколо організації шкіл, лекцій та видання книжок для елементарного читання». Своє дослідження вчений трактує як «одну з перших спроб боротьби» проти ідеалізації руху українських громад 60-их рр. XIX ст. на противагу «історико-публіцистичних творам українських буржуазних істориків». У дусі класового підходу радянської історіографії, він розглядає останню як одну з форм боротьби української буржуазії за зміцнення власних позицій [41, арк. 4 б].

Київська Громада мала таємний, неофіційний статус. Координація її роботи та діяльність, як окремого українофільського гуртка, в офіційний спосіб не декларувалася її членами. Інформація про програмні документи, що містили б вказівку на напрямки, цілі та завдання роботи, позначали членство в ній конкретних осіб та інші відомості щодо її функціонування, відомі лише з приватних джерел, переважно епістоляріїв та спогадів. Значний масив таких матеріалів зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

У ф. 1 «Літературні матеріали» представлено такі джерела: щоденники, спогади, автобіографії, некрологи та наукові розвідки. Вони містять біографічні відомості про членів Київської Громади: В. Б. Антоновича, В. Л. Беренштама, Ф. К. Вовка, В. С. Гнилосирова, М. П. Драгоманова, П. С. Єфименка, П. Г. Житецького, Є. О. Ківлицького, О. Ф. Кістяківського, О. Я. Кониського, П. А. Косача, М. І. Костомарова, М. В. Ковалевського, П. Ф. Левицького, М. В. Лисенка, О. І. Лоначевського-Петруняки, І. В. Лучицького, К. П. Михальчука, Ф. Г. Мищенко, В. П. Науменка, Ф. Т. Панченка, Б. С. Познанського, С. О. Подолинського, Т. Р. Рильського, В. А. Рубинштейна, І. Я. Рудченка, О. О. Русова, С. Ф. Русової, В. І. Самійленка, М. П. Старицького, Є. К. Трегубова, Д. А. Тищенко, Є. Є. Цвітковського, П. П. Чубинського, Я. М. Шульгина. Предметно їхню діяльність висвітлено в розвідках Д. І. Багалія «...Улаштована була громада і у Києві...» [47], Г. П. Житецького «До останньої подорожі М. П. Драгоманова за кордон. (З нарисів і фрагментів про Київську громаду)», «Київська Громада за 60-ті роки» [52; 55] та В. П. Науменка «Стара

Громада. Спогади» [58]. Також представлено матеріали щодо діяльності київських громадівців у наукових організаціях, зокрема, Південно-Західному відділі Російського географічного товариства та історичному товаристві Нестора-Літописця [45; 56; 57].

У ф. Х «Всеукраїнська Академія Наук» варто відзначити спогади та наукові праці учасників Громади, а також статті та матеріали з історії громадівського руху дослідників першої третини ХХ ст. Предметне зацікавлення стосовно теми дисертаційного дослідження становлять спогади члена Київської Громади О. І. Михалевича «Спомини про «Київську Громаду», датовані 1923 р. [102]. Цінним джерелом, де охарактеризовано суспільно-політичні умови періоду другої половини ХІХ ст. є рукописи наукових досліджень М. І. Костомарова та Ф. Я. Савченка [89; 84].

У цьому ж фонді містяться також матеріали до історії вивчення громадівського руху, зокрема, комісії громадських течій та Постійної комісії для складання біографічного словника українських діячів, а саме матеріали засідань, звіти, оголошення, листи, наукові розвідки дослідників: М. Гніпа, Г. П. Житецького, К. О. Копержинського, О. О. Рябініна-Скляревського, О. Д. Тулуба. Це такі справи: «Гніп Михайло. До історії громадівського руху 1860 р. (Записка А. Л. Шиманова)», «Гніп Михайло. З громадського українського руху 1860-х рр. (Звіт про відрядження). 1928–1929 рр.», «Житецький Ігнат Павлович. Київська громада за 60-тих років. Стаття. 17 травня 1827 р.», «Копержинський Кость. Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр. 1930 р.», «Рябінін-Скляревський. Київська Громада 1870-х рр. 1927 р.». Окремі із згаданих матеріалів вказаних фондів опубліковані у виданнях ВУАН «Україна» та «За сто літ».

Наступну групу матеріалів складають праці неопублікованої сьомої книги останнього часопису – його редакційний портфель формують 25 справ зазначеного фонду [73–87; 90; 92–101]. Переважна частина цих матеріалів – листи, спогади та публікації – містять відомості щодо історії створення,

діяльності та учасників Київської Громади. Безпосередньо в авторських статтях наведено фрагменти документів, де зазначаються прізвища громадивців: В. Б. Антоновича, П. Г. Житецького, І. М. Касьяненка, А. О. Красовського, В. Пилипенка, Й. Р. Рильського, Т. Р. Рильського, В. С. Синегуба, Є. С. Синегуба, В. Торського, П. П. Чубинського. У кореспонденції, що готувалася до друку, представлено листи членів Громади: М. П. Драгоманова, Г. П. Житецького, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Ф. Г. Лебединцева, К. П. Михальчука, Ф. Г. Міщенко, В. П. Науменка, С. О. Подолинського, І. Я. Рудченка, О. О. Русова, О. В. Стороженка. Крім цього, у матеріалах наукових розвідок фігурують прізвища В. Л. Беренштама, братів Василевських, В. М. Доманицького, І. Загурського, М. В. Лисенка, Ф. Т. Панченко, Б. С. Познанського, О. О. Русова, С. Ф. Русової, В. І. Самійленка, А. П. Свидницького та інших.

У Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського зберігаються 25 особових фондів представників Київської Громади. А саме: ф. 164 (Володимир Боніфатійович Антонович), ф. 80 (Дмитро Іванович Багалій), ф. 40 (Микола Прокопович Василенко), ф. 119 (Галагани), ф. 170 (Грінченки), ф. 357 (Грушевський Михайло Сергійович), ф. 95 (Доманицький Василь Миколайович), ф. 172 (Драгоманов Михайло Петрович), ф. 181 (Ерастов Степан Іванович), ф. 82 (Жебуньов Леонід Миколайович), ф. 86 (Житецький Гнат Павлович), ф. 85 (Житецький Павло Гнатович), ф. 71 (Ківлицький Євген Олександрович), ф. 61 (Кістяківський Олександр Петрович), ф. 88 (Ковалевський Микола Васильович), ф. XXII (Костомаров Микола Іванович), ф. 338 (Куліш Пантелеймон Олександрович), ф. 155 (Лебединцев Феофан Гаврилович), ф. 81 (Левицький Орест Іванович), ф. 335 (Лотоцький Олександр Гнатович), ф. 208 (Науменко Володимир Павлович), ф. 159 (Русов Олександр Олександрович), ф. 143 (Старицькі), ф. 206 (Стороженки), ф. 207 (Стешенко Іван Матвійович). З них для розкриття теми дисертаційного дослідження нами залучено матеріали семи фондів, що містять відомості з історії цієї організації: В. Б. Антоновича, М. П. Василенка, М. П. Драгоманова, С. І. Ерастова, І. П. Житецького,

О. Ф. Кістяківського, О. О. Русова. Окрім того, нами залучено інформацію з особових фондів В. С. Гнилосирова, А. І. Степовича та С. М. Ходецького.

Другу категорію джерел дисертаційного дослідження становлять опубліковані документи та матеріали. Як і джерела першої, вони мають офіційне та приватне походження, вміщені в загальних збірниках документів та матеріалів, виданнях на пошану окремих осіб, а також у часописах. За видом ці джерела розподіляються на документи, листи, щоденники, мемуари, спогади, автобіографії, наукові та публіцистичні праці членів Київської Громади.

Так, у збірнику «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали», що був виданий у 1983 р. у Нью-Йорку, представлено програмні документи суспільних організацій, зокрема, «національну програму молодих Українців» Братства Тарасівців, перші програми політичних партій (Революційної Української партії, Української народної партії) та постулати ідеологів українства Д. І. Донцова та М. І. Міхновського [285]. Збічник «Робітничий рух на Україні (становище та боротьба робітничого класу) (1861–1884 рр.)» містить документи, в яких на основі архівних джерел, показано становище робітників у пореформений період 1861–1884 рр. З-поміж іншого, в ньому вміщено записку Ф. В. Куріцина, представника народницького руху, до III відділення, у якій доповідалося про розповсюдження Л. Симиренком революційної літератури (1879 р.). Згадуються прізвища громадівців: М. П. Стефановича та Д. А. Лизогуба [249].

У збірці «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)» подано документи з вітчизняних архівів, частина з яких стосується періоду існування Київської Громади (1860–1890 рр.). Вони розкривають передумови та наслідки Валуєвського циркуляру та Емського указу. Загалом у збірці подано 196 документів, 57 із яких ілюструють утиски та заборони щодо діяльності Громади в цілому та окремих громадівців зокрема. Серед цих матеріалів варто вирізнити: офіційні постанови,

укази, донесення, особисті документи (листи) та інші. Вони засвідчують переслідування членів Громади з боку царського уряду [284].

У збірці «Драгоманов Михайло. Документи і матеріали. 1841–1994» містяться відомості про участь ученого в діяльності українофільського руху 1860–1890-их рр., зокрема, в Київській Громаді. Це такі документи, як повідомлення про звільнення доцента М. П. Драгоманова з посади через українофільську діяльність (датується 1875–1876 рр.), витримки із щотижневої записки Київського губернатора міністрові внутрішніх справ про збирання коштів на влаштування стипендії імені М. П. Драгоманова в 1876 р. та видання Громадою книг за кордоном у 1877 р. Крім того, в останніх повідомлялося про факт існування товариства «Громада», його членів та їх зібрання. Також опублікованою є довідка Київського громадського жандармського управління про М. П. Драгоманова, в якій зазначено, що він належить до «революційного українофільського товариства «Громада» (1889 р.) та документ – огляд згаданого управління, де відзначено роль вченого в створенні Радикальної Української партії (не раніше 1909 р.) [147].

У збірці «Син України. Володимир Боніфатійович Антонович» у розділі «Із слідчої справи на Володимира Антоновича 1860–1862 року (оригінал)» вміщено 18 документів, що засвідчують участь вченого в українському національному русі другої половини ХІХ ст. Зокрема, вказано, що він виступав як очільник «общества комунистов» у Києві – Київської Громади. Діяльність Київської «Старої Громади», видання часопису «Київська Старина» та участь громадівців у Південно-Західному відділі Російського Географічного товариства представлено в наступних матеріалах: «З донесення жандармського агента М. Железняка генералу В. Новицькому про українську громаду («Стару Громаду») та діяльність магазину «Киевской старины» 1900 р.», «Звіт Володимира Антоновича про роботу в Київській Комісії для розгляду давніх актів, Південно-Західному відділенні Російського Географічного товариства, археологічних з'їздах та музеях (1878)», «З офіційної характеристики на Володимира Антоновича, поданої

попечителем Київського учбового округу Платоном Антоновичем міністрові народної освіти графу Дмитру Андрійовичу Толстому» (знаходиться у РДІА у Санкт-Петербурзі, ф. 733, оп. 121, спр. 288, арк. 263–275) [259].

Відомості про український національний рух другої половини ХІХ ст., зокрема, утворення перших політичних партій та участь у них представників Київської Громади містить дев'ятитомник «Тисяча років української суспільно-політичної думки» [277–280].

Окрім загальних збірок, певну кількість документів містять періодичні збірники, що видавалися у 20–30-их рр. ХХ ст., а також окремі видання присвячені окремим постатям. Так, у шести книгах часопису «За сто літ», що виходили протягом 1928–1930 рр. опубліковано 14 офіційних документів, у яких висвітлено період існування Громади 70–80-их рр. ХІХ ст., її склад, форми зібрань, діяльність [482; 531] та 8 документів-повідомлень головного управління у справах друку, що містяться у київському цензурному комітеті (1881–1894) [566]. Також документи, що стосуються історії Київської Громади та окремих її представників опубліковано в наукових працях Ф. Савченка, С. І. Світленка, Л. Г. Іванової та О. Г. Доценко [401; 535; 545; 591].

Конкретні згадки щодо існування та діяльності Київської Громади маємо в джерелах приватного походження: листуванні, щоденникових записах, автобіографіях, мемуарах, спогадах, публіцистичних працях громадівців.

Важливим джерелом вивчення історії Київської Громади виступає епістолярна спадщина членів цієї організації. Значну їх кількість опубліковано в окремих збірках або ж у певних наукових виданнях. У 1938 р. Українським науковим інститутом у Варшаві було видано листи, придбані в доньки М. П. Драгоманова Л. М. Шишманової. До збірки «Архів Михайла Драгоманова. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895рр.)» увійшла переписка вченого з В. Б. Антоновичем, В. Л. Беренштамом, П. Г. Житецьким, О. Ф. Кістяківським, Т. Г. Лебединцевим, М. В. Лисенком,

О. І. Лоначевським-Петрунякою, В. П. Науменком, М. П. Старицьким, Є. К. Трегубовим та Ю. Ю. Цвітківським [114].

У 1984 р. у Нью-Йорку окремим виданням були опубліковані «Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані». Це, зокрема, переписка з громадівцями О. Я. Кониським за період 1860–1863 рр., М. П. Драгомановим – 1893 р. та М. П. Старицьким – 1894 р. [127].

У виданні «Епістолярна спадщина Михайла Грушевського» вміщено листи до історика від представників Київської Громади В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, Ф. К. Вовка, Б. Д. Грінченка, В. М. Доманицького, С. О. Єфремова, П. Г. Житецького, Л. П. Косач, О. М. Лазаревського, Ф. Г. Лебединцева, О. І. Левицького, М. В. Лисенка [171].

У збірці «Листи та документи» опубліковано матеріали громадівця С. А. Подолинського, зокрема, листування за період 1871–1881 рр. Так, у листах до В. М. Смірнова, що датуються травнем 1875 р., містяться міркування щодо кризового періоду існування Старої Київської Громади [231]. Суспільно-політична та культурно-просвітницька робота Київської Громади 1880–1900-их рр. відображена в епістолярній спадщині М. В. Лисенка, яка опублікована в окремій збірці «Лисенко М. В. Листи» в 2004 р. Зокрема, про влаштування у різні роки концертів, вистав, пам'ятних вечорів у роковини Т. Г. Шевченка йдеться у його листах до членів Громади: Ганни Барвінок (1898 р.), Б. Д. Грінченка (1910 р.), М. П. Драгоманова (1876 р.), І. С. Нечуй-Левицького (1874 р.), Б. С. Познанського (1886 р., 1887 р., 1902 р.), а також І. Я. Франка (1885 р.) [206]. Цінну інформацію щодо наукової діяльності громадівців у 1884–1887 рр. містять листи М. В. Стороженка до П. О. Куліша, опубліковані в 2005 р. у виданні «Стороженко Микола. З мого життя», загалом 26 одиниць [273].

Окремим виданням опубліковано листування І. Я. Франка та М. П. Драгоманова в період 1877–1895 рр., у якому розкрито зв'язки київських громадівців із Галичиною [210]. У 2011 р. було оприлюднено епістолярій громадівців О. Я. Кониського та І. Л. Шрага, який вміщує інформацію про

суспільно-політичний рух кінця XIX ст. [209]. У листуванні видатного вченого В. І. Вернадського, зокрема, з представниками громадівського руху, такими як М. П. Драгоманов, Г. П. Житецький, Є. О. Ківлицький, В. П. Науменко [126], йдеться про створення Української Академії наук, публікування наукової літератури за кордоном та наукових праць у вітчизняних часописах.

Частину листування членів Київської Громади містить другий том згадуваної вище збірки «Син України: Володимир Боніфатійович Антонович». Це листи П. Г. Житецького до М. П. Драгоманова (уривок) (1870 р., 1872 р.), листи В. Б. Антоновича до М. П. Драгоманова (1875 р., 1876 р., 1880 р., 1885 р.), листи М. І. Костомарова до В. Б. Антоновича (1883 р.), М. П. Драгоманова до В. Б. Антоновича (1885 р.), листи В. Б. Антоновича до О. М. Пипіна (1885 р.), лист «Старої Громади» до М. П. Драгоманова (не пізніше 1886 р.) [259, с. 106–130].

У часописі «Україна», що видавався історичною секцією ВУАН, І. П. Житецьким опубліковано епістолярій громадівців А. П. Свидницького та В. С. Гнилосирова [176], С. О. Єфремовим – працю «З листів Костомарова до Антоновича», де наведено три листи, які ілюструють наукові взаємозв'язки вчених [173]. Л. М. Старицька-Черняхівська представила чотири листи з архіву М. П. Старицького щодо його наукової та культурно-просвітницької діяльності. Вони адресовані Лесі Українці, І. Я. Франку та М. М. Коцюбинському [264].

Значний масив епістолярної спадщини членів Київської Громади було опубліковано в згаданому вище часописі «За сто літ». Наведені джерела повідомляють про приватні, наукові та суспільно-політичні аспекти життя представників Громади. Зокрема, в першій книзі К. Й. Студинський представив листування громадівців: М. П. Драгоманова з В. М. Навроцьким за період 1871–1877 рр.; уривки з листів П. О. Куліша до О. Г. Барвінського, В. М. Навроцького до М. О. Бучинського (1870 р., 1871 р., 1873 р., 1874 р., 1877 р.), В. М. Навроцького до О. С. Терлецького (1876 р.) [274]. У другій книзі згаданого часопису дослідниками М. С. Возняком, М. О. Кістяківським, С. Будюю опубліковано відповідно 11 листів П. С. Єфименка до О. Я. Кониського упродовж

1863–1867 рр. з Архангельської губернії, де він перебував у засланні як і П. П. Чубинським [129], М. П. Драгоманова до О. Ф. Кістяківського та Л. М. Драгоманової до О. М. Кістяківської – 1871–1873 рр. [188], уривки листів М. В. Ковалевського, датовані 1880 р., що адресовані сестрі, Я. І. Шульгіну, [?] Ладиженському щодо його статті «Из мест довольно отдаленных». Окрім того, вказані листи вміщують цінний біографічний матеріал щодо особи автора [121]. У третій книзі О. К. Дорошкевичем наведено 23 листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна (1870–1892), що ілюструють вплив М. П. Драгоманова на український національний рух [144]. У четвертій книзі Н. А. Бухбіндер, І. П. Житецький, Ф. Савченко представили листи М. І. Костомарова до О. Суворіна протягом 1877–1885 рр. – 27 од. [124], П. П. Чубинського до М. І. Костомарова – 1871–1874 рр. – 5 од. [177]. Шоста, заключна книга часопису містить листи М. П. Драгоманова та О. Я. Кониського, що датуються 1888–1893 рр. [128] та листи П. П. Чубинського до Я. О. Полонського – 1860–1874 рр. [256].

Опубліковані А. М. Катренком та Я. А. Катренком листи І. Л. Шрага до М. С. Грушевського у виданні «Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України та її народу», охоплюють період 1894–1914 рр. та висвітлюють діяльність української інтелігенції, зокрема, членів громад, в українському національному русі: В. Б. Антоновича, М. Ф. Комара, В. І. Самійленка, І. Я. Франка та інших [183].

Важливим джерелом із вивчення історії Київської Громади являють опубліковані щоденники її учасників та наближених осіб. У дисертаційному дослідженні використано фактологічний матеріал щоденників О. Ф. Кістяківського, М. С. Грушевського, Є. Х. Чикаленка, С. О. Єфремова, О. Я. Кониського (1883–1886) [263].

Щоденник громадського діяча, юриста, професора Київського університету О. Ф. Кістяківського, що вийшов друком 1994 р., охоплює період 1874–1885 рр. Він є важливим джерелом, що висвітлює суспільно-політичне, науково-освітнє та

громадське життя в Україні цього часу. У ньому містяться відомості про учасників Київської Громади: В. Б. Антоновича, В. Л. Беренштама, Ф. К. Вовка, М. П. Драгоманова, П. Г. Житецького, В. М. Леонтовича, Ф. Лизогуба, М. В. Лисенка, І. В. Лучицького, Ф. Г. Мищенко, В. П. Науменка, Ф. Панченка, Б. С. Познанського, М. П. Старицького, Н. С. Тумасова, П. П. Чубинського, А. Д. Юркевича [189; 190].

Щоденник визначного історика М. С. Грушевського, виданий у 1997 р., висвітлює період 1888–1894 рр. У ньому йдеться про зв'язки вченого з представниками Київської Громади: В. Б. Антоновичем, О. Г. Барвінським, М. П. Василенком, В. Н. Вовком-Крачевським, П. М. Дашкевичем, М. П. Драгомановим, Є. О. Ківлицьким, О. Ф. Кістяківським, Б. О. Кістяківським, О. Я. Кониським, П. О. Косачем, М. В. Лисенком, П. Лучицьким, І. В. Лучицьким, Н. В. Молчановським, В. П. Науменком, О. О. Русовим, С. Ф. Русовою, [?] Савенком, В. І. Самійленком, Є. К. Трегубовим, Я. М. Шульгіним, В. І. Щербиною [140].

Щоденники 1923–1929 рр. громадсько-політичного діяча, академіка Всеукраїнської Академії наук С. О. Єфремова вперше опубліковані в 1997 р. У них висвітлено зв'язки Київської та Чернігівської громад наприкінці ХІХ ст., особисті взаємовідносини між їх представниками: В. Б. Антоновичем, Л. І. Глібовим, М. П. Драгомановим, П. Г. Житецьким, Б. Д. Грінченком, М. М. Коцюбинським, В. І. Самійленком, І. Л. Шрагом, Є. Х. Чикаленком та іншими [174].

Щоденник громадсько-політичного діяча Є. Х. Чикаленка, в якому представлена широка палітра спогадів щодо Київської Громади, починаючи з 1880-их рр., був створений упродовж 1907–1920 рр. та опублікований у 2005 р. та 2011 р. У ньому автор подає розлогі характеристики і оцінку діяльності таких громадівців: В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, В. Л. Беренштама, В. М. Білозерського, М. П. Василенка, В. К. Винниченка, Ф. К. Вовка, П. П. Галагана, Б. Д. Грінченка, М. С. Грушевського, В. М. Доманицького, М. П. Драгоманова, С. І. Ерастова, П. Г. Житецького, Є. О. Ківлицького,

О. Ф. Кістяківського, В. Ковалевського, М. В. Ковалевського, М. Ф. Комарова, М. І. Костомарова, О. М. Лазаревського, Ф. А. Лизогуба, Т. Г. Лебединцева, О. М. Левицького, М. В. Лисенка, В. П. Науменка, І. С. Нечуй-Левицького, С. Ф. Русової, В. І. Самійленка, І. М. Стешенка [290].

Поруч зі щоденниковими матеріалами до дисертаційного дослідження залучено автобіографії членів Київської Громади: В. Б. Антоновича, О. Барвінського, М. П. Драгоманова, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, К. П. Михальчука, І. С. Нечуй-Левицького, С. Ф. Русової, М. П. Старицького [104; 116; 153; 196; 201; 218; 224; 254; 266].

Найбільш інформативними джерелами досліджуваної теми є опубліковані спогади та мемуари як власне представників Київської Громади, так і інших осіб, наближених до її середовища.

Так, цінний матеріал щодо початків діяльності українофільського товариства в Києві та про його представників: К. Баковецького, В. М. Білозерського, М. В. Ковалевського, К. П. Михальчука, Б. С. Познанського, Ф. Т. Панченка, Т. Р. Рильського – вміщують мемуари історика, очільника Київської Громади В. Б. Антоновича, що були опубліковані в 1932 р. у першому томі видання «В. Антонович. Твори» [110].

Спогади М. Л. Кропивницького «За тридцять п'ять літ», опубліковані в часописі «Нова громада» 1906 р., відображають історію українського театру в період 1860-их – 1876 рр. [200]. Опубліковані в 1913 р. у журналі «Украинская жизнь» спогади громадівця Б. С. Познанського стосуються початкового етапу існування Київської Громади 1857–1863 рр., а саме виникнення хлопоманського гуртка в стінах Київського університету Св. Володимира та про його очільників, вихідців із польської гміни В. Б. Антоновича та Т. Р. Рильського [234].

Спогади громадсько-політичного діяча Є. Х. Чикаленка, видані в Нью-Йорку 1955 р., охоплюють період 1861–1917 рр. Вони складаються з трьох частин та двадцяти розділів, серед яких розділи IV, V, VI, VIII, XI, XIII та XIV безпосередньо стосуються діяльності Є. Х. Чикаленка в Київській Громаді. Зокрема, він згадує про своє знайомство з громадівцями М. Л. Кропивницьким,

братами Тобілевичами, М. П. Старицьким, К. П. Михалевичем, В. Б. Антоновичем, М. В. Лисенком, Д. І. Багалієм, М. Ф. Комаром, О. О. Русовим, О. Ф. Кістяківським, В. Г. Мальованим, М. В. Ковалевським та іншими, наводить їх біографічні портрети. Спогади вміщують інформацію про видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, український театр, часописи «Київська Старина» та «Київський Телеграф» та про діяльність організацій – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Загальної української організації, – до складу яких входили представники Київської Громади [287].

У згаданій нами вище збірці «Листи і документи» опубліковано спогади С. О. Подолинського, де наведено інформацію щодо історії українофільського руху періоду 1870-их рр., зокрема, утворення таких об'єднань – молоді громади, кошів, «земців», «американців» [231].

Інформативними для вивчення українського національного руху другої половини ХІХ ст. є спогади М. В. Стороженка, надруковані вперше в 2005 р. (зберігаються в Центральному архіві вищих органів влади та управління України у м. Києві). У них згадуються представники Київської Громади: П. Г. Житецький, В. І. Лучицький, А. Д. Юркевич, В. П. Науменко, К. Жук, О. М. Левицький, В. Б. Антонович, П. О. Косач, Ф. Г. Лебединцев, К. П. Михальчук, М. Л. Кропивницький, брати Рудченки, М. В. Лисенко [273].

У спогадах видатного громадського діяча та вченого О. О. Русова, що були опубліковані у виданні «Щоденники та спогади» в 2011 р., відображено діяльність Київської Громади 1870-их рр., зокрема, її просвітницька, наукова та видавнича робота, а також цензурна політика влади. Повідомляється про окремих членів цієї організації: В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, П. Г. Житецького, М. В. Лисенка та П. П. Чубинського [252].

Спогади представників інших українських громад – О. Г. Барвінського, Ю. Ж. Колларда та О. Г. Лотоцького – розкривають взаємозв'язки в громадівському середовищі.

Зокрема, праця О. Г. Барвінського «Спомини з мого життя», яка була видана в Нью-Йорку в 2009 р., висвітлює взаємодію громад Наддніпрянщини з Галичиною у період 1888–1894 рр. Цікавою, з огляду на досліджувану нами тему, є та її частина, у якій подано інформацію про Українську київську «Громаду» та її учасників: В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова та П. Г. Житецького [115].

Перший том спогадів громадівця із Галичини О. Г. Лотоцького «Сторінки минулого» вміщує два розділи, що безпосередньо стосуються громадівського руху в Києві 1890-их рр. Так, частина «Перші кроки громадянського життя» у Києві (1890 р.) відображає середовище громади 1890–1891 рр., утворення семінарської громади та вплив «старих громадян» на неї. У підрозділі «Постаті українського громадянства 90-х років» розкрито значення та місце окремих членів Київської Громади в культурному та політичному житті. Зокрема, В. Б. Антоновича, О. Я. Кониського, М. В. Лисенка, М. П. Старицького, П. О. Косача, М. П. Драгоманова, М. С. Грушевського, І. С. Левицький, М. Ф. Комаров, В. М. Доманицький. Окрім згаданих осіб, в інших томах матеріалів О. Г. Лотоцького опубліковано спогади про членів Київської Громади: Т. Р. Рильського, К. П. Михальчука, С. І. Ерастова [268], О. О. Русова, Ф. К. Вовка, Г. П. Житецького, Ір. Житецького, Є. Х. Чикаленка [271].

У 1972 р. у Торонто було опубліковано «Спогади юнацьких днів» члена Харківської Громади Ю. Ж. Колларда, де охарактеризовано український національний рух у період 1897–1906 рр. на прикладі взаємозв'язків Київської та Харківської громад. Зокрема, в них вказано про утворення Української Студентської Громади в Харкові з радикальним напрямом діяльності, виникнення нових об'єднань у Києві та їх взаємодію зі «Старою» Київською Громадою [191].

Розглядаючи зазначений сегмент джерельної бази дослідження, також варто виділити спогади про представників Київської Громади, опубліковані в окремих виданнях та часописах. Так, у журналі «Україна» вміщено спогади про громадівців М. П. Драгоманова [122; 130; 241; 291] та І. С. Нечуй-Левицького [132].

Значний масив спогадів сучасників про визначних діячів Київської Громади В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова та М. В. Лисенка міститься у виданнях, що з'явилися друком у період кінця 1990-их – 2010-их рр. У згадуваній нами збірці «Син України: Володимир Боніфатійович Антонович», подано спогади про вченого таких громадівців: О. Ф. Кістяківського, О. О. Русова, О. М. Левицького, С. Єгунової-Щербиної, Є. Х. Чикаленка, В. Щербини, М. В. Стороженка, В. М. Доманицького, О. Я. Шульгина [258], а також їх нащадків, зокрема, Д. В. Антоновича та М. Т. Рильського [112, 243]. Видання «Михайло Драгоманов у спогадах», опубліковане в 2012 р., є першим, у якому зібрано спогади про вченого його сучасників, зокрема, київських громадівців: Олени Пчілки, В. І. Модестова, І. В. Антонович, Т. К. Михальчука, С. Ф. Русова, Д. Овсяннико-Куликівського, О. Баулера, І. Гревса, М. Венюкова, В. Дебогорія-Мокрієвича, Л. Дейча, С. І. Ерастова, О. Любатовича, Е. Бернштейна, В. Засулич, М. Русанова, В. Сухомлина, Л. М. Драгоманів-Шишманової [113; 117; 120; 125; 131; 141; 142; 145; 146; 172; 181; 211; 213; 216; 217; 219; 225; 226; 275]. Видання «Микола Лисенко у спогадах сучасників» вміщує тексти М. Старицького, Олени Пчілки, С. Ф. Русової, О. Сластіона, Л. М. Старицької-Черняхівської, у яких подано інформацію про виникнення Київської Громади на початку 1860-их рр., її культурну та просвітницьку діяльність протягом 1870–1890-их рр. [215; 239; 240; 262; 265; 267].

Варто також зауважити на опублікованих спогадах членів Київської Громади про їхніх визначних сучасників: М. І. Костомарова [118; 119], Т. Р. Рильського [205], П. П. Чубинського [187], О. Ф. Кістяківського [212; 222], В. Л. Береншама [223] та ін.

Київська Громада не мала окресленої програми, тому для висвітлення її історії важливими є оприлюднені її членами тексти, що декларували суть їхнього світогляду. У цьому контексті варто наголосити на творах, написаних безпосередньо її учасниками, що мають прокламаційний та полемічний характер, де висловлюється бачення щодо українофільського руху у відповідь на політику уряду та його антиукраїнські закиди. Зокрема, прокламації громадівців

П. П. Чубинського «Добрі люде!» та А. В. Красовського «Житомирці»; публікації В. Б. Антоновича «Моя сповідь» та «Что об этом думать? (Письмо редактору из Киева. 7 июля 1861 г.)», спільні публічні звернення «Отзыв из Киева» та «Открытый лист з України до редакції «Правди», «Послание к братьям Галичанам от братьев Киевлян» (1862) [4; 92; 591, с. 210–211; 107; 111; 578].

Певну питому вагу в розкритті теми дисертаційного дослідження мали праці українофілів-громадівців, що виходили в часописах, які були публічними друкованим органами української національно-свідомої інтелігенції. Саме в них було представлено їхню ідейну платформу. Це статті М. І. Костомарова [193–195], Т. Р. Рильського [242; 244–248], Б. С. Познанського [236], В. Б. Антонович [103; 108; 109], М. І. Павлика [228], С. О. Подолинського [230], М. П. Драгоманова [154; 155; 159–165] та інших.

Важливими в цьому значенні є праці М. П. Драгоманова: «Чудацькі думки про українську національну справу» [164; 165], «Пропаций час. Українці під Московським царством (1654-1876)» [161], «Что такое украинофильство?» [163], «Антракт з истории украинофильства» (1863–1872) [154], «Шевченко, українофіли і соціалізм» [169], «Передне слово до [«Громади» 1878 р.] [148, 170], «На увагу українолюблям у Росії» [167, с. 42–48], «С Галицкой границы» (Письма в редакцію «Санкт-Петербургских ведомостей») [149] та «Листи на Наддніпрянську Україну» [157], які є складовою «Діалогів про українську національну справу» разом із «Листами з України Наддніпрянської» Б. Д. Грінченка, написаними в період 1892–1893 рр. [143]. Цінними також є праці історика М. С. Грушевського: «Очерк истории украинского народа», «Хто такі українці і чого вони хочуть» та інші [133–139]. Зауважені практики виступили прологом до впровадження української ідеї в науковий доробок представників Київської Громади в галузі історії, етнографії, мовознавства тощо.

Отже, джерельну базу досліджуваної теми представлено матеріалами Центрального державного історичного архіву, м. Києва, Державного архіву Київської області, Державного архіву Полтавської області, Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського, а також опублікованими офіційними документами

та джерелами приватного походження. Це щоденники, спогади, листи та власне праці членів Київської Громади.

1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження

Сучасний розвиток гуманітарної науки в Україні відбувається з урахуванням досвіду новітніх напрямків та підходів у вивченні історичного процесу. Аналізуючи теоретико-методологічну основу дослідження, нижче представимо їх огляд у вітчизняній історіографії. З-поміж них набули поширення: інтелектуальна історія, історична антропологія, історія ментальностей, наративізм (мікронаратив, гранд-наратив), історична пам'ять, біографістика та ін.

Вказані вище напрямки з'явилися як альтернатива позитивістському баченню. Вони не лише збагатили теоретико-методологічну основу дослідницьких практик, а й визначили нові сюжети історичних студій, що базувалися довкола просопографічного поля. Зокрема, в національній історіографії дослідження сфокусувалися навколо інтелектуального спадку творчої та наукової еліти, що відіграла важливе значення у формуванні національної свідомості та суспільної ідеології.

За твердженням американського дослідника А. Лавджоя, історичне розуміння тої чи іншої епохи неможливе без знання її інтелектуального життя, загальноприйнятих моральних принципів та цінностей. Становлення інтелектуальної історії, що відбулося у другій третині ХХ ст., завдяки виходу у світ його праці «Великий ланцюг буття: студії з історії ідей» 1936 р., дало поштовх до виникнення методологічних напрямків, в основі яких лежить погляд на історичний процес через участь у ньому людини [442]. Одним із них є історична антропологія, яка виникла під впливом британського дослідника К. Леві-Стросса [445]. За твердженням радянського теоретика-медієвіста А. Я. Гуревича, завдяки її появі, в центрі історичного дослідження опинилася людина, яка змінюється з плином часу, та групи людей, організовані згідно з притаманною їм культурою [369, с. 120]. Вітчизняний історик С. Ш. Айтов,

досліджуючи часопис «Основа», в якому на початку 1861–1862 рр. друкувалися члени українських громад, зокрема, Київської, дав наступне тлумачення історичної антропології. На його думку, це дослідження уявлень суспільств та окремих особистостей минулих епох про оточуючий світ, його соціально-економічні, соціально-культурні, природничі реалії тощо, про моральні, релігійні, розумові цінності даної епохи [331]. Дослідник народництва та громадівського руху С. І. Світленко, відзначив, що інтелектуальна історія виступає одним із актуальних напрямів дослідницьких пошуків в сучасній історичній науці. На його думку, вона дає можливість простежити процес зародження, становлення й еволюції розумової діяльності людей на певних етапах історичного поступу, показуючи сутність та особливості окремих ідей, концепцій та світоглядних систем [540, с. 216–217].

Поруч з історичною антропологією у 1860-их рр. з'являється напрямок історія ментальностей, що зосереджувався на вивченні системи образів та уявлень, метафоричних понять тощо, притаманних тим чи іншим спільнотам. Його основними теоретиками виступали Ф. Арьєс, Ж. Ле Гофф, А. Бюргер, М. Ферро та А. Буро. Через поняття «*mentalite*», виведене Ж. Дюбі та Р. Мандру, дослідники почали звертати увагу на особливості світогляду тих чи інших спільнот та груп. Розглядаючи систему образів, що лежать в основі людських уявлень про світ та їхнє місце в ньому, вони намагались визначити закономірності суспільної поведінки людей [356, с. 146]. На думку польського вченого В. Вжосека, проникнення до історіографії ідеї суспільства як гомогенної цілості, зацікавлення матеріальним буттям людських груп, повсякденним життям і сферою ментальності спричинилося до зміни предмета історичних досліджень [356, с. 146]. Саме через ментальність продовжили розглядати історичну реальність вітчизняні дослідники. І. І. Колесник визначила, що саме з «антропологізацією» мислення, коли основним предметом і суб'єктом пізнання є людина, пов'язана тенденція до психологізації процесу досліджень культури як продукту інтелектуальної практики [433, с. 27].

У цих умовах важливим елементом у розробці вище вказаних напрямків, став історичний наратив, що значно розширив звичний спектр джерел. Ф. Р. Анкерсміт у праці «Історія і тропологія: зліт і падіння метафори», зазначає, що історичний наратив, описуючи минуле, індивідуалізує конкретну інтерпретацію минулого [334, с. 78]. Польська дослідниця Е. Доманська, представляючи наративістську філософію історії як аналіз та інтерпретацію історичного тексту, стверджує, що «стан наративу» відображає й стан людини та культури, які його створюють» [373, с. 30].

Поняття гранд-наративу, як теоретико-методологічної основи історичних досліджень, набуло свого поширення у другій половині ХХ ст., завдяки філософу-постмодерністу Ж.-Ф. Ліотару. Воно означає не лише спосіб організації наявної інформації з минулого, а й визначення її важливості/неважливості в історії. Це дало поштовх до виникнення національного гранд-наративу, який відіграв особливу роль у вивченні українського відродження ХІХ ст. [411]. За твердженням М. Казакова, виконуючи свою соціальну роль, його створювали науковці-історики, як представники інтелігенції [411].

Відтак, до офіційного наукового дискурсу потрапили поняття: українська ідея, український міф, соборність, ідентичність, етнічність, націотворення, національне питання, державотворення. У свою чергу, ще з середини ХІХ ст., їх просували т.зв. хлопомани, хохломани, народники, українофіли, народолобці, громадівці тощо. Українські Громади, що виникли в Петербурзі, Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Чернігові, Єлісаветграді та інших містах Російської імперії мали на меті сприяти культурному відродженню, а отже, самоусвідомленню українців як окремої нації. Цю думку поділяють історики, дослідники громадівського руху Л. Г. Іванова та Р. П. Іванченко, А. М. Катренко, Я. А. Катренко, С. І. Світленко [407; 418; 543; 545].

С. І. Світленко, характеризуючи період українського відродження, зазначає, що українське народолобство як система світоглядних цінностей було різною мірою притаманне всім групам вітчизняного національного руху другої половини ХІХ ст., який відзначався певною ідейною розмаїтістю: національні ліберали,

національні консерватори (ортодоксальні помірковані «українофіли»), ліберальні демократи та радикальні демократи («українці»), яких об'єднувало українське культурництво [546, с. 69]. Саме воно мало значний вплив на розвиток національної свідомості [544, с. 88]. Такими групами були громади – «напівлегальні» гуртки, що виникли в другій половині XIX ст. [546, с. 79]. С. І. Світленко, зауважує, що, виходячи з концепції культурного національного відродження, саме 1860-ті рр. стали передумовою демократичного піднесення, основу якого склали представники українофільської еліти [544, с. 86]. Л. Г. Іванова та Р. П. Іванченко відзначають, що 1860-ті рр. займають особливе місце в розгортанні національно-визвольного руху. На думку дослідниць, цей час був добою «народження і становлення широкої державницької думки у недержавних народів, яка втілювалась у політичні ідеї, програми і діяльність нових поколінь української інтелігенції» – Громад [407, с. 4].

На думку американського політолога Дж. Армстронга, процес формування національної ідеї серед представників українського громадівського руху середини XIX – початку XX ст. відбувався під впливом західноєвропейських національних рухів початку XIX ст., із притаманним для них романтичним акцентом на прославленні національного минулого, мови та звичаїв. Учений наголошував, що для становлення нації важливо, щоб її мова й історія втілювалися у працях, котрі «могли надихати на лояльність до національної ідеї», тому природним є те, що лідерами національного руху повинні бути письменники та історики. Зокрема, визначне місце серед них він відводить М. С. Грушевському, який вартий того, щоб називатися батьком українського націоналізму [341, с. 9–10].

І. І. Колесник висловила думку про те, що першим українським гранд-нарративом була концепція М. С. Грушевського. Примітно, що вона об'єднала попередній теоретичний досвід саме громадівців: М. О. Максимовича, П. О. Куліша, М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича. Основною її ідеєю є безперервність, тяглість та телеологічність української історії. Ця концепція виявилася теоретичним та історичним підґрунтям для «українського політичного

проекту кінця XIX – початку XX ст.», результатом якого стала легітимація ідеї незалежної держави та формування української нації [431, с. 158].

Дослідниця зауважує, що інструментом вивчення культурно-освітніх, науково-корпоративних та політичних практик українських інтелектуалів слугує концепт «інтелектуальне співтовариство». Історія цього поняття плавно перетікає в історію науки та культури. На її думку, виникнення мережі інтелектуальних співтовариств на українських теренах «формувало душу й тіло української культури протягом усього «довгого XIX ст.» [432, с. 171]. Вона наголошує, що «інтелектуальні співтовариства», в умовах тривалої бездержавності, стали духовно-інтелектуальними осередками в Україні. Це: аристократичні салони, панські маєтки, резиденції меценатів, літературно-філософські гуртки, таємні організації, громади, земляцтва тощо. Вони становили систему родинно-сімейно-сусідських, культурно-громадських, науково-корпоративних, освітніх об'єднань і груп. Це створило умови для легітимації саме українських форм розумово-освітніх практик в імперському культурному дискурсі [432, с. 170]. У свою чергу діаспорний дослідник С. О. Єкельчик відзначає, що тогочасне покоління не мало готової інфраструктури у вигляді українських культурних кіл чи політичних організацій, до яких можна було вступити, – воно самé мало їх створити» [381, с. 90]. Саме ці осередки заклали підґрунтя для подальшого відродження української самосвідомості. Сучасний вітчизняний історик І. Б. Гирич стверджує, що найважливішим чинником національного самоусвідомлення є історична пам'ять, яка вибудовується інтелектуальною елітою [361, с. 94–95]. Безумовно, що до неї належать представники Київської Громади. На думку дослідника, її завданням було «оборонити наукові постулати, що засвідчували право української нації на свою окремішність» [361, с. 290]. Адже Громада «творила новий міф української нації, працюючи над культивуванням спільної, колективної пам'яті українського народу» [361, с. 291]. Думки про те, що модель колективної пам'яті є важливою складовою у формуванні національної ідентичності, дотримується українська історикиня Л. І. Буряк [351, с. 204].

Інтелектуальні співтовариства, що виникали в умовах суспільно-політичних змін у вигляді гмін, громад, наукових товариств, редакцій часописів втілювали процес усвідомленої боротьби українців за національну окремішність. Шлях від Кирило-Мефодіївського товариства до перших політичних партій отримав назву «національного відродження». Отже, слід констатувати, що становлення засадничих постулатів української національної ідеї відбулося з появою інтелігенції, яка спродукувала відповідну філософію поглядів на історію та культуру. У подальшому завдяки цьому відбулася матеріалізація державницької ідеології, що стала сукупністю інтелектуальних уявлень, синтезом загальної культурної традиції [470, с. 187].

Український філософ О. О. Гринів зауважив, що філософія української ідеї ототожнюється з теоретичною самосвідомістю українського національного відродження XIX–початку XX ст., охоплюючи час від Кирило-Мефодіївського братства до «розстріляного Ренесансу» 1920-их рр. [366, с. 527]. О. С. Забужко пропонує «генераційну» періодизацію історії нової української культури, визначаючи 4 періоди: 1) «період мовної партикуляризації»; 2) «українофільський», культурно-просвітницький; 3) франківський (львівський), або період «Молодої України»; 4) «Розстріляне Відродження». «Українська ідея» зароджується у другому періоді: «в цей час відбувається виокремлення України як суб'єкта історичного процесу з відповідними суверенними культурними запитамі» [366, с. 528].

В умовах розвитку сучасної української гуманітарної науки, значного поширення у вивченні теми національного руху набула біографістика. На думку В. І. Попика, цей напрямок в Україні бере свій початок саме із середини XIX ст. У цей час вивчення біографій визначних діячів вітчизняної історії «мало велике значення для піднесення національно-патріотичного руху, духовного і інтелектуального зростання суспільства, боротьби за національно-державне самоствердження» [517, с. 21]. Т. зв. «олюднення» української історії він пов'язує з періодом діяльності Київської Археографічної комісії, Історичного товариства Нестора-Літописця, Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, редакції часопису

«Київська Старовина». У межах роботи цих інтелектуальних осередків, до складу яких входили представники Київської Громади: В. Б. Антонович, М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, М. П. Василенко та ін., здійснювалося опрацювання, систематизація та публікація матеріалів та документів біографічного характеру [517, с. 23]. Дослідник українського громадського руху Т. Ю. Нагайко відзначав, що саме застосування біографічного методу в контексті сучасних історичних досліджень сприяє якісному вивченню життя суспільства, наукової спадщини значної плеяди наукових і культурних діячів, зокрема, представників громад [473, с. 98–99; 478].

Уже в другій половині ХХ ст. відбулося утвердження підходу, який полягав у взаємозв'язках історії, соціології, антропології, етнології тощо. Синтез методологічних практик сформувався насамперед довкола вивчення першочергової ролі та значення людини в історичних процесах. На думку Л. В. Пирогової-Таран, міждисциплінарність стала основним надбанням в епістемології історії. Говорячи про антропологічний підхід в історичних дослідженнях, вона визначає його як цілковито протилежний традиційному, позитивістському підходу [496, с. 122–123]. Саме міждисциплінарний вектор розвитку вітчизняного історичного знання зумовив відхід від радянської моделі історіописання та розкрив нові горизонти національної історіографії, у якій з-поміж інших було виокремлено тематичний напрямок культурного національного відродження України в другій половині ХІХ ст. Завдяки когорті сучасних українських науковців, у вітчизняній історичній парадигмі постали нові світоглядні сенси, де інтелектуальний простір особистості почав розглядатися як складова націєтворчої моделі. За твердженням Л. О. Зашкільняка, в умовах розвитку історіографії у фокусі історичних досліджень перебуває український етнос і його перетворення в сучасну націю. Водночас, вітчизняні історики почали використовувати закордонний досвід в інтерпретації минулого країни, застосовуючи, окрім традиційної етноцентричної моделі минулого, модель багатокультурності [393, с. 25]. За визначенням Г. В. Касьянова та О. П. Толочка періодом народження національних історій варто вважати саме ХІХ ст. – «епоху

націй та національних держав» [415, с. 6]. Натомість становлення національної історії як способу розуміння та пояснення минулого, на думку вчених, відбувається у межах формування націоналізму як світогляду, центральним елементом якого є визнання незаперечності існування націй загалом і української зокрема [415, с. 7]. А. Каппелер відзначає, що кожна національна історія відображає долю свого народу як унікальну. «У порівнянні з іншими націями стають помітними спільні й відмінні риси, які надають кожній окремій національній інтерпретації глибини» [412, с. 4]. До кінця XIX ст. українська нація набуває своєї ідентичності за рахунок етнічно-культурної схожості та існує як народ без власної еліти. Такою елітою у подальшому стала інтелігенція [439, с. 57–58]:

Відомо, що період другої половини XIX ст. позначився піднесенням національної свідомості народу, що відбувалося та тлі суспільно-політичного та культурного життя України. Історик В. Г. Сарбей відзначав, що це стало одним із проявів пришвидшення процесу становлення української нації та формування національного характеру [538, с. 6]. Він переконаний, що національне відродження «українського XIX століття» пов'язане з формуванням свідомої інтелігенції, яка очолила українофільський рух, та з процесом становлення української нації [539, с. 22]. Саме в цей період український народ отримав можливість усвідомити себе консолідованою національною спільністю, «здатною відстоювати свої культурні, економічні, мовні та політичні права» [413, с. 101].

Наголошуючи на актуальності вивчення періоду XIX – початку XX ст., О. П. Реєнт вказав на якісне поступальне зростання у цей час «національного табору», що позначилось переходом від культурно-просвітницької діяльності представників української еліти 1830–1840-их рр. до громадівського і просвітянського руху та створення політичних партій початку XX ст. [528, с. 10]. С. М. Плохій, наголошував на тому, що інтелігенти прийняли нову українську ідентичність і розвивали, реконструювали та переформулювали її в перебігу того «пробудження» [498, с. 98]. Про це свідчить й промовиста цитата М. С. Грушевського з передмови до першої книги часопису «За сто літ»: «історія

нашого останнього відродження, його літературної творчості й політичних змагань трактувались і мусіли трактуватись, <...> як одна з стратегічних ділянок сеї боротьби, як один з відділів бойового національного арсеналу, звідки вибиралось і виносилось на світ те головне, що могло послужити успіхові сих іще не закінчених операцій, могло оправдати домагання, скріпити енергію боротьби» [139, с. V].

Вибудовуючи теоретичний базис розкриття теми доцільним буде вказати на наявні в історичній думці схеми періодизації українського національного руху та місце в ньому Київської Громади. Так, український історик, політолог І. П. Лисяк-Рудницький українське національне відродження поділяє на 4 етапи: шляхетська доба (до 1840-их рр.), народницька доба (1840–1880 рр.), модерністична доба (від 1890-их рр. до 1914 р.) та погляд назад. Другий та третій з них співпадають з періодом активної діяльності українських громад, зокрема, Київської. Перший з них мав два періоди – «романтичний» (покоління кирило-мефодіївців) та «позитивістичний» (покоління Старої Громади), який охопив 1860–1870-ті рр., коли «основною рисою народницької доби було наголошування поняття «народ», при чому останній утотожнювався з селянством» [446, с. 178]. Третій етап був окремим важливим ступенем «у розвитку української національної свідомості та політичної думки» [446, с. 184]. У цей час інтелігенція залишається основною «рушійною силою» українського руху. З 1890-их рр. приходить нове покоління – чисельніше та ініціативніше від своїх «народницьких батьків». Починають виникати політичні організації та партії: «Братство Тарасівців» (1892 р.), Револьюційна Українська Партія (1899 р.), після 1905 р. утворюються ліберальна партія, аграрного соціалізму та націоналістична – Українська Народна Партія [446, с. 184]. На думку вченого, головним досягненням цього етапу було «проламання штучної стіни, що нею царизм довго тримав національний рух інтелігенції відсепарованим від його широкого соціального довкілля» [446, с. 185].

Застосувавши історико-регіональний критерій оцінки українського національного відродження О. Прицак та Дж. Решетар, з-поміж п'яти визначених стадій (кінець XVIII – початок XX ст.), наводять щонайменше три, що співпадають із часом функціонування Київської Громади, а саме: Київська, Женевська та Галицька. Перша з них позначена функціонуванням Кирило-Мефодіївського товариства, журналу «Основи» і громадівського руху 1860-их рр. Друга – перебуванням М. П. Драгоманова за кордоном. Заключна – пов'язана з утворенням партій. Усі заявлені вище стадії визначаються політичним характером, від поетичного доробку Т. Г. Шевченка до програмних документів українських політичних організацій [539, с. 25].

Вітчизняні дослідники А. М. Катренко, Я. А. Катренко в праці «Національно-культурна та політична діяльність Київської Громади (60-90-ті роки XIX ст.)», аналізуючи етапи національно-визвольного руху, виділяють національно-культурний, політично-культурницький та політичний, який завершився революцією 1917 р. Зокрема, політично-культурницький етап відзначається діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства та представників Київської Громади [418, с. 177].

Натомість С. О. Єкельчик у праці «Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст.» наводить стислу схему періодизації чеського історика М. Гроха, за якою український національний рух має три фази – академічну, культурницьку і політичну. На дві останні припадає діяльність Київської Громади [381, с. 108–109].

І. Б. Гирич виділяє три етапи українського національного руху. Перший характеризується виходом «Енеїди» І. П. Котляревського, збиранням та публікуванням етнографічних матеріалів, виходом альманаху «Русалка Дністровая» (1837 р.) М. С. Шашкевича, І. М. Вагилевича, А. С. Головацького, «Кобзаря» Т. Г. Шевченка (1840 р.), діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства (1846–1847 рр.) в Києві та Головної Руської Ради у Львові (1848 р.) під час «весни народів». Другий етап – академічний (українофільський) – відзначився організацією Археографічної комісії та заснуванням перших українських громад

та діяльністю київських хлопоманів. Третій – політичний (український) етап – пов'язаний із заснування Радикальної партії в Галичині та появою політичного твору Ю. О. Бачинського «Україна irredenta», створення Братства тарасівців (1893 р.). Його завершенням, на думку дослідника, стала Українська революція 1917–1921 рр. та постановня Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки [361, с. 82–83].

Характеризуючи методологічну основу дисертаційного дослідження, зауважимо, що всі компоненти історичного пізнання формуються на основних загальнонаукових принципах: науковості, об'єктивності, історизму, системності, всебічності, комплексності та плюралізму. Принцип науковості передбачає вивчення історичних подій через причинно-наслідкові зв'язки між ними, опираючись на наукові джерела. Відображення діяльності Київської Громади в системі українського національного руху другої половини ХІХ ст. здійснено за допомогою принципу історизму, який передбачає вивчення зв'язків між явищами і подіями в просторі і часі. Цей принцип став основним при відображенні взаємозв'язків Київської Громади з іншими українськими громадами та українофільськими організаціями, а також з Галичиною. Під час огляду історіографії та джерел дисертаційного дослідження було дотримано принцип об'єктивності, який дозволяє здійснити незалежну наукову оцінку фактів, аналіз документальних матеріалів. Принципи комплексності та плюралізму, що передбачають використання наявних оцінок та поглядів на досліджувану проблему з урахуванням широкого спектру думок, використовувалися при аналізі діяльності Київської Громади, зокрема, в таких сферах: педагогічно-просвітницькій, науковій, культурній та політичній.

Методологічну основу цього дослідження становлять методи, що поділяються на загальноісторичні та спеціальні. До першої групи належать: проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-генетичний, історико-порівняльний, синхронний, діахронний. До другої – структурно-функціональний, просопографічний та біографічний.

Структура дисертаційного дослідження побудована за проблемно-хронологічним методом, який дає можливість висвітлити зазначену тему роботи в логічній послідовності та взаємозв'язку, досягнути теоретичного узагальнення, взаємодії структурних елементів – розділів та підрозділів. Структурно-функціональний метод використовувався при розкритті основних аспектів діяльності Київської Громади, зокрема, таких як процес формування навчальних та просвітницьких закладів – недільних шкіл, бібліотек, читалень, клубів, редакцій часописів. Історико-генетичний – дозволив встановити причини та передумови виникнення таємних організацій, таких як гміни, громади, коші тощо в межах Російської імперії, а також ментальних особливостей учасників громадівського руху загалом та Київської Громади зокрема. Історико-системний метод дав можливість дослідити окремі аспекти українського національного руху в Російській імперії загалом та діяльність Київської Громади в цьому процесі, зокрема. Аналіз наявних фактів дав можливість прослідувати взаємозв'язки між іншими українськими об'єднаннями, зокрема, в Галичині та за кордоном. Синхронний та діахронний методи були використані при виокремленні періодів українського національного руху другої половини XIX ст. Завдяки залученню історико-порівняльного методу стало можливим простежити зміну ідеології, поглядів представників громади на різних етапах її діяльності.

Використання спеціальних методів історичного дослідження – просопографічного та біографічного – передбачають залучення джерел особового походження – епістолярії, мемуари, щоденники. Метод просопографії – «створення колективного портрету» – є основним спеціальним методом при вивченні Київської Громади як організації, що об'єднала навколо себе найкращих представників української інтелігенції середини XIX – початку XX ст. Біографічний метод використовувався для об'єктивного зображення середовища Київської Громади як ключової організації українського національного руху. Завдяки застосуванню цього методу вдалося показати роль її окремих представників у педагогічно-просвітницькому, культурно-мистецькому,

суспільно-політичному житті Російської імперії. Через дослідження інтелектуальних біографій було прослідковано зміну ідеології та поглядів членів Київської Громади.

Отже, застосування окресленої теоретико-методологічної бази створило можливість об'єктивного та ґрунтовного висвітлення ролі Київської Громади в українському національному русі другої половини XIX – початку XX ст. Використання означених теоретичних напрямків, принципів та методів у контексті обраної теми забезпечило цілісне бачення процесу наукового вивчення історії Київської Громади в досліджуваній період та допомогло представити комплексний аналіз діяльності цієї організації.

Висновки до розділу

Аналіз історіографії з означеної теми дозволяє скласти наступне уявлення про вивчення історії Київської Громади упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Визначено три історіографічні етапи. Перший – початковий охоплює період першої третини XX ст. У працях тогочасних дослідників представлено історію функціонування Київської Громади упродовж 1860–1890-их рр., містяться зауваги щодо часу виникнення, персонального складу, мети, завдань та характеру її діяльності. Зокрема, аналізується зв'язок її членів з представниками Кирило-Мефодіївського братства. Наукові праці, що віднесені нами до другого етапу – друга третина XX ст. – кінець 1980-их рр. – розділено на дві групи, які складаються відповідно з праць радянських та діаспорних істориків. У першій з них представлено наукові доробки, що стосуються лише окремих аспектів функціонування Київської Громади, її найвідоміших представників та осередків. У працях діаспорних дослідників охарактеризовано національні аспекти діяльності учасників громадівського руху. Сучасний історіографічний етап – 1990-ті – 2010-ті рр. – відзначається появою монографічних та дисертаційних досліджень, у яких у форматі окремих монографій, розділів, параграфів містяться сюжети стосовно історії Київської Громади, та предметних розвідок у вигляді

наукових статей, що розкривають різнобічні аспекти її функціонування. Значний сегмент наукових студій цього періоду являють праці, спрямовані на вивчення діяльності її окремих постатей.

З огляду на загальний зміст та характер архівних документів офіційного походження, можемо констатувати, що їх основний масив не містять інформації щодо Київської Громади, як окремої організації. Присутні лише поодинокі згадки, де вжито термін «Громада». Натомість слід відзначити його ототожнення з іншими об'єднаннями та рухами, що діяли в досліджуваній період: українофіли, хохломани, «общество коммунистов», народники, соціал-революціонери. Важливий сегмент джерельної бази досліджуваної теми сконцентрований у фондах ІР НБУВ. Передусім це матеріали приватного походження, що розкривають окремі аспекти історії Громади – щоденники, спогади, наукові розвідки. З-поміж широкого спектру опублікованих джерел, що стосуються теми дисертаційного дослідження, важливими є документи, листи, щоденники, автобіографії, спогади, полемічні твори та прокламації членів Київської Громади.

Теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження представлено напрямками, які виникли як альтернатива позитивістському підходу у вивченні історичного процесу. Це: інтелектуальна історія, історична антропологія, історія ментальностей, наративізм (мікронаратив, гранд-нاراتив), історична пам'ять, біографістика. Розкриття теми дисертації здійснено на основі загальнонаукових принципів: науковості, об'єктивності, історизму, системності, всебічності, комплексності та плюралізму, а також через використання загальноісторичних (проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-генетичний, історико-порівняльний, синхронний, діахронний) та спеціальних (структурно-функціональний, просопографічний та біографічний) методів дослідження.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ (КІНЕЦЬ 1850-ИХ – ПОЧАТОК 1860-ИХ РР.)

2.1. Суспільно-політичні чинники створення Київської Громади

Історія суспільно-політичного життя України другої половини ХІХ ст. позначилася появою та функціонуванням організації українофільського спрямування – Київської Громади, що стала однією з основних рушійних сил національного відродження у зазначений період. Вона була найбільшою та найдієвішою з-поміж інших українських громад, що, крім Києва, утворилися у Петербурзі, Полтаві, Харкові, Одесі, Чернігові, Єлисаветграді та інших містах. За загальноприйнятими уявленнями, вона з'явилася на межі 1850–1860-их рр. Її предтечею можна вважати окремі українофільські об'єднання, що виникли в першій половині ХІХ ст. у процесі національного відродження України. Як правило, вони зосереджували свою увагу на важливих суспільно-політичних проблемах: скасування кріпацтва, федеративної єдності слов'янських народів, культурної та національної окремішності українців тощо. Так, у 1818 р. утворилося «Товариство першої згоди» («Товариство друзів природи»), 1819 р. – Малоросійське Таємне Товариство або Товариство визволення України [516, с. 291], згодом, 1823 р., виникло «Товариство об'єднаних слов'ян», а в 1833 р. – «Руська трійця». У межах Російської імперії найпомітнішим суспільними потрясіннями в цей період стали виступ декабристів 1825 р. та польське повстання 1830 р.

Для суспільно-політичного життя середини ХІХ ст. була характерною поява національно спрямованих об'єднань інтелігенції, які утворювалися переважно в стінах Київського університету Св. Володимира. У цей час прогресивна молодь продукувала ідеї народного просвітництва, автономізму, національної окремішності. В Україні осердям національних рухів виступили університети –

Харківський та Київський. Н. Д. Полонська-Василенко зазначала, що на початку 1840-их рр. у Києві групою студентів та молодих професорів було створено «нелегальний гурток», метою діяльності якого була боротьба проти кріпацтва та національне визволення українського народу [516, с. 306]. В. Г. Сарбей зауважував, що в цей час Київський університет став центром політичного національного руху – в 1843 р. викладачі та студенти організували таємне товариство «Київська молода», завданням якого було «підняти націю з темряви» [539, с. 106].

Ця ситуація співпала з національно-визвольними рухами, що мали місце в багатьох країнах Європи: Німеччині, Чехії, Франції, Швейцарії та інших. Поруч із назріванням революційної кризи в Європі, відомої як «весна народів», «пробудження» народів Росії для українців отримало своє продовження у діяльності Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія, яке виступило провісником суспільно-політичних змін у Російській імперії. Поява цієї організації позначила початок політичного поступу провідних представників українофільської інтелігенції. Дослідниці Л. Г. Іванова, Р. П. Іванченко називають Кирило-Мефодіївське братство першим українським політичним товариством [407, с. 4]. Цю ж думку поділяє і діаспорний вчений С. М. Плохій [498, с. 31]. Учасниками та ідейними натхненниками діяльності цього товариства були провідні тогочасні інтелектуали: В. М. Білозерський, М. П. Гулак-Армовський, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, Т. Г. Шевченко, П. В. Маркович, О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. Л. Андрузький, О. Д. Тулуб, Л. Згурський, М. І. Савич та інші (Див. Додаток В). Твори членів цього братства: «Слов'янська міфологія» (1846 р.) М. І. Костомарова, «Повість про український народ» (1846 р.) П. О. Куліша, «Юридичний побут поморських слов'ян» (1846 р.) М. І. Гулака – декларують наміри українців здобути та утримати за собою право на самовизначення. Його основним програмним документом був суспільно-політичний трактат «Закон Божий. Книга буття українського народу», написаний у 1845–1846 рр., рукопис якого вперше був опублікований в часописі «Наше минуле» лише в 1921 р. У ньому в художньо-метафоричній формі було

представлено тезу про невідворотність перетворень, які неодмінно настануть у політичному сенсі [204, с. 28]. За образним висловом В. Т. Скуратівського, цей документ був першим могутнім криком народження нації [488]. Ідейні постулати, прописані в статутних документах («Закон Божий (Книга буття українського народу)» та «Брати українці!»), визначали його метою, «щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну» [197, с.11].

Кирило-Мефодіївське братство стало відправною точкою політичної боротьби українців за національні права та державну самостійність [184–186]. Видатний український історик М. С. Грушевський назвав його «лабораторією української політичної думки» [455]. Йому ж належить відома теза про те, що «від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь новий український політичний рух» [374, с. 3]. Ю. Ю. Охримович у праці «Розвиток української суспільно-політичної думки» відстоює тезу про те, що погляди кирило-мефодіївців були першою в ХІХ ст. «ясною національно-політичною українською програмою». Він вважає, що діяльність товариства сприяла поглибленню національної самосвідомості в середовищі тогочасної інтелігенції та підвела її до думки, що «український нарід має не лише право на національну культурну самостійність, але й на політичну незалежність, і що за сю незалежність повинен він боротися» [489, с. 46]. Зокрема, вказує на неоднозначність їх поглядів, називаючи самостійниками [489, с. 47]. Український дослідник, громадський і політичний діяч І. П. Мазепа звертає увагу на те, що початком ідейних засад національно-політичної програми кирило-мефодіївців були не стільки українські історичні традиції, як ідея всеслов'янської федерації. За його твердженням, подібний характер українського руху існував до 1917 р. [448, с. 10]. Виводячи зв'язок братства з європейськими революційними течіями, він вказав на те, що ідейно воно належало до числа тих революційно-демократичних об'єднань, що увійшли в історію під назвою «Молода Європа». Оцінюючи потенціал Кирило-Мефодіївського товариства, І. П. Мазепа відзначив, що «ця перша українська політична організація в процесі своєї дальшої діяльності пережила б не одну ідеологічну еволюцію і виробила б свою програму й тактику відповідно до вимог

українського життя» [448, с. 117–119]. За висловом діаспорного вченого О. М. Субтельного, діяльність Кирило-Мефодіївського товариства являла собою «першу, хоч і невдалу спробу інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку», який дослідник представляє у вигляді її «довгої безупинної боротьби з російським царатом» [563, с. 299]. На думку М. В. Поповича, саме Кирило-Мефодіївське товариство «ініціювало спорудження тієї «вертикалі», якої так бракувало українській культурно-політичній перспективі». Такою вертикаллю, на його переконання, було романтичне звеличення народу [518, с. 343].

Виникнення Громади в Києві її учасник, історик Д. І. Багалій вважав «продовженням ідеології мефодіївців» [47, арк. 3]. Один із її учасників П. І. Житецький зазначав: «першим речникам української народної молоді, що перейнялася ідеалами Кирило-Мефодіївського братства, довелось не то, що будити національну свідомість людового загалу, читаючи книжки, уряджуючи відчини й розмови, а й студіювати етнографію, історію язика, юридичних звичаїв, устної поезії українського народу» [63, арк. 1]. На думку ж М. Д. Антоновича, Кирило-Мефодіївське братство «уявляло собою передовсім релігійно-філософську, а не політичну організацію <...> в ньому вперше на Україні проявився принцип суверенности народу» [337, с. 38–39]. Однак він зауважує: «Громади другої половини XIX віку не зберегли інтенсивної віри Кирило-Мефодіївців» [337, с. 63].

Саме образ одного з членів Кирило-Мефодіївського товариства Т. Г. Шевченка, ув'язненого за власну поетичну творчість, відіграв ключову роль у формуванні та подальшій діяльності Київської Громади. Перетворившись у своєрідний символ українськості, зусиллями представників цієї організації багато в чому визначив ті світоглядні засади, на які спиралися наступні покоління українофілів. Із цим середовищем Т. Г. Шевченко пов'язаний передусім завдяки своїй творчій спадщині, а також тими просвітницькими кроками, які він здійснював упродовж свого життя (Див. Додаток Б). Концентрами цього взаємозв'язку є його особиста задіяність в українофільському русі. Він був

членом суспільно-політичних гуртків, зокрема, товариства «Київська молода», Кирило-Мефодіївського братства та Петербурзької Громади.

Оцінюючи роль Т. Г. Шевченка в суспільно-політичному русі середини XIX ст., Н. Д. Полонська-Василенко відзначала, що в добу панування романтизму, він виступив тим героєм, якого потребувала молодь – «людина з маси українського народу» – свідомість якого формувалася під впливом історичних спогадів про козацтво та гайдамацький рух [516]. Ідейний лідер Кирило-Мефодіївського товариства та член Петербурзької Громади М. І. Костомаров, побачив у його першій поетичній збірці «визначне явище українського культурного відродження», яке, за словами дослідника, стало «могутнім рушієм формування національної свідомості українців» [539, с. 54]. У своїх спогадах він зауважував, що мрією Т. Г. Шевченка було звільнення «малоруського» народу від поміщицького гніту [198, с. 146].

Російський дослідник А. Б. Міллер стверджував, що в творах Т. Г. Шевченка було сформульовано ідею «мілленіарного» (підсвідомого, загального) воскресіння України та її особливого майбутнього, яка здійснила вирішальний вплив на ідейний розвиток членів Кирило-Мефодіївського товариства. «Члены общества – Н. И. Костомаров, П. А. Кулиш и Н. М. Белозерский – стали, наряду с Т. Г. Шевченко, тем поколением, которое превратило украинофильство в националистическую идеологию» [453, с. 67].

Член Київської Громади Б. Д. Грінченко в «Листах з України Наддніпрянської», оцінюючи вплив Т. Г. Шевченка на Кирило-Мефодіївське товариство, відзначав, що поет «був батьком нашому національному самопізнанню» [143, с. 50]. Діаспорний дослідник, М. Д. Антонович, зазначаючи про перебування Т. Г. Шевченка в Києві влітку 1859 р., вказав на те, що він мав зустрічі зі студентською молоддю, обговорював з ними справи, які «входили в засяг діяльності громад». Зокрема, відзначив його зустріч із засновником першої недільної школи в Києві, членом Київської Громади, студентом Ф. Вороним [338, с. 34]. Пізніше поет передав свій «Буквар» для потреб недільних шкіл та планував написати інші підручники [340, с. 37].

Розглядаючи тему впливу постаті Т. Г. Шевченка на українські громади, С. І. Світленко зазначав, що громадівці активно зверталися до творчого надбання національного поета та визнавали його за приклад, широко використовуючи твори для пропаганди ідей українства з-поміж молоді [547, с. 64]. Згаданий вище російський історик А. Б. Міллер відмічав, що під кінець життя автор «Кобзаря» став культовою символічною фігурою для українофілів, які так сприймали поета: «Шевченко – батько, Україна – мати». А після смерті поета, його могила набула значення одного із національних символів [453, с. 92]. (Див. Додаток Б).

Окремі з громадівців, як то М. О. Лазаревський, брали безпосередню участь у організації похорону й перепоховання Т. Г. Шевченка та поминальних заходів. С. О. Єкельчик зазначав, що «саме перевезення домовини з тілом поета в Україну неабияк сприяло зміцненню національної самосвідомості українців» [381, с. 57]. Очевидно, що промови, виголошені в цей час В. Б. Анотновичем, М. П. Драгомановим та О. І. Стояновим, позитивно вплинули на згуртованість тогочасної української інтелігенції. У подальшому громадівці послідовно здійснювали усвідомлений шлях пошанування Т. Г. Шевченка та його «батьківського слова». Вони доглядали за могилою поета, піклувалися про створення школи імені Т. Шевченка, здійснювали видання та переклад його творів, влаштовували пам'ятні вечори та панахиди. Про значення постаті Т. Г. Шевченка для представників Київської Громади свідчить полеміка, що з'явилася на сторінках тогочасних часописів. Так, М. О. Лазаревський у праці «Ответ на статью П. Мартоса о Шевченке», опублікованій в «С.-Петербурзьких відомостях» 1863 р. наголошував: «долго еще придется врагам Шевченко напрягать свои силы, чтоб окончательно убить в обществе известное его имя. Да едва ли они и добьются этого» [444, с. 364].

М. П. Драгоманов у праці «Шевченко, українофіли й соціалізм» звертав увагу на наступне: «Сила й служба Шевченка в громаді й мусила бути перш усього й найбільш усього силою й службою поета, та тільки недостача сьогочасної європейської праці й науки на нашій Україні в часи Шевченка не дала йому стати таким поетом, який найбільш усього мав сили над найбільш

освіченими земляками своїми й не пускав би їх шукати потрібної їм поезії «по чужих хатах» [169]. Представник молодшого покоління Громади Є. Х. Чикаленко вважав: «Культ Шевченка – це культ не особи, а культ ідей, що лежать в основі нашої національної свідомості і служать нам провідною зорею» [290, с. 98].

У своїх спогадах очільник Громади В. Б. Антонович зауважував про безпосередній вплив на його світогляд інформації, яку він отримав від Ф. Т. Панченка про діяльність кирило-мефодіївців. Зокрема, відзначає, що останній познайомив його із творчістю Т. Г. Шевченка: «Від його першого почув я про кирило-мефодієвське братство, і він мені добув «Чигиринського Кобзаря» [110, с. 61]. Саме це знайомство та подальші події, пов'язані зі смертю поета, відіграли ключову роль для об'єднання когорти інтелігентів у Київську Громаду.

М. П. Старицький у спогадах про М. В. Лисенка, згадуючи навчання у Київському університеті (після переведення туди з Полтави у 1860 р.), так говорить про тогочасну атмосферу: «Киев в этом отношении был далеко впереди <...> национальная борьба, разгоравшаяся в храме науки, будила многие вопросы, спавшие до того времени в нашем мозгу, а в сердце поднимала новую, неведомую до того страсть» [267, с. 26].

Зважаючи на неофіційний характер функціонування Київської Громади, зауважимо на тому, що цей термін використовується в дослідженні як узагальнюючий до різноманітних варіацій назв цієї організації. У документальних джерелах та історіографічній традиції найчастіше зустрічаються наступні самоназви: Громада, Стара Громада, Київська Громада, Київська Українська Громада, Молода Громада. Також варто вказати на існування її окремих складових: словарники, хрестоматійники, читанка, драгоманівці, коші тощо. Ці сегменти Громади виникали в різний час, позначаючи рід діяльності та ідейні вподобання її учасників.

Відзначимо, що точний час створення Київської Громади не задокументовано. Більшість дослідницьких припущень щодо цього питання коливаються у діапазоні 1858–1861 рр. Один із перших дослідників

громадівського руху В. В. Міяковський зауважував, що час утворення хлопоманського гуртка в Києві був перехідним етапом від польської гміни до Української громади, та є «самое темное место в истории украинского общественного движения 60-х годов». Водночас дослідник відзначав, що із т.зв. хлопоманів «дальнейшей эволюцией выделилась «Украинская Громада» [457, с. 130]. Посилаючись на спогади Б. С. Познанського, В. В. Міяковський зазначав, що 1861 р. В. Б. Антонович вийшов з польської гміни і «основав отдельно польско-украинское общество «Громаду» [457, с. 130; 234, с. 18–19]. Водночас, дослідник пов'язав фактичну появу Київської Громади з публічним виступом її перших учасників В. Б. Антоновича та О. І. Стоянова на перепохованні Т. Г. Шевченка в Каневі в травні 1861 р. [457].

Дослідник І. П. Житецький, узявши за основу спогади громадівців В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова та К. П. Михальчука, зауважував, що її заснування відбулося не раніше 1860 р. Обґрунтовуючи цю думку, він зазначає, що 1860-го та на початку 1861-го рр. у Києві існували хлопоманські (українофільські) гуртки, проте самої Громади ще не було. Загальну ж назву «Громади» іноді вживало для себе відоме започаткуванням недільної школи новостроєнське товариство, з яким поступово зблизилися «колишні польські гмінчики – «хлопомани» [385]. В автобіографічних записах члена Київської Громади П. С. Єфіменка йдеться про його знайомство в Києві в серпні 1859 р. із В. Б. Антоновичем та Т. Р. Рильським, які «тогда еще признавали себя за поляков», і входили в «студентське товариство» [43, арк. 3-зв.].

На думку І. П. Житецького, «молоде товариство – Київська Українська Громада» утворилося у другій половині 1861 р. Спираючись на спогади М. П. Драгоманова, дослідник твердить, що такі українофільські гуртки, які були представлені Новостроєнським, Подільським та Печерським товариствами, які опікувалися народною освітою, у 1862 р. «злилися» в одну Громаду [385].

Предметно питання часу заснування Київської Громади в статті «Коли постали громади?» торкнувся діаспорний дослідник, онук В. Б. Антоновича, М. Д. Антонович. Аналізуючи спогади громадівців та дослідження істориків

першої третини ХХ ст., він твердить, що «українські громади існували задовго до 1861 року» [336, с. 35]. У іншій статті – «Шевченко і Громади» – дослідник зазначив: «Якщо вона (Київська Громада – К.Н.) вже існувала перед приїздом Шевченка до Києва 1859 р., то після тодішніх зустрічей вона стала активнішою, якщо іще не існувала, то саме тоді оформилась» [340, с. 37].

Зауважимо, що деякі твердження попередніх дослідників знайшли відображення у праці відомого вітчизняний історика В. Г. Сарбея «Національне відродження України». Він зазначає, що на кінець 1850-их рр. студенти Київського університету Св. Володимира, називаючи себе українофілами, утворили таємний «хлопоманський» гурток [149, с. 37], який припинив своє існування на межі 1860–1861 рр. На його основі було створено таємне товариство – «Українську громаду», легальна робота членів якої була зосереджена в недільних школах [539, с. 193]. Конкретніше щодо цього висловилися дослідники А. М. Катренко та Я. А. Катренко. Визнаючи, що створення громад, варто розглядати як тривалий комплексний процес, часом виникнення Київської Громади вони вважають 1861 р. [418, с. 39]. На противагу цьому твердженню, дослідниці Л. Г. Іванова, Р. П. Іванченко зауважують, що Громада в Києві створилася із ряду українських гуртків у Київському університеті не пізніше 1859 р. [407, с. 33; 401, с. 103].

Щодо часу створення Київської Громади не було одностайності і з-поміж самих її членів. У своїх спогадах, щоденниках, публікаціях тощо ними заявлені різні погляди на цю проблему. Зокрема, про заснування Київської Громади в спогадах В. Б. Антоновича вказано, що цей процес розпочався із його знайомства в Києві з М. В. Ковалевським та Ф. Т. Панченком у 1854 р.: «Так склався перший кружок український, з котрого потім розвилась Громада» [110, с. 160]. М. П. Драгоманов у автобіографії, згадуючи про перебування у Київському університеті, пише, що вони (українці) «вже року 1859 мали у Києві окремий національний гурток, хоча власне величезна більшість «православних» студентів Київського університету (коло 500 душ з вільними слухачами) були з роду українці». Цей гурток опікувався розвитком української мови й літератури та

прагнув «самостійного становища української нації» [152, с. 9]. У спогадах члена Київської Громади М. В. Стороженка зазначається про те, що «В. Антонович, К. Михальчук, Борис Познанський, Тадеуш Рильський – ще наприкінці 50-х років XIX віку утворили свою «Українську Громаду» [273, с. 167]. Так само вважає ще один громадівець, редактор часопису «Киевская Старина» В. П. Науменко. В опублікованій у 1919 р. праці «Старогромадська бібліотека в м. Києві» він зауважив, що «заклалась «Стара Громада», як таємне товариство ще в кінці 50-х років минулого століття, переслідуючи таку ж мету, яку ставили своїм завданням інші національні Матіци у других слав'янських народів» [483, с. 53]. Один із пізніх членів Київської Громади, історик Д. І. Багалій, у своїх рукописних нотатках згоджувався з В. В. Міяковським та вважав часом виникнення Громади 1861 р. [47]. Ту ж дату в спогадах наводить член Львівської Громади О. Г. Барвінський. Він стверджував, що в Києві в 1861 р. була створена українська Громада В. Б. Антоновичем, «за котрою пішли такі самі громади по всіх осередках, де тільки зібрався гурток українців» [116, с. 157–158]. Представник Київської Громади Є. Х. Чикаленко, який увійшов до її складу в 1900 р., також вказував, що вона була заснована в 1860-их рр. [287, с. 292]. У записах члена Молодої Громади Б. О. Кістяківського щодо промови одного з перших громадівців П. І. Житецького зауважено наступне: «Як не помиляюсь я, зложено товариство київське в кінці 1861 р. або на початку 1862 р., через рік після смерти Тараса» [63, арк. 1–2]. Це твердження містить у собі одну з крайніх дат стосовно появи української Громади в Києві.

Задokumentовані відомості щодо визначення часу виникнення Київської Громади було створено в 1863 р., коли розглядалися справи, заведені на діячів Київської Громади: В. Б. Антоновича, В. Пилипенка, В. Синегуба. Так, у доповіді слідчого комітету в справі «про вчинки Синегуба, Потоцьких та інших» генерал-лейтенанта В. Новицького від 23 березня 1866 р. повідомлялося про допит громадівця Пилипенка, що відбувся 1 травня 1863 р., проведений справником Переяславського повітового суду [?] Соколовським. Останній зазначав, що допитуваний ним В. Синегуб у відповідь на питання про настрої в Києві

повідомив про бунт поляків і про те, «что составившаяся за 5 лет пред сим в Киеве громада или общество малорософилов увеличивается и намерено присоединится к полякам. В той громаде устроен малороссийско-революционный комитет для образования в народе тайных громад в роде пилипчанской» [7, арк. 155].

Отже, враховуючи цей факт можемо констатувати, що одне з найраніших задокументованих свідчень вказує на те, що Київська Громада існувала вже в 1858 р. Втім, у цій же справі, у свідченнях В. Б. Антоновича було зазначено наступне: «Собрания, указанные им (Синегубом – К. Н.), под названием «громада» действительно существовали около двух лет: 1861 и 1862 года. Они имели целью изучение края в этнографическом, юридическом и географическом отношении, для чего были составлены разными лицами и напечатаны с разрешения цензуры программы» [7, арк. 234-зв.–235].

У справі про існування «обществ хлопоманов» у Києві, Харкові та Полтаві, розпочатій 17 березня, вміщено доповідну записку пристава [?] Стадвіявського, датовану 16 листопада. У ній зазначено, що «в Киеве, по слухам, отвергать существование громады невозможно <...> с политической целью по интересам громада была здесь в этом году» [8, арк. 13]. Апелюючи до чуток, він, зокрема, відзначав, що особливу увагу привертає колишній вчитель історії Київського кадетського корпусу В. Б. Антонович. До цього факту приставом було додано опис, покликаний дати уявлення про Громаду: «все это общество молодежи можно узнавать по национальному малороссийскому костюму в особенности по сивой шапке с бантиком и по красной опояснe под сюртуком или поверх козакина» [8, арк. 12]. В іншій справі, що стосувалася існування українських громад, зауважено: «...из слухов, разговоров и соображений многих доступно убеждение, что в гг. Киеве, Полтаве и Харькове существуют тайные общества неблагонамеренных, или не принадлежащих исключительно малороссийской нации, но только как бы об хохлачена наружность» [8, арк. 12].

У справі, що стосувалася затримання членів Київської Громади В. Синегуба, В. Пилипенка та братів Потоцьких, у листі секретаря Валуєва, адресованому

М. М. Аненкову в грудні 1863 р., на основі матеріалів Переяславського повітового суду, повідомлялося про існування в Києві «с преступными против Правительства целями Малороссийскую громаду и гмины под названием Польской, Литовской и Украинской» [7, арк. 25-зв.]. Про це також повідомляв В. Новицький, зауважуючи, що найстарішою була саме польська гміна [7, арк. 184-зв.].

Отже, наведені джерела дають можливість стверджувати, що в часовому вимірі процес становлення Київської Громади охопив період з кінця 1850-их рр. до 1862 р. За цей час у Київському університеті створився хлопоманський гурток, діяли українофільські просвітницькі товариства, які опікувалися недільними школами. Членами цих об'єднань були майбутні громадівці.

Перші студентські гуртки в університеті Св. Володимира існували у форматі т.зв. гмін – національних об'єднань. Розглядаючи питання народницьких рухів у період національного відродження та становлення української національної ідеї в умовах територіальної та політичної роз'єднаності, І. Б. Гирич зазначає наступне: «Формування української національної ідеї <...> відбувалося в умовах змагання з одночасно оформлюваними польською й російською національними ідеями» [361, с. 216].

Члени гмін вели боротьбу за визнання власних національних інтересів. В. Б. Антонович у своїх спогадах зазначав: «з р. 1860 почала серед польського суспільства розвиватись конспірація, що приготувляла повстання» [106, с. 177]. Саме через присутність «поляків» у цих гуртках, український національний рух вважався проявом «польської інтриги». Спільною загрозою для національних спільнот був російський царат, що не визнавав права народів на самовизначення.

У рапорті київського земського ісправника Г. Підгурського генерал-губернатору від 5 листопада 1860 р. зауважувалося на існуванні в Києві «общества коммунистов» на чолі з В. Б. Антоновичем, ціллю яких було «привязать к себе массу черни, которая под влиянием членов онаго могла бы содействовать при общем восстании в Царстве Польском, которое по их мнению будет» [259, с. 21–22]. Втім, кожна з течій була окремою одиницею загального

демократичного руху, що розгорнувся у Російській імперії на межі 1850–1860-их рр.

До учасників гмін приєднувались і студенти-українці, захоплені ідеями національної окремішності та демократизму. Саме університетське середовище створило базис для формування Київської Громади. У спогадах В. Б. Антонович зазначив: «На зборі нашого кружка 15 чоловік рішились вийти з польської корпорації. З них пригадую кілька чоловік, котрі до кінця життя zostались вірними українській ідеї, це були: Рильський, Познанський, Михальчук, Баковецький і декілька інших, котрі або раніше померли, або я загубив їх сліди» [67; 105, с. 53–54]. Така ситуація виглядала цілком закономірною. У спогадах громадівця Б. С. Познанського зазначено, що в 1857 р.: «Университет киевский был если не совсем, то в громадном большинстве переполнен поляками, кроме наших украинских, волыняков и подольских еще литвинами и «коронярами», т.е. из Царства Польского – короны» [234, с. 13]. Цінними у цьому контексті є також подані ним відомості про виникнення у цей час студентських товариств на основі національної приналежності. «Почти одновременно с пуризмом появилась у нас мысль об организации кружков. Это были те же землячества. Кружки такие назывались гминами (гміні) и составлялись из студентов одной гимназии» [234, с. 14]. Загалом, Б. С. Познанський згадує про існування київської, житомирської, немирівської, мінської, коронярської та білоцерківської гмін, до якої належав майбутній очільник Громади В. Б. Антонович. Їх зібрання мали назву кнейпи (нім. kneipe – кабачок). Такі об'єднання проіснували недовго, а характерний для них принцип земляцтва було поступово замінено на політичний [234, с. 16]. Це підтверджувала учасниця Київської Громади О. П. Пчілка [240, с. 77].

Л. Г. Іванова та Р. П. Іванченко згадували про значний взаємовплив між польським рухом середини XIX ст. з всеросійським і українським національними визвольними рухами. Втім чітко вказували на наявний розрив українців та поляків. Зокрема, вони наводять свідчення того, що В. Б. Антоновичем було написано відозву до Київського генерал-губернатора, під якою підписалися 150

осіб. У ній він однозначно висловився проти польського руху: «Поляки тут прихідці, а тому маніфестації їхні потрібно усмиряти зброєю» [407, с. 33]. Уявлення про обставини в середині польсько-українських гуртків дають спогади Б. С. Познанського, який відмічав, що тогочасна польська література відображала прагнення прогресивних поляків до демократичних змін. Зокрема, в романах, повістях, поемах та драматичних творах проявлялася прихильність до пригнічених верств та осуд поміщицького гніту. На противагу прихильників старих віянь – т.зв. мошрадзеем – з'явилися заступники простого народу – хлопомани, що являли собою невеликий гурт «крайніх» демократів. Автор спогадів відмічає, що мошрадзееми були винятково поляки, а хлопомани (народолюбці – К.Н.) повинні були стати «хохломанами» або ж «хохлофілами» (українофілами – К.Н.). Природньому розвитку цього процесу завадило польське повстання 1863 р. [234, с. 17]. Згадана дослідниця Л. І. Іванова акцентує на тому, що студентське середовище Київського університету в період 1854–1860-го рр. поділялося на п'ять гмін. Найчисельніша – 400 осіб – українська, складалася із поляків, уродженців Київщини. Окрім них, існувала група студентів, т.зв. пуристів або «галушників», яка не поділяла аристократичних поглядів своїх польських опонентів, називаючи їх «письмовцями», «тифловцями» та «мошродзееми» [407, с. 26]. М. П. Драгоманов зазначив, що «в дійсності гміна хлопоманська (пуристи – К.Н.) була далеко не така численна, а згодом зо всіх хлопоманів католиків зосталось лишень двоє (А. і Р. (Антонович та Рильський – К. Н.)» [155, с. 347–348].

Суспільний діяч другої половини XIX ст. В. К. Дебогорій-Мокрієвич, згадуючи період польського повстання, відмічав винятковий шовінізм, що «на кожному кроці» проявлявся у той час із боку поляків. «В ответ на это так сказать «польское засилье» в нашем Юго-Западном крае правительство ответило тогда «обрусением» [141, с. 151]. Дослідник громадського руху другої половини XIX ст. М. Гніп зазначав, що восени 1861 р. хлопомани остаточно розірвали ідейні зв'язки з поляками і приєдналися до української громади. Зимомою 1862–1863 рр.

[?] Василевський, К. Г. Юр'євич і Г. Пржезельський уже під час повстання і перед своїм виходом із Києва спробували востаннє прихилити хлопоманів на свій бік, але безрезультатно, адже все більше проявлявся його антидемократичний, великопольський характер. «Отзив из Києва», написаний на хуторі П. П. Чубинського остаточно відмежував об'єднану тепер громаду від польської революції [92, арк. 13].

На межі 1850–1860-их рр. на тлі зростаючого імперського тиску цілком логічним явищем стало відокремлення українців від польського середовища. Тогочасні українофільські настрої, поширені з-поміж студентства, зумовили те, що в Київському університеті Св. Володимира відбувся процес об'єднання певної групи осіб, котрі входили до створених у ньому українофільських організацій. Згодом цю групу під назвою Київська Громада очолив В. Б. Антонович. Щодо його ролі в створенні Громади в Києві існують суперечливі відомості. Наведемо наступні роз'яснення, що містяться у мемуарах самого В. Б. Антоновича, в частині «Суд»: «Зібравшись тісним кружком, ми порішили стати на ясну точку. Всім товаришам свого кружка ми предложили вибрати одно з двох: або зостатись далі при своїй роботі, і в такому разі виписатись із гміни і заснувати свою справді таки українську громаду, або кому трудно зробити той рішучий крок, зоставатись в гміні і розірвать з нами зв'язки» [110, с. 53–54]. Ось як згадує про роль В. Б. Антоновича у створенні цієї організації її представник О. П. Михалевич: «Давно чував я, що Антонович та другий польський панок Рильський, приятель Антоновича и Познанський, що ся трійця з поляків була ініціаторами Української громади» [102, арк. 1]. Однак, В. Б. Антонович згадував, що «після розриву з польською корпорацією, ми порішили прилучитись до української громади, котра тоді вже існувала, ... а також завести правильні зносини з редакцією «Основи» [110, с. 59]. На нашу думку, це пряме свідчення варто розглядати як вказівку на те, що ідея створення Української Громади в Києві не належала конкретно В. Б. Антоновичу. До того ж її існування буде логічно пов'язати з діяльністю перших недільних шкіл та тих хлопоманських гуртків, що опікувалися їх діяльністю.

Ймовірно, що за умови існування української громади в Петербурзі, Київська Громада виникла тоді, коли в середовищі місцевої інтелігенції з'явилася ініціатива проведення просвітницької роботи на національному ґрунті з-поміж народу. Розглядаючи цей період та визначаючи в ньому особисту роль В. Б. Антоновича, Б. С. Познанський згадував: «притулюючи слабкі знання про українство до загальної демократичної теорії він одкрив сам собою українство. Ці свої переконання він передав товаришам в університеті, де потроху утворився цілий гурток хлопоманів, що вирішили на вакації обходити пішки в селянських свитках Україну» [67, арк. 5]. Це призвело до переслідування студентів Київського університету з боку поліції. В. Б. Антонович у спогадах відзначив, що у цей час генерал-губернатор І. І. Васильчиков отримав 42 доноси на нього від поміщиків різних місцевостей, у яких вони просили захисту уряду від київського гуртка, який «поклав собі метою вирізати всіх панів» [110, с. 46].

У праці «До історії української хлопоманії в 1860-ті роки» М. П. Драгомановим було наведено виписки з документів, вміщених у публікації Н. А. Любимова. У них повідомлялося про вплив українофілів на народ «внушением вредных понятий и мыслей», а також організацію комуністичного товариства, з метою пропагування рівноправ'я заради підтримки «на случай возмущения в Польше». Далі в документі йдеться: «ради этой цели студенты сближаются с крестьянами, проповедают им равенство прав всех людей, общее право всех на обладание имуществом, называют крестьян братьями, спят и едят вместе с прислугою» [155, с. 345]. Про подібні «задуми» громади йшлося у згаданих вище матеріалах допиту студента В. Пилипенка, здійсненого Переяславським приставом Соколовським 1 травня 1863 р. [7, арк. 155–155-зв.].

Попри приписуваний владою образ екстремістко-політичної організації, українська Громада в Києві насамперед була налаштована на здійснення культурно-просвітницької та наукової діяльності. Б. О. Кістяківський у спогадах про громадівця П. Г. Житецького вказував, що він ще із студентських років заприятелював із гуртком, очолюваним В. Б. Антоновичем. Час їхнього знайомства він характеризує наступним чином: «То була доба, коли прокидалось українство,

коли формувалися виразні демократично-народні ідеали, коли «ходили в наряд» не для того тільки, щоб освічувати його, але й на те, щоб студіювати побит, звичаї, вірування, творчість» [63, арк. 1]. Член Київської Громади В. П. Науменко зазначав, що головним її завданням у 1860–1870-их рр. було поширення серед суспільства думок щодо необхідності національно-культурного розвитку українського народу. Дієвими методами для цього він називав освіту на національному ґрунті [483, с. 54].

Отже, Київська Громада виникла, як українофільський студентський гурток, на протипагу польським об'єднанням. Через брак офіційних матеріалів, де б громадівці самостійно декларували власні програмні цілі та завдання, визначити останні можливо лише за окремими спогадами та документами. Щодо програмної мети її діяльності слід зауважити про одночасно наявний в ній культурницький та політичний сегменти. Вочевидь, через неофіційний характер товариства (громадівець В. П. Науменко вказував, що на «офіціальну дорогу» воно вийшло лише в червні 1917 р. [483, с. 53]), попередні дослідження досі не виявили окремого документу, який можна охарактеризувати як повноцінну, відповідно оформлену, програму або ж статут діяльності Київської Громади. Проте, на можливість його існування засвідчують наступні відомості. Так, у мемуарах В. Б. Антоновича міститься наступна згадка, що фіксує початковий етап її становлення: «Сподіваючись якоїсь халепи від дворян (поляків – К.Н.), я задалегідь склав коротенький виклад своїх переконань, де виложив принципіальні, головні основи і старався розбурити всі легендарні нарости (підозріння різні і т. ін.). Цей огляд в рукописних копіях розійшовся доволі широко і, як оказалось, послужив основним мотивом для обвинувачення» [110, с. 47]. У джерелах приватного походження, зокрема, спогадах громадівців, цей факт подано із зазначенням негативної реакції польських кіл. Так, В. М. Щербаківський згадує, що В. Б. Антонович, студент історико-філологічного факультету Київського університету, в 1863 р., разом із Т. Р. Рильським виступив під час наради польських студентів проти розгортання польського повстання.

«Тоді їх двох, тобто Рильського і Антоновича, поляки чуть не забили стільцями, але ближчі товариші врятували їх» [293, с. 340].

Г. П. Житецький, наголошуючи на становій, майновій та етнічній диференціації відмічає: «Об'єднувала їх одна національна українська ідея на демократичному ґрунті, об'єднували спільні симпатії і антипатії, одна загальна течія відродженої і натхненої віри в українську народню самостійність, любов до рідного краю і люду» [385, с. 123]. Батько дослідника, мовознавець П. Г. Житецький у промові «до українського громадянства» щодо мети створення Київської Громади зазначає: «діло визволення селян з панської неводи, а разом з тим і визволення мисли з під тяжкого нагніту Миколаївських часів. <...> Се було таке діло, що варте було життя людського, та і саме життя людське було варте сього діла» [48, арк. 3]. Програма, за якою працювали представники української інтелігенції 1860-их рр., не була «остатнім словом українського працювання». Проте вона не рівнозначно охоплює усі складові української справи. «Вона переважно педагогічна: питання соціальні і політичні не розроблені в ній з належитою подрібністю» [48, арк. 4–15].

З джерел, що документально засвідчують склад Київської Громади варто назвати «Отзыв из Киева» 1862 р., надрукований в часописі «Русский Вестник». Цей документ було підписано 21 особою, київськими громадянами того часу на чолі з В. Б. Антоновичем, Б. С. Познанським, Т. Р. Рильським та ін. У ньому заперечується організована політична складова їх діяльності, відтак відсутнє будь-яке визнання формального існування Громади. У листі від 28 вересня 1862 р., адресованому князю І. І. Васильчикову, зазначалося, що підписанти, які належали до «малоросійського дворянства» і займалися просвітництвом простого народу, «подверглися, по их словам, упрекам и даже гонению со стороны общества, которое видит в них нарушителей общественного спокойствия и приписывает им политические тенденции. Излагая в этой статье направление и характер своей деятельности, означенные лица ищут в общественном суде защиты от таких несправедливых нареканий» [4, арк. 24].

Публіцистичний виступ В. Б. Антоновича «Моя «Исповедь» (1862 р.), викликаний полемікою польського літератора Фіша (Подаліца), вміщував погляди історика щодо діяльності українофілів, і був «остатнім голосним актом розрива з польською суспільністю» [462, с. 160]. Згадуючи про початковий етап діяльності українофілів-громадівців, М. П. Драгоманов вказував, що вона була ворожою щодо поляків та «возбуджала их ненависть и жалобы» [155, с. 345].

Вказуючи на пізній етап існування Київської Громади, Є. Х. Чикаленко згадував, що на час його вступу до неї в 1900 р., по статуту обраного голови в Громаді не було: «головував господар хати, в якій по черзі збиралися, але фактичним головою її, керівником був тоді Володимир Павлович Науменко» [289, с. 296].

Через ототожнення українофільського руху, що виник на початку 1860-их рр., із т.зв. «польською інтригою» у тогочасних документах зустрічаються роз'яснення, що доводять як спільність, так і відмінність цих двох антиурядових націоналістичних течій. Так, у листі князю В. А. Долгорукову від 14 березня 1863 р. подано реакцію одного з чиновників (ім'я не встановлено – К. Н.) на згадану вище доповідну записку пристава [?] Стадвіявського. Зокрема, він зауважував, що малоросійська партія відкидала думку про об'єднання з Польщею, намагаючись протидіяти латино-польській пропаганді. Виявляючи пересторогу щодо обох національних рухів, він закликав до установаження посиленого нагляду над українофілами. Причиною для цього він називає те, що «польская и малорусская партия, расходятся в окончательной цели своих стремлений, [но] сходятся в средствах, ибо и поляки стали в воззваниях своих к простому народу тоже напоминать им о прежней независимости Украины» [8, арк. 1-зв.–2].

Відмежувавшись від польського впливу, Громада стала окремою самостійною ланкою суспільно-політичного руху в Російській імперії, що набув ознак національного відродження. Так, у анонімному листі до генерала-ад'ютанта князя В. А. Долгорукова від 14 березня 1863 р. зазначалося, що «из праха Шевченко выродилась целая шайка самых рьяных сеператистов и ненавистников России» [9, арк. 2]. В іншому листі – реакції на попередній анонімний донос –

адресант відзначив політичний контекст впливу постаті ідейного натхненника громадівців, поета Т. Г. Шевченка, на свідомість української молоді: «Шевченко имеет здесь, в особенности между малорусскою молодежью, многих горячих поклонников и, как кажется, не столько за поэтический талант, которым он был одарен, сколько за революционное направление своих сочинений» [8, арк. 1]. «Український сепаратизм» фіксується в інших слідчих документах щодо діяльності Київської Громади. Так, у матеріалах допиту громадівця, студента, В. Пилипенка, здійсненого Переяславським приставом Соколовським 1 травня 1863 р., відзначено, що підслідний В. Синегуб, спілкуючись з селянам, заявляв, що «Малороссия не на таких условиях присоеднена к России, как теперь с нею поступают» [7, арк. 156]. У доповіді генерал-майора В. Новицького зафіксовано, що В. Синегуб, на допиті 2 травня 1863 р. засвідчив, що ціллю діяльності Громади було об'єднання «словянских племен» і «совершенная самостоятельность Малороссии» [7, арк. 183].

Відсутність офіційних реєстрів, що засвідчували б членство в цій організації, а також тривалий час її існування, що відобразився плинністю учасників, дає підстави актуалізувати питання її персонального складу. Вітчизняна історіографія щодо цього подає доволі розмаїті відомості. За різними підрахунками, кількість учасників Громади за час її існування, коливалося від 100 до 500 осіб. Найпоширенішою є думка про те, що їх було 250–300 осіб. Спроби розглянути це питання належить дослідникам: М. Д. Антоновичу, Я. Є. Довбищенку, І. П. Житецькому, Л. Г. Івановій, Р. П. Іванченко, А. М. Катренку, Я. А. Катренку, С. О. Козиреву, Ю. Т. Охримовичу, Н. С. Побірченко, С. І. Світленку. Серед них вперше про персональний склад Київської Громади зауважено в збірці «Пам'яті Михайла Драгоманова», що була підготовлена громадським діячем Я. Є. Довбищенком та вийшла друком 1920 р. у Харкові. Упорядником наводиться сорок прізвищ осіб, які становили основу т.зв. Старої Громади та зазначається, що упродовж 1860–1870-их рр., до її складу входили здебільшого вчителі гімназій та професори. За його оцінкою громади «уявляли із себе досить поважну силу <...>, бо вони вбірали в себе цвіт

інтелігенції України» [229, с. 19]. Щодо Київської Громади періоду 1870-их рр. Я. Є. Довбищенко наголошує: «по своєму політичному радикалізмові та складу членів займала найвизначніше місце серед інших Громад» [229, с. 20].

І. П. Житецький, коментуючи список, заявлений Я. Є. Давбищенком, вказав на його неточність. Зокрема, у ньому присутні прізвища осіб, що входили до Громади в різний час або ж і не відносилися до неї [52, арк. 17]. Праця згаданого дослідника «Київська громада за 60-тих років», є однією з найгрунтовніших розвідок, що містять відомості про персональний склад учасників т.зв. Старої Громади. Посилаючись на «Отзівъ изъ Кіева» та привітання-адресу до М. І. Костомарова, загалом він наводить 91 прізвище. З них, станом на 1862 р., І. П. Житецький подає 60. Характеризуючи становий склад учасників, він говорить: «...в Громаді були представники всіх клас суспільства – козацтва і селянства, духівництва, діти службовців, землевласників, комерсантів, без великої переваги будь-якого стану; були й не-Українці серед них – Поляки, Євреї, тощо. Щодо місцевости походження переважали Полтавці та Чернігівці над Правобережцями; щодо віку – це була молодь від 17 до 29 років, здебільшого студентство» [385]. Решту прізвищ він виокремив із матеріалів рукописного журналу «Помийниця». В іншому джерелі, щодо віку членів Громади ним зазначено, що це були люди «самого енергійного, ініціативного віку» від 23 до 42 років [52, арк. 12]. Обрання до «Старої» Громади мало бути одноголосним. Такого кандидата повинні були добре знати та відповідати за нього в колі інших товаришів. Багато її членів «єдналися до близького приятні і родинних хатніх відносин», що було запорукою її довготривалого існування. За звичаєм, сформованим упродовж студентських часів 1862–1864 рр., до складу дійсних членів Громади не могли входити жінки [52, арк. 14].

Персональний склад Київської Громади охарактеризували науковці діаспори. Ю. Г. Охримович у збірці матеріалів «Вишкільний курс. Ч. 3», що вийшла друком у 1977 р., у розділі «Від Шевченка до Драгоманова», зазначав: «Київська Громада» згуртовує в собі зразу більше 300 членів, як на ті часи, коли ще інтелігенції з народу майже зовсім не було, число дуже велике» [590, с. 130].

М. Д. Антонович щодо кількості членів Громади погоджувався із оцінкою М. П. Драгоманова – 250–300 осіб [150]. Саму ж діяльність товариства дослідник характеризував, як «розпачливу працю окремих відчайдухів, які серед безпросвітньої ночі занепаду першої половини XIX століття йшли дослівно «з мотикою на сонце», не пропала марно. Діяльність цих одиниць дала багаті жнива, які стали базою для дальшого розвитку нації у всіх сферах її життя» [336, с. 29].

Дослідник народницького руху С. І. Світленко вважав, що загальна чисельність українського громадівського руху наприкінці XIX ст. налічувала 438 осіб, з яких понад 100 діяло в Києві [543, с. 10]. З-поміж сучасних дослідників спробу узагальнити відомості про членів Громади в Києві здійснила Н. С. Побірченко. У 1999 р. вона опублікувала «Короткий біографічний словник членів Київської Старої громади (друга половина XIX – початок XX століття)», де подала стислі відомості стосовно 196-ти її учасників [509]. У 2000 р. в додатках монографії «Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах). Книга I. Київська громада» дослідниця представила більш повний перелік – 238 осіб [511]. Варто згадати публікацію С. О. Козирєва «Персональний склад «Комітету 12» Старої Громади», де автор на основі архівних матеріалів та опублікованих праць подає дані щодо дванадцяти осіб із числа Громади 1870-их рр., котрі емігрували разом із М. П. Драгомановим [427].

Також варто зупинитися на документальних відомостях та матеріалах, де представлено погляди щодо персонального складу Громади власне її учасників. Так, М. П. Драгоманов у праці «До історії української хлопоманії 1860-ті роки» цитує документ, у якому Київська Громада ототожнюється із «обществом коммунистов» на чолі з В. Б. Антоновичем, та повідомляється про її кількість, що становила понад сто осіб» [155, с. 345]. У «Австро-руських споминах» він вказує, що «в 1862 р. злились у велику громаду, душ 250–300» [150]. У показах В. Синегуба зі слідчої справи «О задержании в Полтавской губернии Синегуба, Потоцких и Пилипенко» щодо існування Громади у 1863 р. вказано, що «громада Малороссов, заключается из 300 членов разного [сословия], как-то: помещиков,

студентов и разных просто людей». Він засвідчив, що в цей час до неї входили: брати Синегуби – Віктор, Євгеній та Микола, студент Київського університету Св. Володимира О. І. Стоянов, Богданов, вихованець Київського педагогічного інституту Плахтієнко, Плещенко, учитель Київського кадетського корпусу В. Б. Антонович [7, арк. 4-зв.–5]. Згадана справа містить «Доклад следственного Комитета по делу о поступках Синегуба, Потоцких и других», де йдеться про зібрання Громади 1862 р. [точна дата невідома – К.Н.] в будинку [?] Кравченка, кількістю близько 150 осіб [7, арк. 182]. З-поміж тодішніх громадівців – студентів, педагогів, службовців, військових – В. Синегубом було названо: Каленика Шевченка, Петра Супруненка, Івана Касьяненка, Івана Пушкаренка, Ісяя Свидницького, Анатолія Свидницького, офіцера Метеліцина, офіцера Зінченка, Білогрудова, Володимира Антоновича, Павла Чубинського [7, арк. 182 зв.].

Характеризуючи Київську Громаду в праці «Дві промови до українського громадянства у Києві» її учасник П. Г. Житецький зауважив, що значна більшість цього товариства походила з Лівобережної частини Ураїни. «Се була стихія дуже палка й відзвучна до всього, що діялось тоді в Російській державі» [48, арк. 3]. Її представник О. П. Михалевич у спогадах писав, про те, що більша частина «громадян» були «сини православних батьшок, люде, яких батьки жили по селах України, педагоги, сини сільської інтелігенції и селян. <...> Нахил до українства був у них вроджений, с дитячих літ. Книжні принципи дали тільки теоретичну наукову основу їх симпатіям. Народоізнученіє «Народні нужди і пользы» були для народолоубців не модою, а якоюсь душевною потребою. Хто знущався над Україною, той був наче їх особистий ворог» [102, арк. 5]. У щоденнику О. Ф. Кістяківського [222] містяться суголосні такій оцінці характеристики В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, П. Г. Житецького, Ф. К. Вовка, М. І. Зібера, М. В. Лисенка, М. П. Старицького, І. В. Лучицького, В. В. Беренштама, Я. М. Шульгіна, С. А. Подолинського та інших учасників Громади [189]. Цікавою та водночас цінною для усвідомлення ролі діячів Київської Громади виглядає

теза: «...малороссийская ителигенция даже при теперешней ее численности, была могущественна» [189, с. 188].

Представниками Київської Громади кінця 1860 – початку 1870-их рр. були переважно ті постаті, що тяжіли до наукової або літературної праці. Серед них: В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, М. І. Зібер, Д. А. Антипович, В. Л. Беренштам [223], П. І. Житецький, М. В. Ковалевський, І. С. Нечуй-Левицький, О. І. Лоначевський-Петруняка, О. О. Русов, Ю. Ю. Цвітковський, Ф. К. Вовк, С. Д. Ніс, П. А. Косач, О. П. Ковач, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, П. П. Чубинський, М. П. Старицький, І. Я. Рудченко, О. Я. Кониський, В. А. Рубинштейн [483, с. 54]. (Див. Додаток Г).

Попри значну чисельність учасників Київської Громади (від 100 до понад 400 осіб), варто розуміти, що її активне коло було значно меншим. В. В. Міяковський зазначав, що на зібрання Громади сходилося не більше 20–30 осіб: «Сходки эти происходили тогда, когда было для них занятие» [457, с. 139]. Є. Х. Чикаленко, твердить що на пізньому етапі функціонування Київської Громади, вона складалася з 20–25 членів [287, с. 296]. Її учасниками були люди, що вірили і по змозі працювали для відродження української нації. «Політичного світогляду від членів не вимагалось, а тому між членами були і досить праві люди, але були й такі, що належали до соціалістичних революційних партій» [287, с. 293]. На той час учасниками Громади він називає: К. П. Михальчука, І. С. Нечуй-Левицького, М. П. Старицького, П. А. Косача, М. В. Лисенка, Є. К. Трегубова, П. Г. Житецького, Я. М. Шульгина, Г. О. Квятковського, О. Г. Черняхівського, О. В. Леонтовича, І. В. Охріменка, Н. В. Молчановського, Е. О. Ківлицького, І. О. Новицького, Є. К. Тимченка, В. В. Ігнатовича, І. В. Лучицького, І. М. Стешенка, О. О. Русова, М. І. Зібера, Рубінштейна, Л. М. Жебуньова, Юркевича, С. Юркевича, М. Левицького та В. Л. Беренштама. Останній, за його висловом, був «одним з найакуратніших членів Громади, ніколи не пропускав засідань і не відмовлявся від праці» [287, с. 297]. Такі громадівці як І. О. Новицький, О. В. Леонтович були «яловими», тобто неактивними, а приведеними до Громади іншими її

членами [287, с. 297–300]. У спогадах однієї з її учасниць – О. П. Косач – зауважено: «грумада кийвська, розростаючись, містила в собі досить розмаїтий гурт, з різними відтінками служіння ідеї народовства» [239, с. 50]. У спогадах І. В. Антонович, доньки В. Б. Антоновича, Київська Грумада оцінювалася як справжній ідеологічний центр, середовище всього українського руху. Втім властивою її рисою була розмаїтість і різнобарвність у думках і поглядах учасників, відсутність одностайності щодо соціально-політичних та національних питань та методів їх розв'язання. «Грумада і соціяним складом своїм членів, і їх професією, і загальною науковою підготовкою, і їх політичними переконаннями, і віком була далеко не монолітною організацією» [113, с. 73].

З огляду на розглянуті джерела, слід вказати на хронологічні межі існування Київської Грумади. У документальних та інших матеріалах не знаходимо конкретних вказівок, що засвідчують точну дату її створення та припинення функціонування. Так, появу цієї організації, згідно з задокументованими свідченнями, можемо віднести щонайраніше до 1858 р. [7]. Маючи кілька етапів розвитку, свою роботу в різних формах вона провадила до початку ХХ ст. За твердженням громадівця В. П. Науменка, в неофіційному вигляді вона існувала до червня 1917 р. [483]. У період від кінця 1850-их рр. до початку ХХ ст. Київська Грумада залишалася осердям для формування української національної ідеї, яку попри утиски та заборони сповідували більшість її учасників.

Завершуючи розгляд умов та чинників створення Грумади, слід наголосити й на основних етапах її функціонування. Дослідники традиційно виділяють три основні періоди: 1) 1860-ті рр.; 2) 1870-ті рр.; 3) 1880–1890-ті рр. Такої періодизації дотримуються Л. Г. Іванова, Р. П. Іванченко, А. М. Катренко, Я. А. Катренко, М. В. Попович та інші [407–408, 418, 517]. На думку Н. С. Побірченко, Грумади проіснували в «активній формі» до 1907 р. – часу, коли було дозволено утворювати легальні громадські товариства та «Просвіти», які стали продовжувачами їхньої діяльності [513, с. 29]. І. Б. Гирич визначив два етапи у функціонуванні Київської Грумади – до 1876 р. та після, коли вона

розділяється на т.зв. Стару та Молоду. На його думку, Стара Громада проіснувала до 1917 р. [362, с. 15].

На нашу думку, варто виділити два етапи функціонування цього об'єднання. Перший – кінець 1850-их рр. – початок 1860-их рр. – позначився створенням організації, роботою недільних шкіл, просвітницькою діяльністю на народницькому ґрунті та початком формування національної ідеї в українофільському середовищі. Другий – 1869 р. – початок ХХ ст. – представлено часом відновлення діяльності Київської Громади, залученням її членів до наукових організацій та товариств, видавничою діяльністю, культурно-мистецькою роботою. Вказані етапи засвідчують активну просвітницьку, педагогічну, наукову, культурну та політичну діяльність членів Київської Громади.

Отже, розглянувши суспільно-політичні чинники створення Київської Громади, визначено важливу роль українофільських товариств, що функціонували в Російській імперії впродовж першої половини ХІХ ст. Зокрема, значний вплив на формування ідеологічної основи Київської Громади здійснили члени Кирило-Мефодіївського товариства та Петербурзької Громади. Окреме місце у формуванні її світоглядних принципів належить Т. Г. Шевченку. Сприятливим ґрунтом для впровадження ідеї національного самовизначення членами т.зв. «малоросійського кружка» – Київської Громади, виступило університетське середовище студентської молоді. В умовах суспільно-політичних змін, її діяльність справила визначальне значення на формування української національної ідеї.

2.2. Просвітницько-педагогічна діяльність Київської Громади 1860-их рр.

Перший етап діяльності Київської Громади відзначався насамперед активною роботою її членів у сфері просвітництва, освіти, видання навчальної та науково-популярної літератури, газет, журналів, часописів, роботи над

словником, перекладацькою діяльністю. Саме в цей період студенти, викладачі університету, учні та вчителі гімназій заклали основу українського національного відродження другої половини ХІХ ст. Громадівці мали спільну мету, яка полягала в збереженні української самоідентичності шляхом популяризації мови, історії та культурних традицій народу. Початок цієї діяльності було покладено українофільськими гуртками: народниками, хлопоманами, хохломанами. Одним із таких осередків був гурток, сформований довкола В. Б. Антоновича, члени якого здійснювали популярні на той час «походи в народ». До нього належали Т. Р. Рильський та Б. С. Познанський.

Цей гурток виник у студентському середовищі та був сприйнятий як «причуда молодих людей, котра не може бути довговічною» [110, с. 40]. У кінці 1850-их рр. вони проводили свої вакації в подорожах Україною, бо вважали, що «соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людности» [110, с. 41]. На думку Ю. С. Земського, громадівці розуміли, що без освіти селяни, які до реформи 1861 р. були «майном» своїх власників, залишаться пасивними. Дослідник твердить, що вони «ще довго та важко здобуватимуть землю у приватну власність, яка забезпечила б їм впевнене соціальне становище, економічну незалежність, а отже, обумовила б появу політичної свідомості та спонукала б до суспільно-політичних процесів» [395, с. 196–197]. Одягнені в український національний костюм, пропагуючи творчість Т. Г. Шевченка, хлопомани, переважно студенти Київського університету, вирушали в села, де розповідали про минуле України, тлумачили основні закони, розмовляли про становище та потреби селян. Ці дії сприймалися владою з пересторогою. В. Б. Антонович зауважив, що «в шляхетській суспільності зложилось переконання, що ми ходимо за тим, щоб учити селян різати панів» [110, с. 41]. Один із перших членів Київської Громади Б. С. Познанський суголосно з В. Б. Антоновичем повідомляє, що ці дії студентів викликали неабияке занепокоєння тогочасної шляхти: «Пешеходное путешествие компании студентов в числе которых были Владимир Бонифатиевич Антонович и Фадей Розеславович Рыльский, летом 1859 году потревожило на молодеж взирающих мошрадзеев, и

они начали распускать самые нелепые слухи об этих путешественниках. Во-первых, в этой экспедиции была усмотрена исключительная задача – демагогическая пропаганда» [234, с. 22–23]. У частині своїх спогадів, що мають назву «Суд», В. Б. Антонович відзначав, що представники шляхти слідкували за кожним кроком подорожуючих, знали які книги вони роздають селянам та які виголошують промови [110, с. 46].

У 1862 р. В. Б. Антонович у своїй «Сповіді», яка стала публічною відповіддю на закиди про його «відступництво» та «зраду» польському публіцисту Тадеушу Падаліце (справжнє ім'я – З. Фіша), так пояснив основну мету зближення хлопманів із українським селянством: «их задача – только помочь народу в образовании, в достижении самосознания <...> стараются о народном просвещении, об улучшении материального быта крестьян, об отыскании лучших средств для достижения той или другой цели» [107, с. 94]. Щодо особистого мотиву своєї діяльності він зауважив: «сколько ни был испорчен шляхетским воспитанием, привычками и мечтами, мне легче было с ними расстаться, чем с народом, среди которого я вырос, который я знал, которого горестную судьбу я видел в каждом селе, где только владел им шляхтич» [107, с. 95].

Український історик М. І. Костомаров, член Кирило-Мефодіївського товариства, ідеологічні засади якого багато в чому збігалися з уявленнями київських громадівців, відзначав, що з розширенням етнографічних та історичних знань стало зрозуміло, що південні землі російської імперії населені особливим народом, який має свою мову, зберігає традиції та вірування [89, арк. 1].

Б. О. Кістяківський, член Київської Громади, у своїх записах щодо початкового етапу її існування відзначав, що це була доба, коли прокидалось українство, коли формувалися виразні демократично-народні ідеали, коли «ходили в нарід» не лише з метою просвітництва, а й для того, щоб вивчати його побут, звичаї, вірування, творчість. Першим представникам Громади «довелось не то, що будить національну свідомість людового загалу, читаючи книжки,

уряджуючи відчини й розмови, а й студіювати етнографію, історію язика, юридичних звичаїв, устної поезії українського народу» [63, арк. 1].

У львівському літературно-політичному часописі «Мета» в 1863 р. було зауважено на певних програмних моментах діяльності тогочасної українофільської інтелігенції. «Интеллигенция без народа – «голова без плечей», т. е. ничто; народ без интеллигенции – вечный сирота без руководства и опеки» [284, с. 89]. Усвідомлюючи важливість інтеграції інтелігенції з народними масами, задля справи національного самоусвідомлення, стверджується, що «иначе народ не примет от нас просвещения, потому что не поймет его, сделается индифферентным, парализующим все наши стремления, не ступит и шагом за нами по дороге к лучшему. <...> Самостоятельная народная литература и народно-политическое устройство – это поле, на котором общими трудами совершаются в народах великие дела» [8, арк. 6, 284, с. 89].

На думку Б. Ю. Ольхівського, висунення на перший план «мужицького етнографізму» в період XIX ст. стало своєрідним порятунком національної ідеї: «Це дало можливість показати шлях від вивчення життя мас до їх усвідомлення, для всього того, що творило нові підстави майбутнього відродження державної ідеї» [539, с. 22–23].

Характеризуючи цей період, дослідник українського просвітництва початку 1860-их рр. Г. Є. Жураківський відзначає, що українська інтелігенція у своїх класових хитаннях була ближче до українського лібералізму, ніж російське «просвітительство» до лібералізму російського [40, арк. 13]. Ця думка підкреслює відмінність революційних та державотворчих процесів, що взяли свій початок від народницької ідеї та реалізовувалися прогресивними колами російської та української інтелігенції упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Завдяки дослідженням фольклору, традицій, мови народу, громадівці витворювали власну програму національної окремішності, оскільки розуміли, що український народ є самостійним, повноцінним етносом, а отже, нацією. В основу самоідентичності вони покладали саме культурні ознаки. Власні державницькі ідеї вони намагалися

втілити через «національно-культурницьку діяльність, що стала найголовнішим їхнім пріоритетом» [531, с. 143].

У цих умовах у середовищі українофільської інтелігенції з початку 1860-их рр. широкого розвитку набула освітянська діяльність громадівців. Першими їхніми кроками на ниві просвітництва було створення недільних шкіл на національному культурному ґрунті для того, щоб «дати українському народові освіту в найприступнішій для нього самої формі народньою українською мовою» [385, с. 94]. До такої справи долучилися представники «українського гуртка» – Київської Громади [130, с. 35–43]. Цьому передувала традиція підтримки діяльності освітянських осередків силами проукраїнських кіл. Прикладом є відкриття у 1859 р. щоденної семирічної школи, що була створена на кошти майбутніх громадівців, студентів Київського університету, та за сприяння куратора шкільної округи, яким у 1858 р. став М. І. Пирогов. Першим її керівником був студент М. Давиденко, а пізніше – В. Б. Антонович [511, с. 25].

Заснування та діяльність недільних шкіл упродовж 1859–1862 рр. можна трактувати як виконання українофільською інтелігенцією проекту реалізації національної освіти в межах контингенту незаможного «мужицтва» [470]. Г. Є. Жураківський зауважував, що така практика розпочалася у відповідь на поширення польської літератури та полонізованих навчальних закладів [42]. У газеті «Кєвській Телеграфъ» від 23 вересня 1859 р. зазначалося наступне: «в Києві хутко будуть закладені, з дозволу влади, недільні школи в ріжних частинах міста для майстрів, ремесників-хлопців, та взагалі для неписьменних, що не мають часу на протязі тижня займатися читанням та письмом» [385, с. 93]. Вище згаданий Г. Є. Жураківський стверджує, що ця робота була «первопочатком освітньої діяльності Київської Громади» [40, арк. 4]. Праця у цих навчальних закладах «стала тією справою, яка в 1859–1860 рр. об'єднала демократично настроєну київську молодь і сприяла сформуванню громади» [418, с. 50]. На думку Н. С. Побірченко, ці новостворені освітні осередки внесли «пожвавлення в культурно-освітнє життя, запалюючи новими ідеями національну свідомість народу» [510, с. 4].

На початку 1860-их рр. просвітницько-педагогічна діяльність українофілів була корисною для російського уряду, адже спрямовувалася також і проти полонізації населення та польського руху, що починав свої активні дії з підготовки повстання. Попечитель навчального округу М. І. Пирогов радив українцям створювати свої українські гуртки, на противагу польським [48, арк. 6]. Це підтверджує тогочасна кореспонденція, що стосувалася народної освіти. Так, у листі до директора училищ Київської губернії від 24 травня 1860 р. було відзначено, що відкриття таких навчальних закладів «должно принести существенную пользу для городских обществ, и что устройство таких школ, <...> может быть сделано с весьма незначительными издержками...» [33, арк. 1; 60; 61].

Ідею заснування недільних шкіл приписують члену Київської Громади, студенту Ф. Вороному. Завдяки сприянню професора Київського університету П. І. Павлова, попечитель Київського освітнього округу М. І. Пирогов дозволив їх відкриття в Києві [511, с. 15]. Так, перша недільна школа з'явилася 11 жовтня 1859 р. на Подолі, друга, «новостроєнська» – теж у жовтні цього ж року на вул. Жилянській. Упродовж 1860 р., у січні та листопаді, було відкрито три жіночі недільні школи, а наприкінці жовтня – печерська [385, с. 93]. За твердженням С. М. Ходецького, новостроєнська школа спочатку розміщувалася в приміщенні повітового училища, потім – в аудиторіях Університету Св. Володимира та приміщенні другої київської гімназії. Подільська школа була розташована у Дворянському училищі, жіноча школа – у другій гімназії, потім – пансіоні пані Нельговської [60, арк. 1].

У вхідній кореспонденції князя І. І. Васильчикова вміщено список студентів Київського університету. З-поміж вказаних у ньому осіб, щонайменше 17 були громадянами та працювали у двох із цих закладів. А саме в Новостроєнській недільній школі провадили свою педагогічну діяльність: М. Булюбаш, В. Беренштам, Д. Божовский, О. Головачевский, П. Левицкий, О. Стоянов, А. Стефанович, П. Стефанович [34], А. Свидницький (за І. Житецьким, студент духовної Академії – К. Н. [384, с. 93]); в Подільській: К. Бутович, [?] Визель, М. Волчанецький, Ф. Вороний, М. Драгоманов, С. Кулябка, О. Милорадович,

Л. Патлаевский, К. Шейковский [14, арк. 22–22-зв.]. Створені навчальні заклади перебували під постійним наглядом із боку влади. У листі від 19 лютого 1860 р. до князя І. Васильчикова адресант (прізвище не встановлено – К. Н.) просить дозволу на здійснення контролю за Новостроєнською і Подільською недільними школами з метою «оградить эти школы от посторонних их назначению видов» [14, арк. 21-зв.; 384, с. 94]. Подібні школи діяли в аудиторіях університету Св. Володимира. Так, у квітні 1861 р. було відкрито недільну школу імені Пирогова, та щоденну дитячу школу, організовану студентами [385, с. 94].

Крім цього, упродовж 1861–1862 рр. у Києві в окремих будинках приватних осіб виникали осередки для навчання дітей. У рапорті Київському воєнному подільському і волинському генерал-губернатору 1862 р. повідомлялося про те, що в домі Габеля В. Б. Антонович, А. М. Красовський, Б. С. Познанський, Ф. Г. Панченко, Й. Р. Рильський і Т. Р. Рильський, А. Трахтенберг, К. Шевченко та сини Габеля – Яків та Віктор, переодягаючись в український національний одяг, навчали дітей українською мовою та вивчали «малоросійську» літературу, зокрема, твори Т. Шевченка [5, арк. 11]. Саме в цьому будинку, по вул. Жилянській, 38, жили представники Київської Громади – В. Б. Антонович, [?] Білецький, [?] Габель, Б. С. Познанський, Т. Р. Рильський та інші, які організували тут нелегальну недільну школу для дітей селян [608, с. 261]. Окрім того, відомо про існування школи в будинку [?] Домбровського в 1862 р. [7, арк. 86] та про виховання В. Б. Антоновичем та поміщиком Д. Головинським чотирьох сільських хлопчиків [7, арк. 86-зв.]. (Див. Додаток Б).

Спочатку для забезпечення процесу навчання необхідною літературою, члени громади використовували наявні на той час твори українською мовою. Відомо, що за участі громадівців В. Б. Антоновича, О. І. Строніна, К. В. Шейковського було організовано системну роботу над створенням книг для початкового навчання: посібники з української граматики, арифметики, географії, історії тощо. Уперше В. Б. Антонович взяв участь у подібній роботі, готуючи до друку «Таблицы для первоначального чтения» студента Ф. Горячковського. До цієї роботи були залучені 5-6 осіб. В. Б. Антонович у своїх свідченнях генерал-

лейтенанту В. Новицькому зазначив: «это было первым известным мне проявлением «громады», случившимся в исходе 1860 или в начале 1861 года» [7, арк. 275–275-зв.]. Далі він вказує, що «на сходках кроме вопросов научных, литературных и педагогических, никаких других вопросов не поднимали. <...> большая часть людей была уверена в пользе общественной народного образования и считала своею обязанностью способствовать этому» [7, арк. 276-зв.]. Упродовж 1860–1862 рр. було підготовлено та видано низку граматик та азбук українського правопису [385; 504]. Важливе місце серед видань, що використовувалися для навчання в недільних школах, належить працям Т. Г. Шевченка: «Букварь южнорусскій» та «Кобзар», – які той за свій кошт надсилав для їх потреб. Поет активно підтримував ідею просвітництва, яка реалізовувалася українськими громадівцями. У листі до М. К. Чалого від 4 січня 1861 р. він пише про свою ідею видати інші книги для цих освітніх закладів: «Думка есть за «Букварем» напечатать лічбу – і ціни і величини такої ж, як «Букварь». За лічбою етнографію і географію в 5 копійок; а історію, тільки нашу, може вбгаю в 10 копійок. Якби бог поміг оце мале діло зробіть, то велике само зробилося» [276, с. 552]. Неодноразово в листах він пропонує віддавати кошти з продажу своїх праць на розвиток цих навчальних закладів [276; 504].

Видавничо-просвітницька діяльність Київської Громади забезпечувалася, зокрема, «Комітетом видання популярних книг» (діяв до 1863 р.), у роботі якого були задіяні В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов та П. Г. Житецький. З-поміж інших були надруковані україномовні видання К. В. Шейковського, Л. І. Глібова, І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, І. С. Нечуй-Левицького, П. П. Гулак-Артемівського, М. В. Гоголя. Важливим проявом просвітницько-видавничої діяльності Київської Громади було також видання та поширення популярних «книжок-метеликів» для народу [506]. У часописі «Киевский Телеграфъ» М. І. Костомаров дає оголошення, у якому закликає до пожертв на видання елементарних книжечок для народних училищ. Реакцією на цю затію вченого був лист від В. А. Долгорукова, в якому він звинувачував М. І. Костомарова в «сепаратизмі» [9, арк. 5].

Важливим фактором здійснення просвітницької діяльності членів Громади було питання рідної мови, що повинна була увійти до вжитку не лише на побутовому рівні, а й насамперед стати основною для створення наукових праць з історії, етнографії, народознавства, етнології тощо. Представник Київської Громади, мовознавець П. Г. Житецький зауважував, що: «... народня мова <...> одержала рівні права в сім'ї інших літературних мов слов'янських племен на ґрунті об'єднання національних інтересів культурних верств і народу. Від народу через культурні верстви знов до народу – такий основний процес розвитку української літературної мови» [348, с. 7–28].

У свідченнях В. Б. Антоновича, які він надав під час допиту 23 березня 1866 р. слідчому комітету в справі В. Синегуба, братів Потоцьких та інших, зафіксованих у доповіді генерал-лейтенанта В. Новицького, зазначалося, що метою зібрань Громади було вивчення краю. Програми відповідних досліджень публікувалися у тогочасних періодичних виданнях: «Основа», «Київські Губернські Відомості», «Чернігівські Губернські Відомості», «Чернігівський Листок» та інші. Водночас В. Б. Антонович наголошував, що «крім изучения края занимались изданием учебников для народа: на собраниях так называемой «громады» разсматривались, читались и поправлялись рукописи разных лиц, подготавливались для печати» [7, арк. 274]. Також ними провадилася робота над виданням збірника малоросійських пісень, складанням «руського малоросійского словаря» [7, арк. 276]. На початку 1860-их рр. українські громадівці в Києві, Харкові та Чернігові розпочали роботу над укладанням українсько-російського словника [385, с. 106].

М. П. Драгоманов згадував, що в 1864 р. з-поміж представників української інтелігенції постало питання про розвиток української мови та літератури. За його твердженням, ця робота передбачала потребу створення українського лексикону та граматки, опрацювання матеріалів з української етнографії. Для забезпечення цієї ідеї до Києва з Харкова були передані матеріали Петербурзької Громади, зокрема, П. О. Куліша. Ідея створення словника викликала значний резонанс у середовищі української інтелігенції. М. П. Драгоманов згадував, що ці

«граматикальні збори» стали основою нового українського руху в Києві, який увібрав у себе два напрямки: українофільський, представники якого бачили в майбутньому українську самостійність, надавали перевагу перекладам «високого письменства», та хлопоманський, який ставив на перший план українське «мужицтво», задля якого варто працювати, вивчати його, «розвивати літературу знизу вгору» [150, с. 10]. Подібна робота представників Київської Громади була важливим елементом для підґрунтя українського національного руху. На думку громадівця П. Г. Житецького, «такі видання сприяли прискоренню формуванню національної самосвідомості» [598, с. 76].

Діяльність українофільських осередків викликала гостру реакцію з боку прихильників імперської політики. Так, у статті російського публіциста М. Н. Каткова, вміщеній в газеті «Московские ведомости» від 21 червня 1863 р., подано характеристику процесу поширення мовного просвітництва в Україні другої половини XIX ст. Автор говорить, що «Украина не может иметь особого политического существования», розмірковує про шкідливість українофільства, неприпустимість формування української літературної мови та осуджує М. І. Костомарова за видання книжок для народної освіти [598, с. 68]. Голова Київської археографічної комісії В. М. Юзефович, який належав до Київської Громади упродовж перших років її існування, відзначав, що в цей період «Малороссийская партия» трималася осторонь від інших студентів Київського університету. Зокрема, вказував на те, що члени цієї організації, маючи низький рівень освіченості, національні тенденції виражали наслідуванням народних звичаїв та національного костюма, а також мріями про козаччину [294, с. 147]. Г. Є. Жураківський відзначив, що «різночинне» київське студентство 1860-их рр. у своїй діяльності було спрямоване на те, щоб «приторкнутись до землі», тобто розпочати боротьбу за свою національну самосвідомість [40, арк. 5].

Педагогічно-просвітницька діяльність представників Київської Громади не обмежувалася лише працею у недільних школах. Вони були викладачами в різних освітніх установах: університетах, гімназіях та училищах. Так, В. Б. Антонович викладав українську мову в 1-ій київській гімназії, історію – в київському

кадетському корпусі, В. Л. Беренштам був учителем у Кам'янець-Подільській гімназії та Київському кадетському корпусі, П. Г. Житецький – учитель 2-ої Київської гімназії [36; 37] та викладач Київського кадетського корпусу, П. Д. Карич-Євтич – викладач Київського кадетського корпусу, О. І. Лоначевський-Петруняка – директор ремісницької школи на Подолі, Т. Р. Рильський – учитель церковно-парафіяльної школи в с. Романівка [286], Н. С. Тумасов – учитель історії 2-ої Київської гімназії, доцент Київської духовної академії, В. І. Щербина – учитель географії 2-ої Київської гімназії, А. Д. Юркевич – учитель грецької мови 2-ої Київській гімназії та інші [32; 273; 386; 492].

У цей період при управлінні Київського навчального округу були створені «учительські курси для виготовлення сільських учителів» під керівництвом М. А. Тулова. Пізніше ці курси були реформовані в «учительську семінарію». Вчителями там працювали члени Київської Громади: П. І. Житецький, Д. В. Тищенко, П. І. Левицький, а також студенти Київського університету Св. Володимира [35]. П. І. Житецький згадував, що викладати на цих курсах можна було за двох умов: «щоб велось воно не суперечно народньому світогляду, щоб відбувалося на народній мові», а також заохочувалося звернення до зразків народної української літератури [40, арк. 6]. У колективній декларації громадівців «Отзывъ изъ Кіева» вказується, що поле їх освітньої діяльності передбачало «ужити всяких можливих заходів і способів, щоб добути народові освіту, визнати себе, свої потреби, уміти ознаймувати їх, нарешті внутрішнім своїм розвитком дійти до того щабля громадівства, яке дає йому закон» [385, с. 99].

Відтак, політика модернізації та проведення реформ в Російській імперії зумовила можливість появи питання використання української мови для освіти селян, наукових та літературних студій тощо [292, с. 13]. Цікавий момент, який ілюструє зміну поглядів стосовно мовного питання на побутовому рівні містить автобіографія члена Київської Громади П. С. Єфименка: «Я не знав другого язика, кромє родного язика моеї матери и всех окружающих т.е. украинского, так что по приближении школьного возраста, я стал чаще слышать от матери:

«треба тобі, сынку, вчиться балакаты по панському». <...>. Здесь прекращается моя связь с деревней, куда я приезжал теперь только на летние каникулы, и мои старые приятели пастухи уже говорили мне теперь: «мы не тямимо, що ви кажете». Таким образом гимназия разорвала мои связи родной почвы, и ничего не дала в замен, в смысле почвенного воспитания» [43, арк. 2–2-зв.].

Відкрита національно-педагогічна діяльність представників Київської Громади викликала занепокоєння царського уряду, який вбачав у ній ледь не прояви «сепаратизму». У зв'язку з цим 5 травня 1860 р. генерал-губернатор І. І. Васильчиков у листі М. І. Пирогову відзначав шкідливий вплив недільних шкіл. Зокрема, зауважував на тому, що їх викладачі – студенти Київського університету Св. Володимира, порушуючи загальний суспільний спокій, під виглядом навчання простого народу, приховують свою основну ціль: «распространят либеральные понятия в массе этого народа» [14, арк. 31-зв.].

Також з'явилися доноси на окремих вчителів недільних шкіл – членів Київської Громади. Так, у листі князю В. А. Долгорукому від 31 січня 1861 р., зазначалося, що брати Рильські в середовищі українського селянства поширювали різного роду «рассказы, песни, чтения». У цих творах, на думку автора листа, простежувалася «неблагоднамеренная и возмутительная цель возбудить в крестьянах ненависть к высшему сословию и уверить их, что оно всегда мешало равенству, свободе и благосостоянию простого народа» [2, арк. 88]. У листі від 23 липня 1861 р. цивільного губернатора П. І. Гессе до генерал-губернатора І. І. Васильчикова зазначалося наступне: «З моїх розслідувань, тут у Каневі, приходжу до переконання, що дії Честаховського (член Київської Громади – К. Н.) хилились до (того, щоб) оживити в народі українську національність і що він такий же хлопоман як ті, яких ми знаємо в київському університеті» [284, с. 129].

У справі про «политические стремления малороссиян» йшлося, що у виданні «Сын Отечества» була вміщена інформація про відкриття народних училищ, у яких навчання спочатку дозволялося проводити малоросійською мовою, а потім переходити на «великоросійську». На думку автора листа, адресованого київському генерал-губернатору М. М. Анненкову, це стане

поштовхом для розвитку «хохлацкой» грамотності та сепаратизму і призведе до того, що російська мова буде чужою [9, арк. 4-зв.–5].

У результаті, ці просвітницькі осередки проіснували до 1862 р. та були «тимчасово» закриті урядовим наказом. На думку діаспорного дослідника М. Семчишина, причиною, цього стало усвідомлення, що «метою навчання у цих школах грамотности і в читальнях було мати серед народу впливи і підтримувати серед нього шкідливе соціалістичне вчення, облудливі ідеї і ... безвір'я» [553, с. 274].

Закриття недільних шкіл призвело до того, що культурно-освітня діяльність Київської Громади стала нелегальною [385, с. 98], проте громадівці продовжували готувати видання українською мовою, складати словник тощо. Г. Є. Жураківський стверджував, що «освітня діяльність Старої Київської Громади не була явищем без коріння, випадковим, але була тільки дальшим етапом складного процесу тієї боротьби за національно-демократичну освіту, що первочатки її ми помічаємо за багато років до перших освітніх заходів «громадян» [40, арк. 7]. Вихідці з університету, студентський та професорсько-викладацький склад, викладачі гімназій та шкіл – представники Київської Громади – створили розгалужену мережу педагогічно-просвітницького змісту. Вони пропагували українскість та сприяли розвитку самоусвідомлення народних мас на національній основі [22, арк. 3].

Значний вплив на формування національного самовизначення українців на початку 1860-их рр. здійснили полемічні, просвітницькі та наукові праці членів Громади, які публікувалися на сторінках тогочасних періодичних видань: «Записки о Южной Руси», «Основа», «Самостайне слово» та ін. (Див. Додаток Д). У них вони прагнули привернути увагу до питання національно-культурної окремішності українства. Представниця Громади Олена Пчілка в спогадах про науково-видавничу діяльність цієї організації зазначала, що виникненню українських часописів передувало публікування поодиноких наукових праць, які були «пройняті духом національно-українським», художніх творів українських письменників, активно збирався етнографічний матеріал. На її думку, саме це

стало підґрунтям для створення у кінці 1850-их рр. часопису «Записки о Южной Руси» – збірника, в якому було вміщено публіцистичні виступи «національно-демократичного українства», етнографічні матеріали, перекази, казки, пісні, художні твори. За її образним висловлюванням, це було свідченням того, що «десь, якось, під великим гнітом, а таки точилася свідома українсько-національна течія, точилася неначе тими струмочками живої води під навалом снігу...» [239, с. 45].

Наміри представників доводити власні переконання через друковане слово засвідчує спроба видати газету «Голос». Так, у травні 1860 р. студентами К. В. Шейковським та П. Левицьким було подано прохання до «Цензурного комітету» про видання у Києві щотижневої «літературної, політичної, економічної» газети, в якій планувалось публікувати розвідки, про історію та побут українського народу, а також белетристичні праці російською мовою та «южноруским язиком» [3, арк. 1]. Втім, вихід такої газети був вкрай небажаним через те, що в цьому вбачався інструмент для самовияву української ідентичності: «газета в руках студентов, – может придавать газете характер какой то местной исключительности» [3, арк. 6–6-зв.]. Міністр народної освіти Є. Ковалевський отримав листа (авторство не встановлено – К. Н.), в якому містилося прохання заборонити згадане видання, «вследствии национальных пробуждений и стремлениях происходящих как в обществе, так и между университетскими студентами» [3]. Саме про нього згадував В. Чорноморець, називаючи його «напівросійським – напівукраїнським» [85, арк. 5].

Найбільш знаковою подією на початковому етапі функціонування Київської Громади можна вважати вихід журналу «Основа» в 1861–1862 рр. в Петербурзі, який прийшов на зміну «Запискам о Южной Руси» та отримав значне коло прихильників. Це був перший український часопис, який став «виразом думок, уповання і життя всього тодішнього поступового українства» [239, с. 45]. Його видання здійснювалося членом Київської та Петербурзької Громади В. М. Білозерським та вміщувало праці громадівців – студентів, викладачів

Київського університету, зокрема, П. О. Куліша, М. І. Костомарова, О. Ф. Кістяківського та інших. П. Г. Житецький зауважував, що журнал «Основа» був для громадівців органом «не тільки науково-літературним, але й національно-політичним» [48, арк. 8]. У записці голови Київської археографічної комісії М. В. Юзефовича «Про так званий українофільський рух», підготовленій для Особливої наради (нарада, скликана Олександром II у 1874 р. для припинення українофільської пропаганди) відмічалось, що «перший приступ політичного українофільства» мав місце в 1861 р. у петербурзькому журналі «Основа», редагованому В. М. Білозерським та П. О. Кулішем. «Этот Белозерский стал тогда едва ли не главным двигателем украинофильской интриги, первой задачей которой было тогда проведение в преподавании народных школ малорусского наречия» [284, с. 121].

У «Щоденнику» В. С. Гнилосирова, члена Харківської Громади, за період 1860–1865 рр. міститься запис від 13 лютого 1861 р.: «Позавчора прийшла до нас в хату «Основа», ще перша книжка, таке дуже бажане, щоб хоч трохи роздивиться, що воно таке. Спасибі великим Петербурзьким. <...>. Тут и Шевченко, и Костомаров, Кулиш, М. Вовчок, Галка, Ганна Барвінок, Левченко, Чубинський. Я так зрадив, як уздрів цю книжку, що, далєбі, й поцілував. Кинувсь читати, не знаєш, за що й вхопитись – те гарне, а те, ще краще» [44, арк. 41].

Київський громадівець І. М. Стешенко у своїй праці «Українські шестидесятники» стверджував, що «Основа» була органом українознавства, цілком присвяченим українським інтересам. Її мета – це вивчення рідного краю та пробудження національної свідомості українців [561, с. 41].

Після занепаду часопису «Основа» в 1862 р. через непорозуміння між його редактором М. В. Білозерським та М. І. Костомаровим і П. О. Кулішем [385, с. 106], О. І. Стоянов у своєму листі від 25 липня 1863 р. до Києва зауважив, що «вороги наші кажуть, що се не «Основа» загинула, а «вопрос украинский» загинув. Брешуть, сучі діти, – се «Основа» загинула через те, що редактор не вмів порядкувати» [385, с. 106].

Провідний вітчизняний вчений М. В. Попович відзначав, що часопис «Основа» справляв величезний вплив на громадську свідомість. Він наочно показав, що «існування української нації, культури, літератури є незаперечним фактом» [518, с. 433]. Російський дослідник А. Міллер зауважував, що основним завданням «Основи» було формування малоросійської або української ідентичності, з типовою для такого націоналістичного дискурсу увагою до питань самостійності української мови, історії, проблем національного характеру [453, с. 93].

В. Дроздовський у своїй праці «Нездійснені українські видання початку 60 рр. XIX століття» зауважив на спробах друку періодики в різних містах Російської імперії, зокрема, в Чернігові, Полтаві, Одесі. «Мрії про власне видання були також в найконсервативніших колах українських шестидесятників» [85, арк. 4].

Досліджуючи питання просвітницько-педагогічної діяльності представників Київської Громади, варто відзначити, що ними упродовж 1862–1864 рр. створювалися рукописні видання: «Самостайне слово», «Громадниця» та «Помийниця». Так, у 1861–1862 рр. К. В. Шейковський, О. І. Стоянов, М. О. Константинович, О. С. Лашкевич та інші підготували чотири номери журналу «Самостайне слово», в якому було піднято суспільно-політичні та національні питання [418, с. 56]. О. І. Стовба наводить промовисту цитату з цього часопису за квітень 1861 р.: «Обзиваємось нашим самостайним словом до всіх своїх і до сусідів; обзиваємось до своїх для того, щоби спільними силами ясно і чисто розвивати самостайні засади нашої народності; до сусідів для того, щоб спокійним, безстороннім словом обчертить стосунок між нами. <...> Годі перевертати нас чи направо, чи наліво, годі лічити нас за безголосну дитину, для котрої конче потрібні няньки, опікуни і всякого іншого імени непрошені вчителі...» [562, с. 416]. На сторінках цього часопису відстоювалося право українського народу на самостійний національний розвиток, рівноправні стосунки з іншими народами [597, с. 30]. З початку вересня 1861 р. представники Київської Громади В. Б. Антонович, К. П. Михальчук, Т. Р. Рильський, П. Г. Житецький,

Б. С. Познанський почали видавати газету «Громадниця», у якій пропагували ліберально-демократичні ідеї [418, с. 58]. Наступне видання – «Помийниця» являло собою сатиричний журнал, представлений його видавцями як «часопис соціального життя. Під редакцією Архієрейської Сволочі» та налічувало п'ять номерів, де містилася інформація щодо різних представників Київської Громади [403, с. 280]. І. П. Житецький, говорячи про його мету, з посиланням на представників «редакції» зазначав, що в журналі не будуть публікуватися праці ані з історії, політики, філософії, ані з педагогіки. Друкувати статті передбачалося різними мовами, але «перед дається українській». Найважливіші публікації часопису «Помийниця» мали загальний заголовок: «Временник ракоходія». У одному з номерів, вміщених у праці І. П. Житецького вказувалося, що «Помийниця» есть связующее начало нашего гурту, и архирейська сволочь приймає на свою шию усю тую злість, яка накипіла на серці кожного хлопомана, котрий ще не зовсі охляв» [385, с. 113].

Про ще одне з видань, яке планували видавати громадівці, відомо із листа генерал-ад'ютанта князя А. В. Долгорукова до київського генерал-губернатора М. М. Анненкова 28 березня 1863 р., в якому з посиланням на «Одеський Вісник» зазначалося, що в Києві повинна виходити друком «Народная Газета» українською мовою [9, арк. 4-зв.].

Окрім того, варто згадати часописи, що виходили за кордоном Російської імперії. Одним із них був львівський журнал «Мета», що видавався українською мовою. У листі до Київського віце-губернатора П. Д. Селецького від генерал-ад'ютанта М. М. Анненкова 11 січня 1864 р. міститься прохання заборонити розповсюдження цього журналу: «покорнейше прошу Вас сделать распоряжение, чтобы экземпляры помянутого выше периодического издания, если таковые у кого либо окажутся, были немедленно отбираемы и предоставляемы мне» [27, арк. 1].

Просвітницько-педагогічна діяльність Громади в цей період супроводжувалася негативною реакцією з боку влади Російської імперії. Вона зумовила упереджене ставлення до Київського університету, в якому вбачали

осередок політичного українофільського руху. В. В. Міяковський у своїй праці «Киевская громада» (Из истории украинского общественного движения 60-х гг.)» наводить розлогу цитату з рапорта Канівського справника С. Котлярова і чиновника особливих доручень [?] Скрипцова від 12 травня 1861 р.: «существует особое общество малороссов, пропитанных духом какого-то патриотизма, общество это имеет повсеместно своих последователей, и университеты, Киевский и Харьковский, служат главными проводниками и распространителями идей о возможности восстановления Малороссии» [457, с. 137]. У згаданому рапорті про мету освітньої діяльності студентів Київського університету зазначається наступне: «дабы в последствии, когда умы простого народа покорятся их влиянию, действовать во вред монархии. С этою-то целью, сколько известно, издается малороссийский журнал «Основа», рассылаются пропаганды (!) на малороссийском языке, пишется история Украины, и существует в Киевском Университете ежедневная народная школа, и с этою же целью выезжают молодые люди в разные местности Малороссии и Украины» [457, с. 137].

У 1862 р. в Циркулярі міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва, надісланому до київського губернатора П. І. Гессе про закриття недільних шкіл і читалень зазначалось: «В последнее время обнаружено, что под благовидным предлогом распространения в народе грамотности, люди злоумышленные покушались в некоторых воскресных школах развивать вредные учения, возмутительные идеи, превратные понятия о праве собственности и безверие. В отношении к читальням, равным образом, обнаружено стремление пользоваться этими учреждениями не для распространения полезных знаний, а для проведения того же вредного социалистического учения» [284, с. 52].

Окрім негативного ставлення до освітньої діяльності, яка спиралася на народну, тобто українську мову, вороже сприймалася й перспектива її застосування у богослужіннях. У записці статс-секретаря В. К. Плеве зазначається, що починаючи з 1860-их рр. почали видавати українські книги для народу, після чого головна увага спрямовувалася на переклад Святого письма:

«Последнему обстоятельству придавалось особое значение и по поводу подготовлявшихся изданий в начале 1863 г. поступили некоторые сведения ..., из коих усматривались чисто политические цели перевода Священного Писания, долженствовавшего, по мнению тогдашних украинофилов, знаменовать начало литературного обособления Малороссии от остальной России» [95, арк. 7].

Інформацію щодо поширення українського національного руху наведено в анонімному листі від «благонамеренных малороссов» до начальника Третього відділення власної й. і. в. канцелярії А. В. Долгорукова, датованому 4 березня 1863 р. У ньому пояснювалися можливі політичні наслідки та шкода, яку може завдати державі переклад Біблії українською мовою: «сепаратисты-хохломаны выбивались из сил, чтобы прибрать к своим рукам народное образование, навязать сельским школам свои возмутительные «Граматики» и учебники» [9, арк. 2-зв.]. Реакцією на згаданий лист стало повідомлення київського, подільського і волинського генерал-губернатора М. М. Анненкова до начальника Третього відділення власної й. і. в. канцелярії В. А. Долгорукова, в якому він зазначає: «обращаясь к упоминаемому в письме вопросу о переводе на малороссийский язык Священного Писания, я должен сказать: язык малороссийский есть язык простонародья, не имеющий ни грамматики, ни литературы, и до того беден, что на нем нельзя выразить никакого отвлеченного понятия, и для того, чтобы передать на этом языке высокие истины откровения, как справедливо замечает автор письма, пришлось бы сочинять чуть не половину слов» [8, арк. 2-зв.].

У листі князя В. А. Долгорукова 7 березня 1863 р. зауважувалося, що Академія наук одобрила переклад Євангелія, який зробив «один хохломан» на «малороссийское наречие», і відправила цей переклад до Синоду, який передав його до Калузького єпископа Григорія, уродженця Малоросії. Автор листа зазначає, що така діяльність українофілів є проявом сепаратизму, тому загрожує існуванню Російської імперії [9, арк. 5–5-зв.].

«Українофільтка інтрига» сприймалася не інакше як підривна діяльність проти діючого ладу. В одному з анонімних листів відображено означену

пересторогу в такий спосіб: «Затея этих революционеров, теперь довольно невинная, рассчитывает на слишком широкий результат, – начав обособление языка, она метит на отделение Малой России от Великой и федерацию с Польшей» [9, арк. 2]. У повідомленні київського, подільського і волинського генерал-губернатора М. М. Анненкова начальникові Третього відділення власної й. і. в. канцелярії В. А. Долгорукову від 15 серпня 1863 р. зазначається: «От одного из воспитанников Киевской духовной академии доставлены мне прилагаемые у сего обращающиеся между воспитанниками академии стихи на малороссийском языке, в которых выражается сочувствие Украины к Польше. Указание это я считаю весьма важным, так как в распространении между воспитанниками духовной академии подобных сочинений вижу новую проделку крайней малороссийской партии, которая стремится к сепаратизму разными путями <...> и, между прочим, обособлением языка и изданием на этом языке Евангелия» [284, с. 86].

Суть причини небажання здійснювати будь-які поступки українцям в той час демонструє і текст «Записки Плева», що була створена наприкінці 1890-их рр. Втім, у своїй категоричності зберегла головний докір, що висувався у бік українофілів-шістдесятників. Зокрема, в ній зазначалося, що «вопрос об издании священного писания имел в 60-х годах совершенно исключительное значение и издание это в государственных видах, очевидно, не могло быть допущено» [95, арк. 7–8].

Несприйняття будь-яких ініціатив Київської Громади щодо впровадження української мови в різних сферах суспільного життя та бачення у цих практиках сепаратистських задумів, зрештою призвело до появи реакції на вищому офіційному рівні. У поданні голови Київського цензурного комітету О. Новицького до міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва, окрім загальновідомого твердження про відсутність «особенного малороссийского языка», заслуговує на увагу приведена в ньому перекладна цитата однієї з польських пропагандистських брошур («Ручаюсь, что соединимся. Слово к братьям полякам в тяжбе польско-русской»): «Малороссияне говорят и пишут

свои сочинения на малороссийском языке, а поляки радуются тому и поддерживают литературу, дабы этим самым убедить свет и москалей, что Русь не есть Москва» [284, с. 73]. Спираючись на подання О. В. Новицького, П. О. Валуєвим було видано розпорядження до Київського цензурного комітету (циркуляр), згідно з яким «в печати дозволялись только такие произведения на малороссийском языке, которые принадлежат к области изящной литературы». Відповідно будь-яке інше книгодрукування заборонялося, зокрема, й релігійного змісту [284, с. 79].

Враховуючи викладені вище обставини, особливе занепокоєння влади викликала ідея громадівців перекласти Святе Письмо українською мовою. Як і в попередніх документах, такі наміри «хохломанів» вважалися «політичною затією». Про це зазначається в листі (автора не встановлено – К. Н.) до князя В. Долгорукого від 14 березня 1863 р.: «... нельзя не думать, что это предприятие имеет характер политический. <...> добившись же перевода на малороссийское наречие священного писания, сторонники малороссийской партии достигнут так сказать признания самостоятельности малороссийского языка, и тогда конечно отдельность языка, станут заявлять притязания на автономию Малороссии» [8, арк. 3]. У цьому ж листі міститься прохання, спрямоване імператорові, не дозволяти переклад Святого Письма, бо цим «дано было бы новое сильное оружие малороссийской партии» [8, арк. 2–3].

Просвітницька діяльність Київської Громади здійснювалася також через організацію студентського хору Київського університету Св. Володимира. За спогадами Олени Пчілки, перший їхній концерт, який був складений винятково з українських пісень, відбувся у січні 1861 р. під керівництвом громадівця М. В. Лисенка. Це відбулося завдяки тому, що композитор звернувся до «університетської влади» з проханням дозволити «дати концерт з народних пісень на користь незаможним студентам в котрійсь більшій університетській аудиторії». Його прохання задовольнили з умовою, що не буде ніяких публікацій щодо цього [554, с. 43]. 24 листопада 1861 р. у великій університетській залі відбувся концерт за участі «почтейнийших жителей Киева». Під час нього

відбувся збір коштів для Київського благодійного товариства, яке утримувало за свій рахунок кілька сиротинців [61, арк. 1].

Окрім концертів, організованих за участі М. В. Лисенка та його хору, в 1862 р. аматорським університетським гуртком «в пользу недостаточных студентов и основания студенческой вспомогательной кассы» в Міському театрі було здійснено постановку п'єс «Бедность не порок» О. М. Островського та «Женитьба» М. В. Гоголя, у якій також взяв участь М. В. Лисенко. У лютому цього ж року вони поставили п'єсу «Наталка Полтавка», хор виконав 12 п'єс із «Сборников южнорусских песен Галагана и Едлички», а також у програмі було заявлено 11 номерів, записаних рукою композитора [554, с. 50].

19 березня 1863 р. представниками Київської Громади був організований концерт, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка (неофіційно). 26 лютого 1864 р. студенти Київського університету організували виставу-концерт «в пользу недостаточных товарищей» [554, с. 57]. Цей концерт спровокував негласний нагляд поліції за композитором, який змушений був писати пояснення щодо змісту комедії «Простак».

П. Г. Житецький у «промові до українського громадянства» відзначив, що з 1864 р. «наступили темні часи в життю товариства нашого»: було припинено видання часопису «Основа», заборонено друк книжок українською мовою для народу. За словами громадівця, у Києві залишилося мало людей, які збиралися для того, щоб «умовитись, як повернути ту або іншу справу», а тільки як знайомі, «щоб побалакати та душу одвести». У цей час до Київської Громади приєднався М. П. Драгоманов, який брав участь у збиранні матеріалів до української граматики та укладанні видання казок Рудченка [48, арк. 9–10].

Отже, просвітницько-педагогічна діяльність членів Київської Громади 1860-их рр. була важливою складовою процесу формування українського національного руху. Вона включала в себе такі форми, як «ходіння в народ», роз'яснювально-попагандистські бесіди, організація роботи освітніх осередків, видавнича, науково-редакційна та перекладацька практика. Вона базувалася на українських народних традиціях, фольклорі, а також мала культурно-мистецьку

складову. Українофільські настрої, що сповідувалися представниками Громади та поширювалися з-поміж селянства, студентства, інтелігенції спровокували суспільну полеміку та призвели до загострення уваги з боку представників влади.

2.3. Представники Київської Громади в умовах політичної реакції

Просвітницько-педагогічна діяльність Київської Громади упродовж першої половини 1860-их рр. стала причиною пильного нагляду з боку органів влади Російської імперії. У наслідок анонімних листів та доносів її представники зазнавали утисків та переслідувань передусім як учасники національного руху. Адже, діючи на ниві народної освіти, вони, як правило, апелювали до навчання українською мовою та популяризації української культури. Окрім того, частина українофільської інтелігенції, зокрема, й учасники Київської Громади, виступали з публічними політичними заявами, що розцінювалося владою, як відвертий сепаратизм.

У відповідь на реформи уряду та суспільні зміни в різних українських містах почали з'являтися друковані прокламації, що стосувалися соціальних змін. У них містилися роз'яснення щодо соціальних трансформацій та законів [466, с. 55]. Так, дослідник Л. [?] Миловидов у ненадрукованій праці «Нелегальні писання серед Чернігівської молоді р. 1862 (з таємної справи Чернігівської гімназії)» відзначав, що «вони масами розповсюджуються на території держави – це дає привід Шелгунову назвати рр. 1861–1862 – «прокламаційним періодом» російської історії» [83, арк. 1].

Причетними до розповсюдження такого роду відозв були і члени Київської Громади: Є. [?] Массаківський, А. О. Красовський та П. П. Чубинський. Так, Є. [?] Массаківський після вступу на службу до Київського військового училища в грудні 1860 р. зібрав навколо себе певне коло молоді, що читала революційну літературу, здебільшого О. І Герцена. У 1861 р. Є. Массаківський спробував передрукувати прокламацію, створену прихильниками Огарьова і Герцена «Не жди, чтобы цвела страна родная», поширював серед майбутніх офіцерів

заборонену літературу та твори Т. Г. Шевченка, за що був арештований та висланий до Харкова, де йому дозволили закінчити навчання. У 1867 р. він повернувся до Києва та знову приєднався до Київської Громади [403, с. 273].

В офіційних документах поширеною була інформація, що містилася у різних записках, анонімних листах, рапортах тощо, про намагання «хлопоманів», «українофілів», представників «малоросийской партии» поширювати серед українського народу ідеї самостійності Малоросії. У документальних свідченнях показано роль окремих представників Київської Громади в розповсюдженні такої інформації. Наприклад, у супровідному листі до записки графа Сіверса від 28 червня 1862 р. зауважується, що з гуртком хлопоманів зв'язаний полковник А. О. Красовський, на що владі потрібно звернути увагу. Крім того, в примітках до листа і записки граф Сіверс наголошує на тому, що цей гурток діє задля незалежності Малоросії [74, арк. 2].

У 1862 р. з'являється прокламація «Житомирцы!», спровокована тим, що «почався справжній рух тимчасово зобов'язаних селян, що відмовлялися приймати уставні грамоти» [92, арк. 3]. Її автором був член Київської Громади, полковник А. О. Красовський. Одягнений в українське вбрання, він розповсюджував цей документ серед солдатів четвертого резервного батальйону, який на той час розміщувався під Києвом [92, арк. 3]. Такі дії стали причиною обшуку в будинку А. О. Красовського, де було знайдено український костюм та заборонену політичну літературу. Через це його було засуджено до розстрілу, але згодом Олександр II змінив міру покарання на 12 років каторжних робіт. Через п'ять років А. О. Красовський здійснив спробу втечі з заслання, проте вона була невдалою, через що він заподіяв собі смерть [92, арк. 6].

У вересні 1862 р. у Золотоніському повіті була виявлена прокламація українською мовою «Усім добрим людям». На думку жандармерії, вона була створена учасниками гуртка молоді, що об'єднувався навколо П. П. Чубинського. Вони носили український костюм, відвідували могилу Т. Г. Шевченка в Каневі та читали його неопубліковані твори. Їхні сходки відбувалися у с. Павлівці Переяславського повіту, в м. Борисполі та м-ку Басані. Така діяльність цього

об'єднання викликала занепокоєння у влади через те, що вони «справляла певний вплив і залишала слід на легковірному розумі молоді простого класу» [403, с. 272]. За розпорядженням шефа жандармів князя А. В. Долгорукова, в 1862 р. П. П. Чубинського було вислано до Архангельська за шкідливий вплив на «умы простолюдинов» [372, с. 62].

Діяльність культурно-просвітницьких та національних осередків в Україні стала причиною пильної уваги влади. Свої реакційні дії стосовно недільних шкіл влада розпочала з 1860 р. Зокрема, через дозвіл на організацію недільних шкіл у Києві, було вислано «ліберала» М. І. Пірогова, через те, що він діяв без згоди «главного местного начальства» [42, арк. 283], а самі школи було закрито. 1 лютого 1860 р. у Києві були арештовані В. Португалов, Я. Бекман, М. Муравський, Розен, Кащен, А. Тищинський, Россинський [42, арк. 261]. У квітні слідство, що стосувалося таємної організації в Києві серед студентів, що мали стосунок до створення недільних шкіл, було завершено. Я. Бекмана, М. Муравського, І. Івкова та громадівця П. С. Єфименка було засуджено до смертної кари, але «по монаршому милосердию» ця кара була замінена на вислання [42, арк. 286].

У 1862 р. у Києва з метою контрпропаганди почав виходити часопис «Вестник Юго-Западной России». Зі звинувачень проти українства в ньому лунали «мазепинство» та «сепаратизм», а діяльність українських культурних осередків було названо «продуктом польської інтриги» [617, с. 118].

Культурницький напрямок українофільського руху розцінювалося владою як неприпустимі прояви антидержавницької політики. Його ідеологічну спрямованість засвідчує красномовна сентенція М. П. Драгоманов про те, що «кожний, хто йде служити народу, одягає на себе терновий вінок» [617, с. 117].

Члени Київської Громади, які підтримали національно-культурний розвиток народу потрапили під репресивний тиск влади. Уряд Російської імперії вбачав у просвітницькій роботі представників української інтелігенції та їхніх національних прагненнях загрозу для існування держави. Влада реагувала на заяви поляків, які звертали її увагу на діяльність українофілів, переконуючи, що

саме вона є шкідливим фактором у імперській політиці [48, арк. 9]. Деякі представники Київської Громади змушені були залишити Київ, або ж, за словами П. Г. Житецького, «потяглась у мирові посередники, потішаючи себе думкою, що хоч і казенна се робота, але все-ж робота для народа» [48, арк. 9], як то брати Рильські, Б. С. Познанський та інші.

Одним із проявів принципової жорсткої реакції стали процеси подальшого офіційного заперечення та невизнання українського науково-творчого сегменту. Так, діяльність Т. Р. Рильського, Й. Р. Рильського та В. Б. Антоновича в студентські роки, їх захоплення історією та звичаями українського народу, спілкування з селянами – стало причиною того, що в середовищі польської шляхти їх стали називати заколотниками, «майбутніми Гонтою і Залізнякам» [501, с. 41], зокрема, звинувачували в підбурюванні селян «вирізати всіх панів». Подібні підозри були основою доносів, що направлялися генерал-губернатору І. І. Васильчикову [110, с. 46]. Відповідно, такі дії громадівців, етнічних поляків, спровокували скликання «дворянського суду», на який В. Б. Антонович підготував доповідь, де виклав свої погляди щодо цієї справи. Вона розійшлася у рукописних копіях «доволі широко» і слугувала основним мотивом для обвинувачення [110, с. 47]. У цей час було здійснено обшук в будинку сестри В. Б. Антоновича Ірини, де зберігалися деякі його книги. Через тиждень після цього його викликали до спеціальної комісії, яка була створена щодо цієї справи [110, с. 50]. В. Б. Антонович у спогадах детально зупинився на її описі. Вона мала назву «Дело об устройстве коммунистического сообщества». Він зазначав, що запитання на допитах стосувалися, по-перше, існування студентських гуртків, по-друге, пропаганди в народі, «головним робом про подорожі». Питання формулювалися так, щоб довести існування «таємного товариства». [110, с. 52–53]. В. Б. Антонович згадував, що загалом за два роки здійснення за ним нагляду, йому доводилося давати пояснення по 12 різних справах – «не проходило 2–3 місяців, щоб мене не кликали для відповіді» [110, с. 54].

Отже, в умовах ситуації, що склалася, у першій третині 1860-их рр., жандармерія цілеспрямовано працювала на виявлення організованого товариства з-поміж українофільської студентської молоді. У згадуваній записці генерал-майора графа О. К. Сіверса 28 червня 1862 р. міститься інформація про існування у Києві хлопоманського гуртка, діяльність якого негативно впливала на народ. Він закликав звернути увагу на т.зв. хлопоманів і припинити їх активну роботу. На його думку, це товариство складалося переважно із студентів Київського університету. Його учасники агітували селян не підписувати «уставних грамот» та стверджували, що земля належить їм [74, арк. 2].

Поміщик Р. Т. Рильський спочатку підтримував своїх синів – Тадея та Йосипа, навіть давав гроші на «гміну», але після реформи 1861 р. його фінансове становище змінилося [501, с. 41]. Участь у Київській Громаді братів Рильських стала приводом для негласного нагляду поліції та обшуків у їхніх помешканнях. У спогадах Б. С. Познанський зазначає, що це було спровоковано проханням їхнього батька, який попросив владу звернути увагу на шкідливу пропаганду його сина. Так само вчинив і батько іншого представника Київської Громади – [?] Моргулец. Київський генерал-губернатор (очевидно князь Долгоруков – К.Н.) у листі до попечителя Київського навчального округу від 11 січня 1861 р. зазначав, що студенти університету, зокрема, й брати Рильські, «несколько уже времени назад, обратили на себя внимание своими действиями, заключающимися в том, что они стараются сблизаться с крестьянами и внушают им мысли о равенстве и коммунизме, с намерением взволновать умы крестьян» [15, арк. 1]. У зв'язку з цим він просить здійснити обшуки на квартирі Рильських у Києві та в будинку їхнього батька (в с. Романівка), «с целью не отыщутся ли здесь бумаги, указывающие на действия Рильских и их соучастников» [15, арк. 1–1-зв.]. Під час обшуку в Т. Р. Рильського було знайдено рукописну історію України. 18 січня 1861 р. Слідча комісія при Київському воєнному Подільському і Волинському генерал-губернатору для політичних справ провела допит [2, арк. 201]. Він пояснив, що розпочав цю роботу в серпні 1860 р., користуючись описом України Боплана, історією Малоросії М. А. Маркевича і творами М. І. Костомарова,

зокрема, «Богдан Хмельницький». Т. Р. Рильський планував опублікувати цю історію України в журналі «Основа» на початку 1861 р. Він стверджував, що «составлением занимался сам без посторонней помощи; не сообщал и не читал их не крестьянам села Маковиц и никому» [2, арк. 204-зв]. У листі попечителю Київського навчального округу М. І. Пирогову від 25 лютого 1861 р. адресант зазначав, що Т. Р. Рильський сам розповідав про роботу разом із селянами на полі, про те, що відвідував їх вдома, співав пісень і читав «малороссийскую» поему «Наймичка» [15, арк. 6]. Слідчий (ім'я не вдалося встановити – К.Н.) зауважив, що Т. Р. Рильський не вказував на існування будь-якого таємного товариства, проте ним зауважувалося, що «Следственная Комиссия не может не признать, что он не только подозревается, но и изоблачается некоторым образом в неблагонамеренных и возмутительных действиях, ибо он сознался и не отрицал того, что рукопись истории Украины сочинена и писана им» [2, арк. 204–205]. У спогадах В. Б. Антоновича знаходимо, що на таких допитах Т. Р. Рильський «як чоловік більше молодий і нервовий, він гарячився, на грубі виходки одвічав грубостю, іноді сарказмами». [110, с. 52–53]. У листі міністра народної освіти Є. П. Ковалевського попечителю Київського навчального округу М. І. Пирогову від 25 лютого 1861 р. міститься прохання дати можливість братам Рильським «загладить свой поступок и сделаться в последствии полезными гражданами», перевести їх для отримання освіти в Казань. Установити за ними строгий нагляд як цивільного, так і учбового начальства [15, арк. 5]. 25 квітня 1861 р. М. І. Пирогов отримав листа від київського генерал-губернатора князя А. І. Васильчичова з проханням залишити Рильських «в здешнем крае, согласно моему мнению, под строгим секретным надзором, впредь до положительного удостоверения в их благонадежности» [15, арк. 9]. Попечитель київського навчального округу задовольнив це прохання, і брати Рильські закінчили навчання у Київському університеті Св. Володимира в 1862 р.

Молодший брат Й. Р. Рильський, у зв'язку з погіршенням здоров'я, у грудні 1861 р. звертався до адміністрації з проханням надати дозвіл та право оформлення паспорта для виїзду на лікування за кордон, у Францію. У рапорті до київського

губернатора від 14 грудня 1861 р. щодо цього зазначалося: «По собранным же справкам оказалось: что Иосиф и Розеслав Рыльские состоят под секретным надзором полиции, по Высочайшему распоряжению за неумесное сближение с крестьянами своего отца; кроме сего других дел препятствующих к выезду Иосифа Рыльского за границу не имеется» [26, арк. 20]. Начальник київської земської поліції О. В. Новицький зазначав, що в особі Й. Р. Рильського «замечено сильное сочувствие в пользу политических событий и враждебный дух противу нашего правительства». Також зауважував, що його було звільнено з університету, а ціль його поїздки за кордон невідома, «будто бы для поправления здоровья». Також він повідомляв, що «если упомянутые обстоятельства не могут случить Рыльскому препятствия на выезде за границу, то других причин в виду теперь не имеется» [26, арк. 23–23зв]. 5 січня 1862 р. київський губернатор отримав листа з проханням відхилити звернення Й. Р. Рильського щодо закордонного паспорта через те, що він «возбуждает сомнение в политической его благонамеренности и цель поездки его во Францию положительно не известна» [26, арк. 26]. Дослідниця життя родини Рильських Н. М. Пазяк відзначила, що такі переговори з поліцією обриваються у лютому 1862 р. Цього ж року Й. Р. Рильський помер [564, с. 29].

Т. Р. Рильський, отримавши в спадок від батька родовий маєток у с. Романівка, переїхав туди на постійне проживання. У 1863 р. він затвердив уставні грамоти для романівських селян, чим викликав хвилю доносів на нього з боку сусідів-поміщиків. Також на власні кошти він відкрив денну школу для дітей та вечірню – для дорослих [564, с. 33].

Б. С. Познанський, близький товариш братів Рильських, у спогадах відзначив їх внесок у розвиток української національної культури та освіти: «Не надвинься на Украину эта подлинная напасть, польское возстание 1863 года, со всеми его последствиями, от которых ничуть не поздоровилось развитию украинского национализма, может быть, мы имели бы не одного Рыльского с его ясным пониманием духа народного, с его безграничной любовью к Украине» [234, с. 18–19].

Протягом 1862 р. також було здійснено низку арештів, чимало представників української інтелігенції, члени Київської Громади, змушені були виїхати за межі українських міст та опинилися під постійним наглядом поліції.

Ще одним помітним представником Київської Громади, який потрапив під нагляд поліції, був Б. С. Познанський – студент Київського університету, що брав участь у виданні навчальної літератури для недільних шкіл, публікації рукописних газет і журналів, розповсюдженні «метеликів» та «походах в народ». У 1861 р. він залишив навчання і поселився у с. Дударях Канівського повіту [385, с. 92]. В. Б. Антонович у спогадах відзначає, що саме рішення Б. С. Познанського «поселитись серед народу» та одружитися з селянською дівчиною стало причиною того, що на нього почали надходити доноси з боку місцевих поміщиків [110]. Зокрема, в листі, адресованому київському генерал-губернаторові І. І. Васильчикову, зазначалося, що благочинний священик Канівського повіту повідомляв про дворянина Бориса Познанського, який на хуторі Дударі «волнує народ розказами о Гайдамащине и имеет у себя якобы священний Гайдамацкий нож, который вручил на хранение сельскому старосте Гаврилу Кваше» [5, арк. 1].

На вимогу поміщика Парчевського, канівський ісправник арештував Б. С. Познанського й повідомив про це Київському генерал-губернаторові І. І. Васильчикову. Проте ця інформація не знайшла підтвердження і Б. С. Познанського було відпущено [110, с. 55]. У результаті цього слідства було допитано усіх учасників, які фігурували в доносі: брати Рильські, А. Трахтенберг, Ф. Т. Панченко, В. Б. Антонович, А. Красовський, К. Шевченко, сини Габбеля Яків та Віктор. Звинувачення звелися до того, що вони ходили в селянських свитах, говорили по-малоросійськи, читали малоросійську літературу, переважно твори Т. Г. Шевченка [5, арк. 11].

У щоденнику О. О. Кістяківський, член Київської Громади, в записі від 19 травня 1880 р. зазначив, що Б. С. Познанський, відомий колись кореспондент журналу «Основи», українофіл і київський громадivecь шістдесятих років, був одним із тих народолюбців, які мріяли цю любов втілювати практично. Однак,

після 1863 р., коли розпочалася реакція влади на будь-які прояви українофільства, за висловом автора «Познанский и ему подобные народолюбцы увидели, что они поспешили скинуть с себя панскую и чиновническую шкуру. Начинается опять переряжение в немецкий костюм и забрасывание внешнего проявления народолюбия» [190, с. 161]. У 1865 р. Б. С. Познанський допитаний у справі поміщиків Пршедпельських. Його було звинувачено в передачі дівчині Юзефіні Пршедпельській «забороненої пісні», під час обшуку в нього було виявлено брошуру О. І. Герцена антиурядового змісту. Це стало причиною того, що 30 вересня 1865 р. його було ув'язнено на два місяці в Київській фортеці, а пізніше вислано в м. Павловське Воронежської губернії [418, с. 80], де він почав працювати адвокатом [190, с. 161].

Одина з найяскравіших постатей українофільського руху П. П. Чубинський також зазнав переслідувань за участь в українській справі. Повернувшись до Києва з Петербурзького університету в 1861 р., разом з іншими представниками Київської Громади здійснював просвітницьку роботу серед селян. М. Гніп зазначав, що вони, їдучи з Києва на села, везли недозволені твори Т. Г. Шевченка та читали їх селянам [92, арк. 7]. У листі до київського генерал-губернатора зазначалося, що П. П. Чубинський «старался взволновать умы крестьян ложными внушениями на счет их прав на землю» [6, арк. 1]. Полтавський жандармський штаб-офіцер [?] Белов у своєму рапорті відзначив, що П. П. Чубинський, зібравши навколо себе студентів, гімназистів, селян, «разыгрывая роль малороссийского патриота», мандруючи селами підбурює селян проти поміщиків. Переяславський справник у рапорті зазначив, що П. П. Чубинський, одягнений в малоросійський костюм, перебуває в поселеннях тимчасово зобов'язаних селян у с. Войтове, чим викликає підозру в «противуправительственных его настроениях» [6, арк. 3-зв]. В наслідок доносів місцевих поміщиків, які стверджували, що на нього «падает неотразимое подозрение в злонамеренности против существующего порядка вещей» [92, арк. 7–8], у 1862 р. у Києві П. П. Чубинського було арештовано і вислано в м. Пінега Архангельської губернії [129, с. 112]. Звідти, 11 червня 1863 р., він написав листа російському письменнику Я. П. Полонському, в якому

пояснив причини свого заслання. Зокрема, П. П. Чубинський зазначив, що з листа свого батька дізнався про обшуки, які відбулися у його будинку – шукали заборонену літературу. Також навів пояснення, отримані батьком від III Відділу: відвідування могили Т. Г. Шевченка, виконання «возмутительных» пісень, розпивання горілки та за малоросійський одяг [256, с. 138].

Культурно-просвітницька діяльність представників Київської Громади, що пробуджувала національну самоідентичність українців, провокувала переслідування та утиски з боку влади. Дослідник М. С. Возняк зазначав, що Російська влада заарештовувала переважно за «нігілізм» і революційний рух, а не за «український сепаратизм». Зокрема, за революційний рух заарештували П. С. Єфименка, Я. М. Бекмана, П. Завадського, М. Муравського, М. М. Левченка, О. І. Строніна, О. Я. Кониського та інших [129, с. 11].

Так, О. І. Строніна було арештовано в 1862 р. Його було звинувачено в розповсюдженні «підбурливих творів і брошур», участі в організації гуртків, які через поширення грамотності, прагнули відокремлення України. О. І. Стронін отримав адміністративне покарання – його відправили спочатку до Петербурга, звідти вислали в м. Мезень Архангельської губернії, а пізніше перевели в м. Пінегу засідателем суду, потім – суддею у м. Шенкурськ [129, с. 112].

У січні 1863 р. було арештовано О. Я. Кониського. З Полтави його було вислано в м. Вологду, а у 1865 р. – в м. Вороніж, завдяки губернатору, який випросив у П. О. Валуєва дозвіл на проживання там через слабке здоров'я О. Я. Кониського. Того ж року письменник дістав дозвіл від царя для виїзду за кордон [129, с. 112].

Особлива увага представників влади була звернена на працівників в освітній сфері. Так, будь-які переміщення викладачів та вчителів суворо регламентувалися та потребували спеціальних дозволів. Крім того, відбувався контроль за здійсненням викладу матеріалу та використанням книг. Так, у листі київському воєнному губернатору від генерал-ад'ютанта М. М. Аненкова, що датується 26 липня 1864 р. міститься інформація про приїзд студента Брацлавського університету Дашкевича. Він зазначав, що «по заграничним

сведениям», Дашкевич – революціонер, якого, можливо, переслідують у Росії [28, арк. 1]. Він приїхав у Київ до брата, учителя П. М. Дашкевича. Проте в рапорті старшого поліцмейстера від 7 серпня 1864 р. зазначалося, що «...за прибуттям в город Киев студент Брацлавского университета Дашкевича учреждено наблюдение, учителя же Дашкевича в Киеве нет» [28, арк. 3].

У лютому 1865 р. попечитель київського навчального округу О. Ширинський-Шихматов отримав листа з проханням надати інформацію щодо місця роботи колишнього студента Київського університету П. Г. Житецького [21, арк. 1], який раніше навчався в Київській духовній академії, але 1860 р. був виключений через протести проти інспектора Академії, митрополита Іоанікія [53, арк. 5]. До Київського воєнного округу було надіслано прохання віце-губернатора П. Д. Селецького від 17 січня 1866 р. повідомити «не производилось ли и не производится ли дел по прямом или косвенном участии в мятежах кандидата и Педагога Будкевича» [29, арк. 2]. У листі Київському старшому поліцмейстру і кавалеру зазначалося, що Ф. Будкевич за час навчання в університеті Св. Володимира «ничего предсудительного за ним в политическом отношении неотмечено, но не участвовал ли он в пении гимнов <...> сведений нет» [29, арк. 7].

Громадівець М. Стороженко в спогадах зауважив на тому, що його вчителі з другої київської гімназії – П. І. Житецький [21], В. Л. Беренштам, Г. Г. Цвітковський та Д. А. Янчевецький – були вислані з Києва. Перші два – до Петербурга, решта – до Остзейського краю (Прибалтійські губернії – К. Н.) [273, с. 130].

Отже, найдієвіші представники Київської Громади, що активно проявили себе на українофільському ґрунті, зазнали владних переслідувань. Діяльність окремих її членів на ниві національного просвітництва супроводжувалася переслідуваннями, стеженням, арештами та засланнями. Окремі з них були звільнені з посад та вислані у віддалені губернії Російської імперії.

Висновки до розділу

Важливим суспільно-політичним чинником, що вплинув на виникнення Київської Громади, було функціонування українофільських об'єднань першої половини XIX ст.: «Товариство першої згоди» («Товариство друзів природи») (1818 р.), Малоросійське Таємне Товариство або Товариство визволення України (1819 р.), «Товариство об'єднаних слов'ян» (1823 р.), «Руська трійця» (1833 р.), «Київська молода» (1843 р.), Слов'янське братство Св. Кирила і Мефодія (1846 р.). Важливу роль у формуванні світоглядних засад представників Київської Громади відіграли постаті визначних діячів українофільського руху: М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка та ін. Процес її становлення як неофіційної організації розпочався наприкінці 1850-их рр. Кількість учасників упродовж всього періоду діяльності коливалася в межах від 100 до 500 осіб, що представляли різні соціальні верстви. Визначено два етапи функціонування Київської Громади: 1) кінець 1850-их рр. – 1860-ті рр. та 2) 1869 р. – початок XX ст., що обумовлені суспільно-політичною ситуацією в Російській імперії.

Перший з них відзначався діяльністю громадівців у просвітницькій, освітній та видавничій сферах. «Походи в народ», створення недільних шкіл, видання навчальної та художньої літератури, збірників фольклорних матеріалів, укладання словника української мови, участь у редакціях тогочасних часописів – все це було важливим проявом українського національного руху.

У період ліберальних реформ у Російській імперії стало можливим підняття питання щодо використання української мови в освітніх установах. У прагненні української інтелігенції до національної самоідентичності уряд вбачав загрозу для існування держави. Київська Громада як організоване таємне товариство провадила просвітницьку та освітню роботу серед народу. Через національно-культурну діяльність її члени зазнали переслідувань з боку влади. Результатом реакційних дій в цей період стало звинувачення громадівців у сепаратизмі, закриття шкіл, заборона видань та безпосереднє переслідування: звільнення з місць роботи, арешти, заслання тощо.

Важливим підсумком першого етапу функціонування Київської Громади стало формування її представниками засад національної ідеї шляхом здійснення просвітницьких проектів українофільського спрямування.

РОЗДІЛ 3

КИЇВСЬКА ГРОМАДА В НАУКОВОМУ, КУЛЬТУРНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ (1870-ті РР. ХІХ СТ. – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

3.1. Науково-інтелектуальний простір діячів Київської Громади

Репресії, переслідування та заборони, що стали причиною припинення активної діяльності Київської Громади в другій половині 1860-их рр., у кінці 1870-их рр. змінилися певною лібералізацією політики Російської імперії в суспільній сфері. Із заслань почали повертатися її члени: П. П. Чубинський, П. Г. Житецький, М. М. Левченко та інші. На відміну від першого етапу функціонування, Київська Громада в 1870-их рр. перетворилась у таємну конспіративну організацію з ретельним відбором членів, якими було переважно молоде покоління українофілів, люди високоосвічені, ерудовані, з стійкими національними переконаннями (Див. Додаток Б) [500, с. 19].

Учасник та дослідник Київської Громади І. П. Житецький зазначав, що з 1869 р. почала відновлюватися її активна робота, виникали молоді гуртки, «зادля культурної української праці». Зокрема, продовжилася перервана робота на ниві народної просвіти: здійснювалося видання популярних книг («метеликів» – К. Н.), робота над словником української мови [57, арк. 1; 17, арк. 10]. Американський політолог Дж. Армстронг відзначав, що саме інтелектуали стали тим фактором, який мав велике значення для майбутнього розвитку українського націоналізму.[341, с. 9]. На думку Г. О. Лазаревського, Київська Громада початку 1870-их рр. являла собою «кістяк українофільського руху», «штаб українофільської партії» [493, с. 56, 61].

Відомості про особливості прийому до Громади в цей період та про її діяльність подано в некролозі О. О. Русова [50; 86], який став членом Київської Громади на початку 1870-их рр. на запрошення М. П. Драгоманова: «Вас знають усі члени Громади і ні у кого нема сумніву в тому, що ви нігде не промовкнитесь

про існування нашої таємної організації, до якої приймають нових членів тільки під умовою одноголосної згоди на його прийом. Так ото прохаю прийти ввечері, у суботу, до господи М. В. Лисенка, де й відбудеться зібрання нашої громади» [50, арк. 4–5].

Значну увагу в межах вивчення власної минувшини українофіли-громадівці приділяли етнографічно-етнологічним пошукам, краєзнавству, а також мовознавчим дослідженням. Важливою справою для них було наукове вивчення історії України. Громадівець М. П. Василенко у своїх «Заметках по малорусской истории» зауважував, що саме історія Малоросії потребує детального вивчення [59, арк. 3].

Неабияке значення для вивчення минулого українських земель мала діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Археографічна комісія), яка була створена при канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора в 1843 р. Її завданням було довести, що Правобережна Україна це «русский край» [553, с. 266]. У межах роботи цього органу було видано низку цінних праць, таких як «Літопис Граб'янки» (1854) та «Літопис Самовидця» (1878). Відомо, що секретарем Тимчасової Комісії з розбору давніх актів в 1863 р. став В. Б. Антонович. Він разом з іншими представниками української наукової інтелігенції підготував до друку перший том «Архіву Юго-Западной Росії». Це видання вміщувало документальні відомості про козаків у період 1500–1648 рр. і передмову до нього «О происхождении казачества». Ця археографічна праця стала основою подальшого наукового вивчення минулого України, що, без сумніву, сприяло процесу національного відродження. У подальшому вийшло 36 томів видання (з них 9 під редакцією В. Б. Антоновича), які «у своїй цілості родили не (Ю.-З.) «край Росії», а справжню окрему історичну націю – Україну. Справжнє чудо політики і науки В. Антоновича і його Громади!» [443, с. 314].

Громадівці значну увагу приділяли редакційно-видавничій роботі – видання наукових, публіцистичних, науково-популярних праць, брали участь у редагуванні часописів: «Киевская Старина», «Киевский Телеграф». За визначенням члена Київської Громади А. В. Стороженка, в середині 1870-их рр.

найбільш дієвими її представниками були В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов та П. П. Чубинський [272, с. 17]. Окрім них, наукову візію громадівського руху уособлювали П. Г. Житецький, Т. Р. Рильський та інші.

Період 1870-их рр. був часом значної легальної діяльності представників Київської Громади на науковій, видавничій та просвітницькій ниві. І. П. Житецький відзначав, що, окрім іншого, це «часи утворення теоретичного і практичного програму української національно-політичної партії і боротьби на два фронти – з владою Російською і централізмом радикально-революційних гуртків». Він наголошував, що ключовою постаттю у розвитку кожного із цих напрямків був М. П. Драгоманов, а його оселя була осередком зібрань громадівців [52, арк. 5].

У 1869 р. М. П. Драгоманов захистив магістерську дисертацію та восени 1870 р. виїхав за кордон, куди він був командирований від Київського університету. І. В. Антонович згадувала, що в середині цього року, в будинку її батька, В. Б. Антоновича, зібралися члени Київської Громади та говорили про подорож М. П. Драгоманова. Щодо цього вона зазначила: «з Європи він не привіз докторської дисертації, але повернувся відтіля свідомим соціалістом з деяким схилом до ідей анархізму» [113, с. 67]. Підтвердженням неоднозначного ставлення представників Громади до діяльності М. П. Драгоманова, є оцінка дружини громадівця К. П. Михальчука – Т. Михальчук: «М. П. Драгоманов таким образом не только не поднял активную работу Старой Громады, а только промелькнул, как метеор, среди нее и надолго затормозил и ту деятельность ее, какою она проявляла в его отсутствии» [217, с. 86]. За оцінкою І. П. Житецького, цей період діяльності М. П. Драгоманова був добою «енергійної боротьби» в середовищі Київської Громади, що відобразилася в його літературних працях щодо «оборони соціалістично-федеративних ідей» [52, арк. 4].

Подібно до практики першої половини 1860-их рр., громадівці збиралися у помешканнях один одного для обговорення та роботи над започаткованими раніше видавничими проектами. І. В. Антонович, зазначала, що зібрання Київської Громади відбувалися і в їхньому будинку на вул. Жилянській, 20. Під

час цих зустрічей «вироблювалися програми роботи, а також час і місце засідань Громади на цілий рік». Щодо періодичності цих зборів вона вказувала: «календарного плану, що його затверджували, всі члени мусили дотримувати. Його мали всі члени Громади, так що без окремого запрошення вони з'являлись на засідання, бо кожний член знав, коли і в кого мають зібратися. А збирались вони по черзі майже в кожного члена Громади» [113, с. 69–70]. Дружина доцента Київського університету, громадівця Ф. Г. Мищенка, Л. Міщенко зауважувала про два «роди» періодичних зібрань «українофільського гуртка»: щомісячні зібрання Громади і щотижневі «словарників» [456, с. 145].

У спогадах «Как я стал членом Громады» О. О. Русов зазначив, що це був період розквіту, коли вони (Громада – К. Н.) досягали бажаного результату. Зокрема, було викуплено в братів Т. Г. Шевченка Микити та Осипа право на видання «Кобзаря», записано та надруковано пісні О. Вересая. З метою підготовки до друку «Кобзаря» О. О. Русова було відкомандировано до Праги, де він відредагував та надрукував його із спогадами М. І. Костомарова, І. С. Тургенева, Я. П. Полонського, М. Й. Микешина, а також отримав дозвіл на перевезення в Російську імперію. Характеризуючи подальшу діяльність Київської Громади, він відзначив: «не тот результат имели все подобные начинания позже» [252, с. 174–175; 97].

О. О. Русов розпочав редакторську роботу над виданням історичних пісень, зібраних В. Б. Антоновичем та М. П. Драгомановим. І. П. Житецький, що був особисто з ним знайомий, високо оцінював його внесок у розвиток української справи: «...Ці здатності утворили з Русова талановитого пропагатора, ідейного українця серед різноманітних верств, товариств, гуртків і української, і російської людности, пропагатора, що після Шевченка, Костомарова, Куліша і Драгоманова, мусимо лічити в першій лаві поруч з Чубинським, Лисенком, найближчими приятелями і сопутниками Ол. Ол.» [50, арк. 11–12].

Найтривалішим науковим проектом Київської Громади була робота над виданням «Словаря української мови». Розпочавшись за їх участі в 1861 р. на базі редакції часопису «Основа», вона тривала до 1907 р., до виходу видання друком.

Після закриття у 1862 р. у Петербурзі часопису «Основа» тамтешньою українською Громадою через Харків до Києва було передано редакційні матеріали, зокрема, й для словника [288, с. 236]. З цього часу громадівці продовжили збирати матеріал для словника як з усних джерел, так і вибирати його з друкованих етнографічних праць, а також «з старих наших письменників, що писали до 70-их років, поки ще не почалося «кування», тобто вироблення нових слів» [288, с. 236–237]. Ця робота була неабияким консолідуючим фактором для Громади 1870-их рр. Із членів Київської Громади, була складена словарна комісія, яка збиралася щотижня для розбору й систематизації отриманого матеріалу [288, с. 237]. До неї входили В. Б. Антонович, М. Ф. Комар, відомий філолог К. П. Михальчук, професори М. П. Дашкевич та Ф. Г. Мищенко [287, с. 111].

П. Г. Житецький, який очолив «словарників», згадував, що «почали збиратись регулярно щосуботи цілою громадою то в мене, то в М. В. Лисенка, а через рік, себто в 1871 р., до нас пристали ще скільки хазяїв» [48, арк. 10]. Член Київської Громади С. І. Ерастов відзначав, що також місцем, де переглядали та доповнювали матеріали до українського словника, були помешкання В. Б. Антоновича та В. Л. Беренштама [72, арк. 2]. Активну участь у таких зібраннях брали й жінки – члени Київської Громади – О. П. Косач, О. П. Цвітковська, М. О. Дунина [456, с. 146]. За визначення Є. Х. Чикаленка, словник мав бути народним, етнографічним, у якому буде зібраний лише народний «словесний капітал» [287, с. 237].

Громадівці продовжували роботу над укладанням словника, попри заборони, визначені Емським указом 18 (30) травня 1876 р. Так, з листа М. В. Лисенка відомо про засідання Київської Громади 11 жовтня 1876 р., де обговорювалося питання роботи «словарників» [554, с. 203]. Робота над словником не завершувалася тривалий час. Лише в 1900 р. весь матеріал із карток був переписав у зшитки громадівцем Є. К. Тимченком під наглядом В. П. Науменка. У цей час Петербурзька Академія наук оголосила конкурс на український словник за фонд М. І. Костомарова в сумі 4-ох тис. рублів, зібраних

ще редакцією «Основи». За ініціативою О. О. Русова до цієї справи було залучено Б. Д. Грінченка, представника Молодої Громади, відомого на той час письменника, який писав під псевдонімом В. Чайченко. Розпочавши роботу в 1902 р., Б. Д. Грінченко в 1907 р. опублікував зібраний матеріал, який став найповнішим українським словником [287, с. 237].

Науковому вивченню історії, мови та культури рідного краю у цей період сприяло створення легальних інтелектуальних об'єднань. Найпомітнішими з них були Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Наукове товариство Нестора Літописця, Наукове товариства імені Т. Шевченка.

Так, у 1873 р. при Київському університеті Св. Володимира розпочало свою діяльність Історичне товариство преподобного Нестора Літописця. Перше його засідання відбулося 14 січня 1873 р. під головуванням М. А. Тулова [554, с. 156]. З 1876 р. його очолив професор університету В. С. Іконников. Відтоді засідання товариства стали відбуватися в аудиторіях університету, «теми докладів стали більше різноманітними і наблизились до інтересів української археології, історії і літератури» [56, арк. 2]. Його учасниками було близько 150–200 осіб. Відомо, що серед них були такі члени Київської Громади: О. І. Левицький, П. Г. Житецький, О. М. Лазаревський, Д. І. Багалій, О. С. Лашкевич, І. В. Лучицький та ін. [273, с. 168]. З 1879 р. зусиллями цього товариства видавався університетський науковий часопис «Чтения Общества Нестора Летописца». З 1886 р. його очолив В. Б. Антонович, під керівництвом якого воно було реформоване в «Учене товариство при Університеті» [273, с. 168; 467, с. 17]. Член Київської Громади та його учасник М. В. Стороженко так характеризував діяльність цього наукового осередку: «то корисна праця для історичної науки взагалі, та для української особливо» [273, с. 168–169].

Після повернення в 1869 р. П. П. Чубинського із заслання, він став членом Географічного товариства в Петербурзі та з 1870 р. очолив етнографічно-статистичну експедицію в Південно-Західному краї [187]. За його безпосереднього сприяння 13 лютого 1873 р. розпочав свою діяльність Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, який діяв до

1876 р. та об'єднав наукові зусилля громадівців, спрямовані на вивчення національного історико-культурного спадку. Створення цієї наукової організації стало основою для легальної роботи українофілів. На думку П. Г. Житецького, завдяки цьому «можна було повернути до праці над українським самовизнанням таких людей, котрі неохоче йдуть дорогою конспірації» [48, арк. 10]. С. Ф. Русова у своїх спогадах зазначала: «цей відділ відіграв величезну роллю; він розбурхав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених Українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії <...> Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості» [253, с. 155].

Персональний склад згаданого наукового осередку становили переважно представники Київської Громади. Так, серед п'ятнадцяти його членів-основоположників, дев'ять були її предстаніками: В. Л. Беренштам, Ф. К. Вовк, П. Г. Житецький, М. О. Константинович, М. Левченко, М. В. Лисенко, О. О. Русов, Ю. Ю. Цвітківський, П. П. Чубинський [57, арк. 3]. У подальшому до складу Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства приєдналися: В. Б. Антонович, О. Красовський, К. П. Михальчук, В. Рубінштейн, Є. К. Трегубов та ін. У його програмі, складеній для збору матеріалів із географії, на обгортковому аркуші містився перелік прізвищ двадцяти осіб (скорочено), очевидно, учасників цього відділу, з яких можемо ідентифікувати 17: П. П. Чубинський, Ф. К. Вовк, М. О. Константинович, В. Б. Антонович, О. О. Русов, М. В. Лисенко, М. Левченко, [?] Жукевич, Ф. О. Вороний, В. А. Рубінштейн, В. Л. Беренштам, Ю. Ю. Цвітковський, О. І. Михалевич, Богданов (Дмитро або Микола – К.Н.), Ф. Г. Мищенко, К. П. Михальчук, Л. Белецький [45]. Подібні програми були створені й по інших напрямках дослідження краю: етнографії, історії, археології, мовознавства, юридиспруденції. На думку С. І. Світленка вони були тими документами, що регламентували діяльність українських громадівців-народовців загалом [545].

Члени Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства власного приміщення не мали, тому, зазвичай, збиралися в будинку Г. П. Галагана, іноді – в будинку Київської контрольної палати. За два роки існування відділу відбувалося 15 загальних засідань, «всі вони були робочі й досить змістовні» [57, арк. 7]. У листопаді 1873 р. відбулося урочисте засідання відділу організації, присвячене «поминкам» першого ректора університету М. М. Максимович. Зокрема, тоді було вирішено заснувати премію «За українознавчі наукові праці», на його честь та видати твори вченого [57, арк. 12].

У передмові до праці «Заборона українства 1876 р.» Ф. Я. Савченко, цитуючи щоденник члена Київської громади Ф. К. Вовка, зазначає, що в Південно-Західному відділі Імператорського Російського Географічного товариства громадівці, мали змогу «збиратись і відверто займатись науковою діяльністю про Україну й для України», працювати над науковими дослідженнями з української історії, етнографії, фольклору, філології тощо [535, с. VIII]. Україномовний контент історико-етнографічних, етнологічних, мовознавчих та інших наукових практик дозволив учасникам Київської Громади, задіяним у роботі Відділу, не лише зібрати та узагальнити величезний масив унікальної фактологічної інформації, а й сформувати ідеологічне підґрунтя для майбутнього самовизначення українців, як окремої нації [464, с. 116].

У межах діяльності Південно-Західного відділу зусиллями представників Київської Громади 2 березня 1874 р. було здійснено перепис населення м. Києва. Організаторами та учасниками цієї акції були: М. І. Зібер, М. В. Лисенко, М. П. Старицький, В. Б. Антонович, В. Л. Беренштам, Ф. К. Вовк, К. П. Михальчук, Ю. Ю. Цвітковський, М. В. Ковалевський [567, с. 120–121].

У серпні 1874 р. діячі Київської Громади стали ініціаторами III Археологічного з'їзду в Києві. Безпосереднім куратором заходу став В. Б. Антонович. На цьому зібранні із важливими доповідями для українознавчої справи виступили громадівці: Ф. К. Вовк, М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький, М. О. Константинович, Ф. Г. Лебединцев, І. В. Лучицький та ін. [514, с. 92].

Саме з 1874 р. розпочалася реакція влади, спровокована діяльністю Південно-Західного відділу. Зокрема, в газеті «Киевлянин» [20], красномовно названій О. О. Русов «поліцейською будкою Юго-Западного краю» [252, с. 181], з'являлися статті В. Я. Шульгина, який за півтора року до того був одним з основоположників Відділу [57, арк. 13]. Основним звинуваченням з боку опонентів було те, що «Південно-Західний відділ захоплено таємним гуртком т. зв. українофілів», які працюють «не за державними завданнями, не притримуючись державної ідеології» [57, арк. 15]. За твердженням І. П. Житецького, влада, надавши офіційний дозвіл на провадження його наукової роботи, легалізувала це «підпільне товариство» [57, арк. 14].

До вагомих наукових результатів роботи відділу можна віднести публікацію «Історичних пісень малоруського народу» В. Б. Антоновича і М. П. Драгоманова, «Матеріали для історичної топографії Києва» В. Б. Антоновича, «Чумацькі народні пісні» І. Я. Рудченка [396, с. 308]. На період діяльності відділу припадає і вихід п'ятого тому «Трудов этнографическо-статистической экспедиции» П. П. Чубинського [282]. За свідченням П. Г. Житецького, в 1875 р. усіх членів товариства було 148 осіб. За час свого існування ним було видано два томи «Записок Південно-Західного відділу» (1874–1875 рр.), створено бібліотеку, яка налічувала більше тисячі книг, музей географії і етнографії, у якому було понад три тисячі предметів. «Найголовніше ж те, що нове товариство скупчило сили розкинуті по всьому краю і надбало Києву значність центра українського руху» [48, арк. 10].

Наполеглива подвижницька наукова праця українофільської інтелігенції сформувала підґрунтя українського національного міфу. У цей час об'єдналися наукові зусилля громадівців, спрямовані на вивчення національної, культурної та історичної спадщини українського народу. На легальній основі змогла реалізуватися значна кількість інтелектуальних зусиль зі збирання та систематизації історичного та фольклорного матеріалу [467, с. 61]. Київська Громада впродовж 1873–1875 рр. легально видала та розповсюдила «кілька десятків тисяч екземплярів» книг малоросійською мовою [231, с. 344].

У 1873 р. зусиллями київських громадівців М. Жученка, С. Качали, О. Я. Кониського, Є. Милорадович, Д. П. Пильчикова у Львові було започатковано Літературне товариство імені Т. Шевченка. Воно мало на меті «вспомогати розвою руської (малоруської) словесності» шляхом видання творів українською мовою. За участі членів Київської Громади Д. П. Пильчикова та М. П. Драгоманова було складено його статут [440, с. 13]. Цього ж року на кошти представниці Полтавської Громади Є. Милорадович було закуплено друкарню [555, с. 267]. З 1892 р. за ініціативи О. Я. Кониського, О. В. Барвінського та В. Б. Антоновича це товариство було реформовано в Наукове Товариство імені Т. Шевченка. Започатковано видання – «Записки НТШ», яке виходило винятково українською мовою [363, с. 4]. Упродовж 1893–1896 рр. головою Наукового товариства імені Т. Шевченка був представник Громади у Львові В. Барвінський. За цей час опубліковано три томи «Записок». У 1894 р. до Львова переїхав М. С. Грушевський, якому було «передано дальшу редакцію» цього часопису. Загалом із 1892 р. до 1923 р. вийшло 133 томи праць [363, с. 13]. Також Наукове товариство мало свою бібліотеку, якою опікувався М. Павлик [363, с. 8] та музей, що працював із 1892 р. Відомо, що 1903 р. Ф. К. Вовк закупив у Парижі «велику збірку передісторичних старовинностей для музею», а М. Біляшевський передав із Києва «збірку староруских старинностей» [363, с. 10]. Наукове значення цього товариства відзначають вітчизняні дослідники В. Гнатюк, Р. В. Кучер та Л. О. Смоляр [555, с. 267].

У 1875 р. М. П. Драгоманов, Ф. К. Вовк, Ю. Ю. Цвітковський, М. І. Зібер, С. А. Подолинський та інші сформували «редакционный кружок» газети «Киевский Телеграф», яка «на недовгий час стала своєрідним рупором українського руху» [493, с. 63]. Ця газета, головною редакторкою якої була С. І. Гогоцька, дружина професора Гогоцького, на протипагу «бюрократично-казенних думок «Киевлянина», стала платформою для виголошення демократичних поглядів громадівців [252, с. 181]. Однак сам С. С. Гогоцький стверджував, що навколо неї «завелась партия, которая ведет сношения с

заграницею, что там верховодит жид (Беренштам), что бедная жена его в убытках, что он будет писать против» [189, с. 53].

Наукова діяльності Київської Громади почасти сприймалася владою як національний самопрояв українців та спричинила негативну реакцію в умовах імперського панування. У листі графа Д. А. Толстого від 22 квітня 1872 р., адресованому попечителю Київського навчального округу, зазначалося: «...Прикрываясь благовидными целями, <...> посредством общения с народом через собиране статистических, этнографических и бытовых сведений и через распространение, в то же время, в народе здравых будто бы понятий; а с другой стороны, <...> распространители тайных кружков лицемерно затрагивают в молодых сердцах благородные струны» [18, арк. 2–3]. Голова Київської археографічної комісії М. В. Юзефович вбачав у розповсюдженні книг українською мовою бажання «украинского народа, наряду с экономической эмансипацией, достигнуть еще и политической и культурной самостоятельности» [231, с. 345]. 24 квітня 1875 р. на «обіді в честь Дондукова» М. В. Юзефович висловився проти українофільської діяльності, вказавши на представників Київської Громади М. П. Драгоманова, П. Г. Житецького, В. Л. Беренштама, П. П. Чубинського, «как людей опасных» [189, с. 64]. Восени цього року він доповів цареві Олександрю II про «сепаратизм» у колах української інтелігенції та про «неблагонадійність» Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства. У результаті в Петербурзі було створено «срамітно-відому Комісію в справі боротьби з українством», а 18 (30) травня 1876 р. видано Емський указ про заборону українського слова. У червні цього ж року Південно-Західний відділ було закрито [57, арк. 17–18; 436, с. 30]. Представник Київської Громади С. І. Ерастов, зазначав: «московський уряд наложив важку лапу й на ту мізерну малюсіньку волю, котру мало українське письменство. Нагло й падлючо закрив він Географічне наукове товариство, де згуртувалися усі найученіші й найчесніші люди на Україні, і закрив не одверто, а крадькома, заборонивши голові Товариства збирати членів на засідання. В науковому товаристві він побачив крамолу, а плекання науки для нього не має жодної ваги» [172, с. 167].

М. П. Драгоманов стверджував, що ця подія стала нічим іншим, як розправою царя над «українофільським кагалом, що під прапором науки проводив політичний сепаратизм» [168, с. 60]. Запровадження Емського указу згодом підштовхнуло національно свідому частину інтелігенції до нових, політичних форм боротьби за створення власної держави.

Професор Київського університету В. І. Модестов називав Південно-Західне відділення Російського Географічного товариства головним середовищем «молодої української партії», «куда выбирались членами исключительно люди, преданные малороссийскому делу, и где безжалостно забаллотировывались все те, кто так или иначе заявлял когда-нибудь недоверие к самостоятельному существованию малороссийской литературы или не увлекался прелестями казацкого быта» [219, с. 64–65]. Ф. Я. Савченко вважав його одним із свідомо-організованих виявів українського народництва 1870-их рр. [535, с. XIII]. Як наслідок, заборонено видання газети «Киевский Телеграф», закрито «Київське Географічне Товариство, що було найтвердішим ґрунтом української справи» та видано указ 18 травня, яким заборонялася вся українська література й установлювалась так звана «правопись» для видань етнографічних і белетристики [535, с. XIV].

А. М. Катренко зазначає, що кінець 1870-их рр. відзначився переслідуваннями «революційних народників». Окрім назви «сепаратисти», яку вони отримали від різних чиновників та донощиків, їх стали називати «пособниками политических злодеев». У цей час було вислано М. В. Ковалевського, Я. О. Шульгина, В. Л. Беренштама, Р. Житецького, О. Андрієвського та інших [422, с. 167].

І. В. Антонович наголошує на «брутальному насильстві» щодо українофільського руху з боку влади: «жандармське око пильно слідкувало й за діяльністю членів української Громади. Такі особи, як Чубинський, Міщенко, Беренштам, Тумасов, Цвітковський, Житецький давно були звісні жандармерії, і київська адміністрація, не вагаючись довго, почала тепер уживати проти революційного руху й українського сепаратизму профілактичних заходів. В

результаті всі ці особи згодом, хто раніше, а хто пізніше, примушені були залишити Київ і від'їздити в різні місця, до Казані, до Петербургу тощо» [113, с. 78].

Ф. Я. Савченко відзначав, що в 1899 р. спроби українських наукових кіл відновити діяльність Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства були невдалими, оскільки вони не отримали дозволу з Петербурга. У 1908 р. у Києві вже працювало Українське Наукове товариство, яке очолював М. С. Грушевський. До нього входили такі представники Київської Громади: В. Б. Антонович, Ф. К. Вовк, П. Г. Житецький, О. І. Левицький, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, В. П. Науменко [536, с. 15, 22].

Є. Х. Чикаленко щодо цього періоду функціонування Київської Громади зауважував, що вона «притихла і сховалася в підпілля. До 1876 р. вона мала по Україні до сотні своїх членів, а після закону Юзефовича 1876 р. оголосила себе зліквідованою, а тим часом залишила себе існувати у великій таємниці, навіть між українцями, в числі тільки чотирнадцяти душ» [287, с. 293].

На думку київської адміністрації, місцем, де знаходився «корінь українофільства й нігілізму» був будинок В. Б. Антоновича. І. В. Антонович згадувала, що Київський генерал-губернатор М. І. Чертков заявив, що «українське питання» закінчиться тоді, коли буде знищено «хибарку» на розі вулиць Кузнечної та Жилианської. Відтак, «почалися постійні труси, як у нас, так і в інших членів Громади у помешканнях, та «запрошення» батька для «об'яснення» до губернатора» [113, с. 69–70]. У цей час П. П. Чубинського, П. Г. Житецького, Ю. Ю. Цвітковського, В. Л. Беренштама та інших вислали до Санкт-Петербурга, професор М. І. Зібер та Ф. К. Вовк виїхали за кордон [217, с. 86].

Через ідеї та діяльність, які суперечили загальній державній політиці, в жовтні 1875 р. М. П. Драгоманова було звільнено з посади доцента Київського університету Св. Володимира [147, с. 95]. Згадуючи про це в щоденниковому записі від 17 березня 1876 р., О. Ф. Кістяківський припускає, що такі самі дії можуть бути вчинені й проти В. Б. Антоновича, оскільки, за його оцінкою, «вся суть українофільства сосредотачивается в душе Антоновича» [189, с. 118].

За спогадами П. Г. Житецького, це були «часи дуже зтяжних бесід в товаристві на сучасні теми, які провадилися також і в інших гуртах, складених із людей молодшого віку і палкішого темпераменту». Відтак, через доповідь М. В. Юзефовича, було закрито «Кієвській Телеграфъ», Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства, який був «найтвердішим ґрунтом українського діла». [48, арк. 12–13]. І. В. Антонович згадувала, що Громада «опинилася в немилості. Щодня можна було чекати різних трусів і арештів» [113, с. 79].

В умовах зростаючої реакції неможливою стала як соціалістична, «драгоманівська», так і українофільська пропаганда. У кінці 1875 р. В. Б. Антонович запропонував командирувати М. П. Драгоманова за кордон, спочатку до Львова, потім – до Женеви. Передбачалося надати йому кошти з фонду Громади на заснування видання для потреб українців Російської імперії та Галичини, яке повинно було бути більше культурно-національним, ніж політичним. І. В. Антонович, відзначала, що представники Громади такі, як М. В. Лисенко, М. П. Драгоманов та ін., хотіли, щоб цей журнал «підніс виразно і яскраво свої соціально-політичні ідеали, втягнув би українське поступове громадянство і особливо демократично настроєну молодь у боротьбу з реакційними й консервативними силами за ці ідеали». Інша група, до якої належав, зокрема, В. Б. Антонович, менше звертала уваги на поширення соціально-політичних ідей та боротьбу з царським урядом, вони прагнули широко висвітлювати й науково обґрунтовувати українську справу, а також показати перед західноєвропейським громадянством дійсний стан речей, що утворився за період московської окупації [113, с. 75–76]. М. П. Драгоманов повинен був друкувати в цьому часописі лише ті статті, які були відібрані Київською Громадою [55, арк. 56-зв.].

М. П. Драгоманов у листі до І. Я. Франка згадував, що за кордон його виряджав «славний комітет 12» на Подолі. У кінці грудня 1875 р. та на початку 1876 р. найбільш активні члени Київської Громади збиралися в «захисному» помешканні К. П. Михальчука, на вул. Кирилівській, 43, у броварні «Товариства»,

де він служив бухгалтером [52, арк. 16]. І. В. Антонович у спогадах наводить прізвища цих членів «комітету 12»: «1) батько, 2) Драгоманов, 3) Беренштам, 4) Житецький, 5) Цвітковський, 6) Лисенко, 7) Ковалевський, 8) Старицький, 9) Панченко, 10) Лоначевський-Петруняка, 11) Русів, 12) Михальчук» [113, с. 76]. Цю інформацію у своєму дослідженні підтверджує С. О. Козирев [427, с. 24].

П. Г. Житецький так охарактеризував мету виїзду М. П. Драгоманова за кордон: «виїхав задля оборони українського діла перед цілою Європою на підставі більш широкій, ніж та, яка можлива була в державі російській». Окрім того, він зауважив, що з 1875–1876 рр. розпочалися «непорозуміння» між різними «фракціями українського гурту» [48, арк. 13].

За твердженням І. В. Антонович, у той час Київська Громада складалась із кількох генерацій. «Старша» включала її основоположників: В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, В. Л. Беренштама, П. Г. Житецького, Ю. Ю. Цвітковського, Т. Р. Рильського, П. О. Косача, П. П. Чубинського, Б. С. Познанського, М. В. Лисенка, М. П. Старицького, М. О. Константиновича, Ф. Т. Панченка та ін.; до «молодшої» входили: М. І. Білінський, Ф. Г. Міщенко, В. П. Науменко, О. О. Русов, Є. К. Трегубов, Н. С. Тумасов, О. Я. Шульгин тощо. Третя – «наймолодша». Її представники не жили постійно в Києві, тому лише періодично бували на засіданнях [113, с. 73].

Після від'їзду М. П. Драгоманова за кордон Київська Громада стала збирати кошти на організацію його видавничої роботи в Женеві. У цьому брали участь: В. Л. Беренштам, Ф. К. Вовк, В. П. Домонтович, О. І. Лоначевський, С. А. Подолинський, П. П. Чубинський. За перший рік було зібрано 3 тис. карб. Окрім цього, громадівцями збиралися матеріали для публікації за кордоном. Багато зусиль вони докладали для поширення т.зв. «женивської літератури». Ця література зберігалася у кількох помешканнях членів Громади в Києві. Зокрема, у В. П. Науменка – видання творів Т. Г. Шевченка та інших заборонених брошур; у квартирі М. М. Вербицького, на вул. Золотоворітській, – бібліотека заборонених закордонних видань [534, с. 146].

С. Ф. Русова відзначала, що громадівці також слідкували за публікаціями М. П. Драгоманова в «Петербургских ведомостях» і в «Вестнике Европы». Через ідеї вченого українське суспільство починало розуміти питання національної політики. З середовища Громади навколо М. П. Драгоманова об'єднувалися особи, які поділяли його думки та розуміли, щоб без політичної боротьби неможливо здобути незалежність України. Проте, за їх твердженням, деякі члени «Старої» Київської Громади продовжували дотримуватися культурно-просвітницького, наукового напрямку у своїй роботі [211, с. 90]. І. В. Антонович зазначала, що вже з початку організації органу «Громади» відчувався брак однотайності думки в соціально-політичних та національних питаннях з-поміж членів не лише комітету, а й усієї Громади [113, с. 76].

У передмові до першого видання часопису «Громада» М. П. Драгоманов зазначав, що шлях політичного саморозвитку українців у досягненні національного ідеалу пролягає «через боротьбу за конституцію в сучасних державах, через національну незалежність всіх народів, і федеративну спілку між ними та через систематичне виховання й усвідомлення широких народних мас» [170, с. 5].

В анонімному листі, адресованому київському генерал-губернатору М. П. Гессе, в квітні 1877 р., було відзначено, що в липні 1876 р. в Києві існувало товариство «радикалів-українофілів» для видання в Женеві і Ламберзі революційних книг і журналів під назвою «Громада» [482, с. 208–209]. У іншому документі – щотижневій записці міністра внутрішніх справ, адресованій київському генерал-губернатору від 27 квітня (9 травня) 1877 р. зазначалося, що вони збирають кошти на видання радикальних книг у Женеві та Львові. Для втілення цієї мети М. П. Драгоманов через Ф. К. Вовка отримав 6 тис. карб. Також автор записки вказав на існування у Києві товариства «Громада» [147, с. 109–110]. У записці начальника Київського губернського жандармського управління О. В. Новицького, надісланій київському, подільському і волинському генерал-губернаторові О. Ігнатьєву, про українофільський рух 1870–1880-их рр., охарактеризовано його, як наявну в тогочасному суспільстві політичну течію,

повідомляється про те, що ініціатива створення типографії в Женеві й випуск «революційного» журналу «Громада» «принадлежит всецело этой партии», що, в свою чергу, сприяла революційним діячам [284, с. 232].

Певну недооцінку діяльності М. П. Драгоманова демонструє думка представника російського посольства в Швейцарії М. Венюкова: «Он такой безопасный человек, ограниченный провинциалист, что нам нет до него никакого дела. Пусть себе издает «Громаду» и всякие периодические и непериодические памфлеты: их никто не читает» [125, с. 117]. Втім разом з ідеями українського патріотизму М. П. Драгоманов намагався представити й інші – наприклад, реформістського соціалізму [250, с. 200].

Під час перебування у Женеві за завданням Київської Громади, О. О. Русов отримав від М. П. Драгоманова пропозицію залишитися і допомагати у виданні «Громади». Проте, О. О. Русов «мав невелику віру в закордонну працю». Він вважав, що обов'язком кожного є працювати у своїй країні, «а коли треба, то краще терпіти долю засланця на Сибір, аніж шукати правди по чужих землях» [46, арк. 10]. Письменник В. Батуринський, що також зустрічався з М. П. Драгомановим у Женеві, відзначав, що той «лагодив дальші випуски «Історичних пісень» та сам казав, що навряд чи будуть кошти на видання цих праць, бо земляки українці ставляться до них, як до «вченої розкоші» [80, арк. 6].

Протягом 1878–1879 рр. зусилля радикальної частини Київської Громади були спрямовані на заснування таємної друкарні поблизу Києва. Про це з М. П. Драгомановим домовилися громадівці М. О. Андрієвський та Є. І. Борисов, перебуваючи в Женеві. Організувати перевіз шрифту з-за кордону було доручено П. Б. Аскельроду та представникам Молодої Громади: [?] Юрковському, Ір. О. Житецькому, [?] Романовському, [?] Денисенку, [?] Дитинському. Шрифт для неї через кордон Дунаєм перевіз [?] Красюк [534, с. 159]. У ній працював громадівець М. М. Левченко. На думку дослідника О. О. Рябініна-Скляревського, ця друкарня мала використовуватися для потреб «Чорного Переділу», соціалістів і «Громади» [534, с. 158].

Помітним моментом в історії взаємин М. П. Драгоманова та Київської Громади була його зустріч у Женеві з В. Б. Антоновичем. Цей візит передбачав передачу коштів на публікацію підготовлених закордонних видань. В. Б. Антонович намагався переконати його продовжувати співпрацю з Київською Громадою [113, с. 80–81; 554, с. 248].

Упродовж 1870–1890-их рр. науково-інтелектуальний простір Громади обмежувався політикою переслідування та тиску з боку влади. Київська жандармерія почала ліквідувати всі напівлегальні організації й приборкувати радикальний рух [113, с. 82]. Найбільше занепокоєння викликала постать М. П. Драгоманова та його «Громада». Окрім того, під пильний нагляд потрапив М. В. Ковалевський, який, за оцінкою київського генерал-ад'ютанта графа Е. І. Тотлебена, був «один из очень важных представителей украинофильской партии в России» [12, арк. 17].

Одним із важливих науково-інтелектуальних проєктів Київської Громади став часопис «Киевская старина», що був заснований в 1882 р. та проіснував до 1906 р. М. С. Грушевський вважав його об'єднавчим чинником українства [140, с. 60]. М. Г. Палієнко відзначала, що він став національним культурно-науковим осередком кінця ХІХ ст., на сторінках якого публікувалися розвідки з української історії, етнографії, фольклористики, літератури та ін. [494, с. 7]. За визначенням Н. С. Побірченко, він був «головною трибуною громадівців, осередком їхньої наукової, культурної і просвітницької діяльності» [514, с. 107–108].

У різний час редакцію цього часопису очолювали представники Київської Громади: Ф. Г. Лебединцев, О. С. Лашкевич, В. П. Науменко та Є. О. Ківлицький. Зокрема, останній упродовж 1888–1893 рр. був секретарем та коректором у редакції цього журналу, а потім і його редактором. Саме тоді, 1888 р., Є. О. Ківлицький став членом «Української Старої Громади» [49, арк. 2]. Отже, виникнення журналу «Киевская Старина» сприяло появі нових учасників Громади. Член Української Громади у Львові О. Г. Лотоцький стосовно Київської Громади зауважував, що «почувалася певна її запліснявілість», тому «для

омолодження» до її складу було прийнято Є. Х. Чикаленка, О. Г. Черняхівського, І. М. Стешенка та С. О. Єфремова, які активно друкували свої літературно-критичні статті в «Киевский Старине» [268, с. 162]. З 1893 р. головним редактором цього часопису став В. П. Науменко. Відтоді він набув рис «українофільського органу, на сторінках якого розгорнулася боротьба за українське слово та вільний розвиток національної літератури». На початку ХХ ст. у ньому з'явилися праці, що висвітлювали політичну ситуацію в Наддніпрянській Україні, Галичині та Буковині [494, с. 61]. За пропозицією Є. Х. Чикаленка, на початку 1900-их рр. редакція «Київської Старовини» сплачувала гонорари авторам української белетристики: Б. Д. Грінченкові, М. М. Коцюбинському, В. В. Винниченкові [287, с. 228].

З 1907 р. журнал «Киевская Старина» став називатися «Україна», його редактором був історик Д. Дорошенко. Він згадував, що в цей час до редакційної колегії належали О. І. Левицький, Я. М. Шульгін, Є. К. Трегубов, Є. О. Ківлицький [494, с. 83]. У 1907 р. серед авторів публікацій журналу «Україна» були громадівці: П. Г. Житецький, М. О. Василенко, В. Доманицький, Д. Дорошенко, П. О. Куліш, О. І. Левицький, І. С. Нечуй-Левицький, О. О. Русов, І. М. Стешенко. Після виходу 12 номера за 1907 р. часопис «Україна» припинив своє існування [494, с. 83]. Він відновив свою роботу восени 1913 р., у зв'язку з підготовкою «Шевченківського ювілейного свята» в лютому 1914 р. Під загальним керівництвом М. С. Грушевського та під редакцією К. П. Михальчука тоді вийшло дві книги часопису. На початку 1915 р. «київська цензура» зобов'язала видавців друкувати матеріали винятково російською мовою, через що до 1917 р. «Україна» не видавалася. Протягом 1917–1919 рр. було опубліковано шість книг. До роботи над ними залучалися члени Громади: О. І. Левицький та К. П. Михальчук. Варто наголосити, що відновлене видання 1924–1930 рр., що було друкованим органом Історичної секції ВУАН, у розділі «Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початку ХХ ст.», містило наукові розвідки, мемуари, листи, документи тощо з історії Київської Громади [610, с. 5–6].

У 1906 р. громадівці Є. Х. Чикаленко, Б. Д. Грінченко, В. М. Леонтович ініціювали роботу над появою низки газетних видань («Громадське слово», «Громадська думка», «Рада») та журналів («Нове життя», «Нова громада»). Газета «Громадське слово» та журнал «Нове життя» були не допущені до друку, як такі, що «домагатимуться переміни існуючого державного ладу Росії» [570]. Щомісячний часопис «Нова громада» виходив протягом 1906 р. під редакцією Б. Д. Грінченка, В. М. Леонтовича, С. Єфремова, Є. Х. Чикаленка [592, с. 211]. Щоденна газета «Громадська думка», редакторами якої були громадівці В. М. Леонтович та Ф. П. Матушевський, проіснувала з 1 січня до 18 серпня 1906 р. [570]. Її наступницею була газета «Рада», над виданням якої працювали члени Київської Громади: Ф. П. Матушевський, Б. Д. Грінченко, Є. Х. Чикаленко, С. Єфремов, Д. Дорошенко [592, с. 211]. І. Я. Франко щодо цієї газети зазначив: «Се був мов перший весняний грім по довгих місяцях морозу, сльоти та занепаду» [566, с. 190]. Варто також згадати український альманах «Рада», який видавав громадівець М. П. Старицький упродовж 1883–1884 рр. Було опубліковано два випуски, в яких вміщено твори представників Київської Громади: Б. Д. Грінченка, Олени Пчілки, П. О. Куліша, І. С. Нечуй-Левицького, Панаса Мирного та ін. [611, с. 442].

У 1906 р. у Києві було створено товариство «Просвіта» [450, с. 35]. Зауважувалося, що метою її діяльності є «пізнання і просвіта» народу [450, с. 24]. Організацію очолив Б. Д. Грінченко, її членами стали: В. П. Науменко, В. К. Винниченко, М. С. Грушевський, С. І. Ерастов, В. М. Леонтович, О. Г. Лотоцький, С. Ф. Русова, В. І. Самійленко, В. М. Страшкевич, Є. К. Тимченко, Є. Х. Чикаленко [450]. Товариство проіснувало до 8 квітня 1910 р. Причиною його закриття вказувалося: «дискредитирование монархической власти и пропаганда республиканских идей, восхваление революционных и бунтовщических деяний» [520, с. 2]. Воно відновило свою роботу вже в квітні 1917 р. під головуванням О. Г. Лотоцького. Збори цієї організації відбувалися у вигляді з'їздів, результати яких висвітлювалися в тогочасних виданнях. На такому з'їзді 23 вересня 1917 р. І. М. Стешенко

«висловив побажання, щоб скоріше дочекатись того часу, коли світло культури засяє не тільки в кожному селі, а і в кожній хаті, в кожній родині» [521, с. 2].

Отже, науково-інтелектуальний простір Київської Громади, в умовах реакційної політики російського самодержавства, сконцентрувався довкола вирішення питань власної ідентичності, її членами реалізувалися студії з української історії, етнографії, мовознавства. У створених легальних осередках вони вели активну наукову діяльність. Зокрема, в її межах продовжувалося пропагування української національної ідеї, шляхом видання наукових праць, книжок для народу, часописів як за кордоном, так і на території Російської імперії. Це сприяло становленню української національної самосвідомості суспільства.

3.2. Літературно-мистецькі практики київських громадівців

Значний вплив на процес українського національного відродження справили літературно-мистецькі здобутки представників Київської Громади. Окрім активного поширення української національної ідеї шляхом видання наукових та публіцистичних творів, вони боролися за право національного самовизначення засобами мистецтва, такими як: література, театр, музика. Через художню літературу (поезію, драми, епічні твори, пісні) вони дали поштовх для формування ідеї створення окремої української нації. Значна увага приділялася україномовному сегменту, адже таким чином засвідчувалася наявність українства, як окремої самодостатньої спільноти в національно-культурному сенсі [468].

Початком культурних практик громадівців було видання у 1860-их рр. книжок-«метеликів». Літературному процесу цього часу передували твори визначних авторів кінця XVIII – першої половини XIX ст. Вагоме місце в історії української літератури належить Т. Г. Шевченку. За висловом С. О. Єфремова, його поезія стала «найкращим виразом національної самосвідомості на Україні» [468, с. 62]. Ідеї, проголошені в творчості Т. Г. Шевченком, стали ключовим орієнтиром саме для представників Київської Громади. Також важливою подією

для розвитку української національної літератури був вихід першого історичного роману «Чорна рада» П. О. Куліша, яким було започатковано інтерес до реалістичного зображення українських сюжетів у художній літературі.

Упродовж 1870-их рр. виходять друком твори українською мовою цілої когорти письменників, що продовжили традиції шевченківського періоду. З-поміж них були й члени Київської Громади: В. В. Винниченко, Марко Вовчок, О. С. Гулак-Артемівський, Б. Д. Грінченко, П. О. Куліш, О. П. Косач, О. В. Маркович, Панас Мирний, І. С. Нечуй-Левицький, А. П. Свидницький, М. П. Старицький, О. В. Стороженко, П. П. Чубинський та ін. У своїх творах вони представили характер тогочасного народного та національного життя, ідейне підґрунтя «українофілів», чим здійснили помітний вплив на формування української національної ідеї [468].

Так, у повістях І. С. Нечуй-Левицького «Хмари» та «Над Чорним морем» показано життя української інтелігенції, еволюцію її самоусвідомлення, від сполячення та обрусіння до визнання своєї національної окремішності. Зокрема, в повісті «Хмари», що вийшла на початку 1870-их рр., письменник зобразив суспільно-політичне становище України в умовах національного пробудження та русифікаційної політики влади. Громадівець О. Г. Лотоцький відзначав, що цей твір «положив першу базу для мого розумового та горожанського світогляду. Та база скріплялася, поглиблюючись та поширюючись, але з того народно-демократичного ґрунту я вже не сходив» [268, с. 19]. Водночас із І. С. Нечуй-Левицьким таку проблематику розглядав І. Я. Рудченко (Панас Мирний). Його твір «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1875) ілюструє становище українського села в умовах боротьби за ідею особистої свободи та «активного шукання правди» [468]. Зокрема, ця повість отримала оцінку в листі М. П. Драгоманова до В. М. Навроцького: «Видно по всьому, що наше телятко начина готуватись вовка піймати» [274, с. 117].

Розвиток літературної української мови розцінювався владою, як прояв політичного сепаратизму. Так, у Журналі Особливої наради, скликаній Олександром II, подано характеристику літературного процесу цього періоду:

«Стремление киевских украинофилов породить литературную рознь и, так сказать, обособиться от великорусской литературы, представляется опасным». Зазначена нарада була скликана з метою припинення «распространения в народе посредством печати мысли о самостоятельности малорусского языка и народности» [284, с. 131]. Упродовж 1860–1890-их рр. видано низку заборон на друк та розповсюдження книг українською мовою. Головне управління у справах друку давало свій дозвіл на вихід деяких творів українських письменників «за умови дотримання російського правопису» [284]. Мовознавець, громадівець П. Г. Житецький, відповідаючи на опубліковані в газетах «Голос» та «Вестник Западной России» статті «по марусскому вопросу», відзначав самобутність української літературної традиції [65, арк. 7-зв.–8].

Тиск влади щодо друкованого слова здійснив негативний вплив на розвиток української літератури. М. В. Лисенко в листі до М. П. Драгоманова писав: «літературних праць бідно <...> Останніми часами репертуар драматичний збагачується чим раз більше новими утворами. Але й тут на двоє гадати: схочуть – пропустять, не схочуть – вишукають такі причини, які сам здорові вигадують» [554, с. 305].

Також у цей час виходять друком матеріали етнографічних експедицій, здійснених членами Київської Громади, в яких закарбувалася історична, культурна та національна пам'ять українського народу. Протягом 1870-их рр. було видано: «Исторические песни малорусского народа» В. Б. Антоновича та М. П. Драгоманова, «Сборник песен буковинского народа» О. І. Лоначевського, «Народные южно-русские сказки» І. Я. Рудченка та інших. Це здійснило вагомий вплив на розвиток національної свідомості в українському суспільстві та дало можливість здійснювати їх творчу інтерпретацію поруч із літературою в інших видах мистецтва, зокрема, театральному та музичному.

На тлі поживлення культурного руху та всупереч владних заборон сталося те піднесення, яке сьогодні прийнято називати національним відродженням. Велику роль у цьому відіграло створення українського театру та розвиток музики, що представили українців як самодостатню культурну спільноту. На

сцені українського театру, створеного корифеями українського мистецтва, членами Київської Громади М. П. Старицьким, М. Л. Кропивницьким, М. В. Лисенком, відбувалися вистави винятково українською мовою. П. Тучапський у спогадах зазначав, що громадівець П. Г. Житецький вбачав необхідність застосування української мови в справі служіння власному народу: «Если хотите работать для украинского народа, становитесь первоклассными учеными и пишите ваши работы по украински. Тогда волей неволей и чужие станут изучать украинский язык, чтобы знакомиться с вашими работами. А теперь больше всего полезен для украинской идеи украинский театр» [283, с. 14].

Характеризуючи стан театру в 1860-их рр., М. Л. Кропивницький зауважував: «Український театр тоді був при «последнім іздыханії», тільки ще де-не-де аматори інколи грали раз на рік «Наталку Полтавку», або «Назара Стодолю <...> справжні ж труппи нехтували ним і самі актори з українськими прізвищами поховалися за псевдонімами» [200].

На початку 1870-их рр. відбулося поступове відновлення діяльності українського театру. Взимку 1872 р. у Києві, на вул. Фундуклеївській, проти міського театру, в приміщенні Першого українського дитячого садка сестер Ліндфорс, почав збиратися гурток аматорів театральної справи. Його очолили громадівці М. В. Лисенко та М. П. Старицький. Цього ж року вони отримати дозвіл «виставляти приватно українські спектаклі» [554, с. 150]. Уже в лютому 1873 р. тут відбулася перша вистава «оперетки» на дві дії «Різдвяна ніч» за мотивами повісті М. В. Гоголя «Ніч перед Різдвом». Серед виконавців головних ролей були громадівці: М. Богданов, Л. Кобилянський, О. Новицький, О. Лисенко, А. Матвіїв [554, с. 157]. 25 січня 1874 р. цю малоросійську оперу в чотирьох діях було представлено в Міському театрі. Автором тексту був М. П. Старицький, музику написав М. В. Лисенко. Щодо неї Л. Р. Кобилянський відзначав: «в декорациях, костюмах и вообще в обстановке соблюдена этнографическая точность» [554, с. 173]. За висловом композитора і учасника українського театру М. В. Лисенка, «ніщо в світі не будить так самосвідомості й не прихиляє смак до свого», як театр [374]. На його думку, таким «своїм» слугували образи з простого

народного життя, за п'єсами І. Карпенка-Карого, М. Л. Кропивницького та інших (Див. Додаток Б).

О. Г. Лотоцький так характеризував вплив театру на український національний рух: «Як театр, так і концерти Лисенка були тріумфом українського мистецтва, елементарністю ж свого значіння та приступністю зрозуміння впливати на тодішнє громадянство <...> се були тоді єдиною формою зовнішнього вияву українського національного життя, бо такі конечні його чинники, як школа, книжка, преса, публічні громадянські організації, – були для українців заказані» [268, с. 189; 158, с. 8].

Є. Х. Чикаленко відзначав, що український театр 1880-их рр. мав «колосальний успіх». Він об'єднав найбільш талановитих артистів, таких, як М. К. Заньковецька, М. Л. Кропивницький, родина Тобілевичів (М. Садовський, П. Саксаганський, М. К. Садовська та К. Карий) та став найбільш визначним фактором «у справі відродження української нації» [287, с. 130]. Член Харківської Громади Ю. Ж. Коллар відзначив, що в період 1890-их рр. театральне мистецтво відіграло велику роль у становленні української національної самосвідомості [191, с. 30].

Як прояв національного культурного відродження набули поширення в кінці 1860-их рр. українські хори, сформовані з числа студентів. Відомо, що член Київської Громади С. С. Гулак-Артемівський організував студентський хор, який співав у Ботанічному саду та «агітував серед міщанства щодо українських симпатій» [385, с. 116]. Варто відзначити, що одним із найвидатніших представників культурно-просвітницького життя другої половини ХІХ – початку ХХ ст. був композитор М. В. Лисенко. Перший хор він організував у Петербурзі в грудні 1874 р. До нього увійшли шість осіб. Його виступи – це колядки в будинку М. І. Костомарова, який проживав напроти Андріївського ринку [554, с. 177]. Упродовж 1874–1875 рр. відбулося 10 концертів. Зокрема, в лютому 1875 р. «хор малороссов» М. В. Лисенка дав два концерти в залі Музею педагогічних військово-навчальних закладів у Соляному городку [554, с. 184]. У квітні цього ж року їх виступ був присвячений проводам М. І. Костомарова до

України. [554, с. 190]. На початку 1877 р. М. В. Лисенко зібрав хор у Києві [554, с. 216]. Олена Пчілка відзначала роль цього хору в поширенні національної ідеї з-поміж народу: «...бувши самі націоналістами, учасники Лисенкового хору (а їх перебувало за різні часи так багато) були теж провідниками національної української ідеї в своїй сім'ї і, поскільки це було можливо, поза нею. <...>. Ця роль була надто велика: це ж вона, тая пісня, не давала гинути до краю українському почуттю, українській свідомості на поневоленій, укритій полудою України» [240, с. 109]. Щодо самого композитора вона відзначила: «Те, що залягало в пам'яті, в серці яко щоденні враження звичайного життя, те тепер воскресло в новій красі, немов зложений з українських мелодій – гімн пресвітлої нової віри» (Див. Додаток Б) [239, с. 52].

На думку С. Ф. Русової, М. В. Лисенко був «уособленням боротьби за визволення України»: «куди б він не приїздив із своїм хором, скрізь прокидалось прибите російськими переслідуваннями національне українське почуття, починала лунати українська мова, українська пісня. І всі Лисенкові тріумфи і на Україні, і в Петербурзі, і в Галичині – це не була лише голосна похвала його музичній творчості, це був вибух патріотизму, палкий протест проти того приниження, тої неволі, в якій російська влада тримала Україну» [215, с. 171]. О. Г. Лотоцький відзначив: «ті концерти були справжніми огнищами, які запалювали патріотичне чуття тодішніх людей, приспане режимом, що все нівелював, присипав порохом забуття й байдужості» [385, с. 189].

Так само, як і в літературній галузі, діяльність представників Київської Громади у сфері театральнo-музичного мистецтва оцінювалася владою як вкрай небажаний прояв українського національного життя. Так, у вже згадуваній записці В. Новицького 1889 р. описано ставлення до українського театру: «Театральные представления труппою малороссийских актеров, разъезжающих по России в известные только местности, служат только пунктами сборищ, грубых оваций, кои проявляют и проводят только антагонизм между великороссиянами и малороссиянами, но отнюдь не насыщают зрителей творчеством несуществующей малороссийской литературы, которую силятся во

что бы то ни стало создать и вселить в зрителей воспоминания о прошлых, забытых подвигах украинского казачества, имевшего будто бы историческую, политическую самобытность и обособленность» [284, с. 234–235].

Про ситуацію довкола становища української культури в другій половині 1870-их рр. йдеться у листі М. І. Костомаров до М. О. Пипіна (точку дату не встановлено – К. Н.). У ньому автор говорить про гоніння «малоросіян» та «варварське» відношення до них. Зазначалося, що їм «не дозволяють даже въ концертахъ петь своихъ песенъ, а на сцене давать малорусские пьесы, а некоторыхъ даже и не писавшихъ по малорусски за одну подмеченную любовь къ малорусской народности ссылають» [75, арк. 1].

В умовах, що склалися після виходу Емського указу, діяльність Громади на культурному ґрунті зазнала негативних наслідків, що були зумовлені відвертою політизацією ставлення до української самоідентичності з боку російського самодержавства. У щоденнику О. Ф. Кістяківського від 25 червня 1876 р. читаємо: «Последний пункт его прямо направлен против деятельности Лысенка, который лет 6-7 как разробатывает малороссийскую музыку. Теперь его деятельность парализована. Его издания лишены ходу. Замечательно также запрещение сценических представлений и чтений на малороссийском языке» [189, с. 177].

Подібне ставлення до діяльності Громади можна пояснити тим, що вона в особі своїх найвиразніших представників мала відчутний вплив на свідомість молодого покоління українофілів, яке відверто висловлювало свої прагнення щодо зміни суспільно-політичної ситуації. Студент Петербурзької академії мистецтв О. Сластіон у спогадах про М. В. Лисенка зауважив: «Маємо дякувати тому, що доля звела нас, молодих, з людьми, про яких раніше й нечувано було, з людьми зовсім нового типу, людьми, що сміливо зважувались боронити свої переконання, що вже самі почали будувати чарівний світ майбутнього і отой безмежний кришталевий палац у йому – «Українського відродження». Ані єдиною цеглинкою сі люди не поступались на підтримку отого чужого нам «олтаря отечества», на якому ще так міцно держався страшний колосс царського абсолютизму» [262, с. 207–208].

Відтак, 9 грудня 1881 р., з нагоди відміни Емського указу, відбувся концерт у київській біржевій залі за участю хору М. В. Лисенка. З цього приводу він писав: «Ви ж спогадайте собі, якого ми щастя зазнали, коли нам надано дозвіл грати, співати й читати на своїй рідній мові. Мов з неба впало той дозвіл; ну, звичайно, загуло товариство, мов рій бджіл на пригріві». Під час цього концерту звучала переважно українська музика [554, с. 258].

Відновлення культурної діяльності все ж позначалося контролем із боку влади. Так, у повідомленні керівника головного управління у справах друку Є. Феоктістова, спрямованому до виконуючого обов'язки київського окремого цензора з іноземної цензури від 2 червня 1887 р. зауважувалося на забороні поширення в Росії трьох нотних зошитів композитора М. В. Лисенка: «Збірник українських пісень» (другий та третій випуски), «Музика до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка» на слова «І багата, і вродлива я» [284, с. 226]. Також здійснювалися обшуки в помешканнях учасників його хору. Про один з них повідомлялося у донесенні губернатора Д. А. Толстого від 4 червня 1887 р. Зокрема, було відмічено наявність в них книг українською мовою. [554, с. 335]. Чергову відмову на публікацію своїх творів М. В. Лисенко отримав 18 квітня 1890 р. У відповіді цензора щодо текстів народних пісень та творів «Музики до Кобзаря» – «Ой, з-за гори та буйний вітер віє...», «Ой, на горі василечки стоять...», «Ой, любив та кохав...» зазначалося: «Драматическою цензурою к представлению признаны неудобными» [554, с. 366].

Однак творчі зусилля когорти української інтелігенції, зокрема, Київської Громади, справили безпосередній вплив на початок формування нових культурницьких осередків. Одним із таких було літературне об'єднання «Плеяда молодих українських літераторів», що сформувалося у 1888–1889 рр. [554, с. 349]. Його активна діяльність тривала до середини 1893 р., проте збереглися відомості про його роботу до 1897 р. [371, с. 300]. У різних джерелах вона також мала назви: «Література», «Літературна громадка», «Маленька література», «Уліта» [371, с. 299]. За своїм ідейним спрямуванням вона була продовженням т. зв. «Старої Громади» та «драгоманівських» гуртків [371]. До нього входили

переважно представники молодшого покоління громадівців: Л. М. Старицька-Черняхівська, Леся Українка (Л. П. Косач), Грицько-Григоренко (О. Є. Судовщикова-Косач), Михайло Обачний (М. П. Косач), О. Г. Черняхівський, В. І. Самійленко, М. А. Славинський, І. П. Житецький, І. М. Стешенко та ін. У її роботі брали також участь представники старшого покоління Київської Громади: В. Б. Антонович, М. В. Ковалевський, О. Я. Кониський, О. П. Косач, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, Т. Р. Рильський, М. П. Старицький та ін. (Див. Додаток Б) [371, с. 308].

Саме «Київська «Плеяда» була однією з перших спроб організації українського літературного процесу того часу. Помітним проектом, що втілювався її представниками, було створення «Бібліотеки світової літератури». Її мета – переклад зарубіжних творів українською мовою.

Ще одним важливим культурницьким осередком, у якому брали участь члени Київської Громади, стало Літературно-артистичне товариство, організоване в Києві 30 вересня 1895 р. [31, арк. 20]. Її керівником був архітектор В. М. Ніколаєв. Одним із перших членів Київської Громади, хто увійшов до його складу, був В. П. Науменко [349, с. 149]. Л. М. Старицька-Черняхівська у своїх спогадах відзначала, що саме він запросив до цього товариства й інших українофілів [265, с. 238]. Після вступу до нього М. В. Лисенка, туди увійшли й інші «музики київські». Про їх роль у діяльності цього товариства вона повідомляла наступне: «З їх допомогою ми взяли гору на всіх зібраннях». До складу правління входили члени Київської Громади: М. В. Лисенко, В. П. Науменко, М. П. Старицький, О. П. Косач, І. М. Стешенко та ін. За їхньої участі діяльність Літературно-артистичного товариства набула яскраво вираженого національного характеру: «одразу діяльність товариства пішла українським шляхом і охопила широке поле. Шевченківські вечори, концерти, літературні зібрання – все це упорядковувалося тепер прилюдно у великому масштабі» [265, с. 238]. Так, 9 березня 1897 р. його представники організували в Києві літературно-музичний вечір, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка, в якому взяли участь М. В. Лисенко, М. П. Старицький, Л. П. Косач, М. Заньковецька,

М. Садовський, а також два хори, якими керував М. В. Лисенко [215, с. 470]. 15 квітня 1901 р. у залі товариства відбувся концерт «хора любителів» під керівництвом М. В. Лисенка. У їхньому виконанні прозвучали народні пісні та на слова віршів Т. Г. Шевченка [215, с. 541]. Протягом 1903 р. такі заходи відвідали 12 751 особа, лише на вечорі пам'яті, присвяченому Т. Г. Шевченкові, були присутніми 900 чол. [349, с. 152].

Літературно-артистичне товариство займалося не лише творчою діяльністю, але й реагувало на суспільно-політичні зміни, які відбувалися на початку ХХ ст. Так, у рапорті, направленому київському губернатору П. С. Саввичу, від 3 березня 1905 р. відзначалося про його шкідливе спрямування [31, арк. 20–20-зв.]. Формальним приводом до закриття об'єднання стало порушення програми заходу, присвяченого І. С. Левицькому. 16 вересня цього ж року за наказом генерал-губернатора його було закрито [31, арк. 80–80-зв.], як «антидержавне з революційними настроями» [349, с. 152].

За два роки до закриття товариства при фінансовій підтримці його членів було реалізовано ще одну ініціативу в культурному житті Громади. У 1903 р. відбувся урочистий концерт із нагоди 35-річчя творчої діяльності М. В. Лисенка. Йому було подаровано 600 карб. для видання власних творів. Ці кошти він витратив на заснування музично-драматичної школи [215, с. 240], яку було відкрито вже восени 1904 р. на Великій Підвальной вулиці, 15. О. Пчілка згадувала: «Се був йому ювілейний подарунок від «Громади»: зібраного й подарованого «фонду» вистачило на шкільне влаштування та на першу обхідку, поки школа почала вже давати прибуток» [239, с. 118]. Варто відзначити, що це була не перша спроба композитора відкрити власну школу. У 1898 р. М. В. Лисенко та М. П. Старицьким подавали на затвердження до Міністерства внутрішніх справ статут такого ж навчального закладу. 5 березня 1899 р. – отримали дозвіл. Однак, через брак коштів ця справа не була завершена [215, с. 500].

Певна інституалізація культурного життя українського суспільства за участі Київської Громади відбулася через організацію у 1908 р. у Києві «Українського

клубу» або «Українського громадського зібрання», яке очолив т. зв комітет. До нього входили: М. В. Лисенко, М. С. Грушевський, Олена Пчілка, Д. Дорошенко, С. Єфремов. У Клубі організовувалися літературні, танцювальні, музичні вечори, заходи для дітей. З ініціативи цього товариства здійснювалися культурно-просвітницькі заходи. Так, у 1909 р., з нагоди вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, в Києві було проведено свято для дітей [434, с. 116]. Українофільські ініціативи, зокрема, вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка членами Українського клубу, негативно сприймалася київською адміністрацією. Є. Х. Чикаленко в щоденнику за 20 січня 1911 р. записав: «Вчора губернатор викликав голову українського клубу М. В. Лисенка, розпитував, з кого складається комітет, що влаштовує Шевченківське свято, і твердо «порадив» не запрошувати на свято галичан, бо це матиме характер політичної демонстрації». Тому було вирішено відмінити відзначення 50-річчя з дня смерті Кобзаря, оскільки це могло призвести до закриття клубу. Натомість було прийнято рішення здійснити подібне зібрання з нагоди відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку [290, с. 148; 62]. У жовтні 1912 р. через звинувачення у розповсюдженні забороненої літератури «Український клуб» припинив свою діяльність [434, с. 118].

Отже, літературно-мистецька діяльність Київської Громади в період кінця 1860-их рр. – початку ХХ ст. була продовженням українофільської ідеології, що зародилася на початковому етапі її існування. Так, її представниками реалізувалася програма культурно-просвітницького розвитку суспільства за допомогою створення української літератури, музики та театру. Задля цього вони продукували як мистецькі твори, так і займалися організаційною діяльністю в межах відповідних товариств та об'єднань.

3.3. Суспільно-політична діяльність Київської Громади

Представники Київської Громади, зокрема, й її молоде покоління, спрямовували свою роботу й на суспільно-політичну ниву. Цьому сприяло пожвавлення студентського руху, учасники якого провадили активну

українофільську діяльність. Інтелектуальний та культурно-мистецький простір Київської Громади стали підґрунтям для формування нової генерації української інтелігенції. Обидва покоління цієї організації співіснували та діяли в контексті поширення українського національного питання у різноманітних сферах. Сповідуючи як світоглядні ідеї Громади 1860-их рр., так і нові форми національної боротьби, що з'явилися в останній чверті XIX ст., вони склали основу для формування осередків українського суспільно-політичного руху. На думку О. Ф. Кістяківського, це обумовлювалося тим, що для розвитку національної ідеї необхідно було отримати конституційні гарантії [190, с. 73]. Відтак, політичну спрямованість у діях окремих членів Громади в зазначений період слід вважати цілком закономірним явищем. Представник її нової генерації Є. Х. Чикаленко засвідчив що: «завданням Київської старої громади, як і всіх громад тоді, було відродити українську націю, а для того, в першу чергу, <...> провадилася пропаганда української свідомості у всіх шарах населення» [288, с. 229–231]. Характеризуючи тогочасну ситуацію в середовищі української інтелігенції він писав: «старші всі були націоналісти-культурники, так само як і багато студентів, але між останніми почав уже поширюватися радикальний напрям, під впливом писань Драгоманова, які нелегально приходили до Києва з Женеви, але найбільша частина студентства захоплювалася російськими революційними програмами, особливо «Народньою волею» [289, с. 112].

В. Б. Станкевич відзначав, що Київська Громада стала основним осередком національно-культурного життя народу. Також він вказував на еволюцію ідей громадівців, стверджуючи, що вони почали набувати яскраво вираженого характеру соціального і політичного радикалізму. На його думку, велике значення у цьому процесі відіграв М. П. Драгоманов [558, с. 66]. У сучасній історичній думці А. М. Катренко та Я. А. Катренко були одними з перших, хто акцентував увагу на помітній ролі представників Громади, зокрема, її молодого покоління, у підготовці та створенні політичних організацій [418, с. 176]. На думку С. І. Світленка, упродовж 1860–1880-их рр. у змаганні «батьків і дітей» старше покоління українських народолюбців, не зважаючи на життєвий досвід та

оригінальність мислення, вже не могло скласти конкуренцію своїм наступникам [544, с. 88]. Н. С. Побірченко зазначала, що в 1870-их рр. у Громадах поруч із прихильниками культурно-просвітницької діяльності, такими як В. Б. Антонович, П. Г. Житецький, О. О. Кістяківський, П. П. Чубинський, О. Я. Кониський, виникло інше об'єднання – радикалів, прихильників політичної боротьби, які стали називати себе «драгоманівцями» [514, с. 49] та об'єднувалися навколо М. В. Ковалевського [220, с. 152–153].

Важливе значення у трансформації ідеології громадівського руху відіграло нове покоління українофілів, відоме як Молода Громада. На відмінну від старших колег, на основі сформованого наукового базису, вона почала висувати конкретні політичні тези. Їх натхненником виступав М. П. Драгоманов [219, с. 61]. Член Київської Громади М. Славінський відзначав ідейні розходження в її середовищі. Так, М. П. Драгоманов, перебуваючи за кордоном, звинувачував В. Б. Антоновича в «політичній неактивності» та не погоджувався з «повним відокремленням українства від російщини». У цьому його підтримували М. В. Лисенко, М. В. Ковалевський та М. П. Старицький [259, с. 221; 73, арк. 2–3]. Натомість В. Б. Антонович стверджував, що час активної політичної діяльності ще не настав. У свою ж чергу О. Я. Кониський не визнавав потреби будь-якого «політичного світогляду», а результатом національної праці бачив лише різні культурні надбання [259, с. 222].

Про цю ж ситуацію згадувала також донька В. Б. Антоновича, І. В. Антонович: «діаметрально протилежні погляди щодалі все поширювались і поглиблювались. Між Драгомановим і Старою Громадою утворилась безодня, так що зайва річ було вже й думати про об'єднання, про спільну роботу на ґрунті здійснення українських завдань; дуже вже вони різнилися, і не стільки в кінцевих цілях, скільки в методах їх досягнення» [113, с. 83].

У 1870-их рр. відбулася диференціація у середовищі Громади, яка проявилася у формуванні окремих осередків, відомих під назвами: Молода Громада (коші), політики (драгоманівці) та культурники (хрестоматія або читанка). Крім того члени Громади брали участь в інших тогочасних об'єднаннях.

Представник молодого покоління Київської Громади С. І. Подолинський зауважував на існуванні в Києві на початку 1870-их рр. гуртків, які продовжили традицію недільних шкіл, започатковану громадівцями в 1860-их рр., та мали «революційний» напрямок. До 1874 р., вони об'єдналися із «старою українофільською громадою» як Молода Громада або коші в складі близько 80 осіб [231, с. 339] та проіснували до 1878 р. [534, с. 146]. До неї належали студенти Київського університету, гімназисти, семінаристи, робітники з різних сфер діяльності. Вони провадили просвітницьку роботу, розповсюджували літературу, яку отримували від Ф. К. Вовка [534, с. 144]. З-поміж її найбільш відомих учасників були: О. О. Русов, М. В. Ковалевський, Л. Семиренко, М. І. Зібер, С. І. Подолинський [231, с. 339], брати Драгневичі, Короткевичі, Я. М. Шульгин, брати Винниченки, А. А. Волькенштейн, Н. Я. Фойницький та інші [55, арк. 57-зв]. Їхні збори відбувалися зазвичай в помешканні Короткевичів на вул. Госпітальній [55, арк. 57-зв]. За спогадами В. П. Науменка, члени кошів були в найближчих стосунках з учасниками Київської Громади – вже після закінчення університету вони вступали до неї [55, арк. 57-зв]. Представник цього покоління Громади С. І. Ерастов відзначав, що «до членів старої «Громади», безумовно, ми, кошовики, почували особливу увагу, пієтет, як до навчителів своїх і старших товаришів» [72, арк. 2].

Упродовж другої половини 1870-их рр. навколо окремих діячів Громади об'єднувалися особи, що мали спільні інтереси. Так, Ф. К. Вовк у 1876 р. організував гурток, який мав назву «Вовківський» та збирався зазвичай у його помешканні. Його учасниками були Юр'єв, Богаєвський, Михалевич та ін. [534, с. 144]. Їхнім основним завданням було здійснення пропаганди та розповсюдження літератури серед селянства. Окрім того, гуртківці ініціювали т. зв. «сходини за Дніпром», де збиралися представники різних поколінь Громади. Відомо, що на одному з таких зібрань відбувалися перемовини, задля «взаємного порозуміння між молодого та старою громадою» [534, с. 145; 13]. Протягом 1877–1879 рр. подібний гурток із членів т. зв. Молодої Громади збирався в помешканні Ір. Житецького, на вул. Підвальній. До нього входили: С. Оголівець,

В. Шихуцький, М. Світухин, І. Демченко, [?] Туробольський, А. Федоровський, М. Федоровський, В. Скедан, К. Ксендзюк. Вони тримали та розповсюджували заборонену літературу, пропагували революційні ідеї з-поміж селянства [534, с. 145]. На вул. Малій Васильківській збирався гурток В. К. Винниченка. У його будинку зберігалася каса та бібліотека Молодої Громади [534, с. 145], діяльність якої в досліджуваній період була спрямована на революційну пропаганду [534, с. 147].

Радикальне крило громадівського руху уособлював гурток «драгоманівців», який сформувався в середині 1870-их рр., після від'їзду М. П. Драгоманова за кордон, та діяв до 1890-их рр. [283]. Один з його активних представників М. В. Ковалевський з-поміж сучасників вважався «другим Драгомановим» [12, арк. 17]. З 1876 р. до 1879 р. – проживав в Одесі, де був заарештований та висланий до Мінусинська. Після його повернення до Києва в 1882 р., навколо нього об'єдналася політично активна молодь, яка поділяла ідеї Київської Громади. Саме через М. В. Ковалевського в цьому середовищі відбувалося поширення нелегальної літератури [587, с. 160].

З-поміж учасників драгоманівського гуртка були К. І. Арабажин, Є. Деген, С. Деген, Б. О. Кістяківський, М. Л. Лаппо-Данилевський, А. Марщинський, А. С. Синявський [283, с. 17–18], а з кінця 1880-их рр. – М. В. Ковалевський, Г. М. Ковалевська (дочка М. В. Ковалевського), М. М. Марковський, М. О. Максименко, П. Л. Тучапський та ін. [283, с. 11–38]. Сучасники відносили членів цього гуртка до українофілів «жєневського типу», що були схильні до політизації національної ідеї.

Його учасник П. Л. Тучапський зазначав, що «драгоманівці» були «кружком самообразования, но прибегавшим к нелегальным книгам. <...> Мы воображали себя «политическими деятелями», потому что собирались тайком и читали «преступные» Драгомановские издания» [283, с. 71]. Разом із тим він зауважував на розбіжностях, що існували між старим та новим поколінням громадівців. Так, згадуючи про організацію Шевченківських роковин 1890 р., він зазначав: «мы

считали их слишком осторожними, попросту трусами, дрожавшими перед всем «нелегальним», а тем более «политическим» [283, с. 18].

Відповідно, член Молодої Громади та дослідник громадівського руху І. П. Житецький, вказував, що з 1880-их рр. у Києві існували два гуртки. Перший – «політики», які сповідували ідеї М. П. Драгоманова та М. В. Ковалевського. Пізніше ними було прийнято програму «Драгоманівської» «Вільної спілки» [51, арк. 2-зв.], один із перших модерних конституційних проектів у межах Російської імперії [429, с. 97]. Цей текст було створено в 1882–1883 рр. В. Г. Мальованим та доопрацьовано М. П. Драгомановим в Женеві [428, с. 28]. На думку Л. О. Смоляр, основною метою «політиків» була боротьба за політичну волю, конституційний лад з визнанням національних прав [555, с. 270]. Другий гурток – «культурники» («хрестоматійники», «читанка»), близький до «старогромадян». Для них припустимою була винятково «культурно-освітня українська праця». Так, одним з його завдань виступало складання книжок «для народного вжитку» [51, арк. 2-зв.]. За свідченнями І. П. Житецького, на зібраннях «культурників» головував Я. М. Шульгин та педагог Т. Г. Лубенц. Майже щотижня вони відбувалися в помешканнях «старогромадян». До них належали: В. Полунін, А. Юцевич, Л. Падалка, П. Тимошок, В. Городецький, Я. Забіла, К. Арабажін, І. Стрижевський, В. Ігнатович, С. Шелухін, М. Титаренко, В. І. Самійленко [51, арк. 3], М. М. Марковський [283, с. 13]. На зборах обговорювалися педагогічні, літературні та політичні справи, «що відіймали немало часу у молодих громадян» [51, арк. 3]. Зокрема, П. Л. Тучапський відзначав, що така діяльність гуртка не задовольняла деяких його учасників з огляду на їхнє захоплення соціалістичними ідеями [283, с. 13].

Прихильність молодшого покоління громадівців до тогочасних політичних віянь призвела до ідейних розходжень в середовищі українофілів. О. І. Михалевич зазначав: «почалися між старими и молодими суперечки, незгоди у принципіальних питаннях. Деякі з старих громадян, як от Рубінштейн перестали бувати у Громаді, вийшли з неї: Антонович клопотався щоб не руйнувати старої громади. Хотів мирити молодих із старими. Та й йому се не завши удавалося.

Нарешті і Ант[онович] перестав бувати у громаді. Одно старість. Друге потеря авторитета. Всьому свій час» [102, арк. 4].

Тогочасна суспільно-політична ситуація зумовлювала залучення окремих із них до різноманітних процесів, пов'язаних з протидією владі. Зокрема, студенти університету гуртувалися як довкола революційно налаштованих представників українського руху, так й інших осіб, що проголошували новаторські ідеї, погляди тощо. С. І. Подолинський зауважував, що, окрім Молодої Громади, в середовищі київського студентства діяло ще два об'єднання. Одне з них – «земці або легальні народники» – складалося переважно з українців-революціонерів, а інше – «американці». Останній гурток був створений В. К. Дебогорієм-Мокрієвичем під впливом його поїздки до Америки. Цей гурток не мав міцних зв'язків із громадивцями. Його учасників вважали авантюристами, які не були революціонерами, а хотіли зібрати грошей для поїздки до Америки. До складу цього гуртка входили: В. Мокрієвич, [?] Судзиловський, [?] Ходько, [?] Габель [231, с. 340].

Найяскравіше соціально-політична активність київського студентства проявилася у т. зв. «березневому русі». Причиною появи якого були спроби влади втрутитися в «ліберальний» університетський статут 1863 р. Стосовно цього О. Назаревський, що вважав виступ студентів єдиною суспільною реакцією на відсутність можливості відстоювати власні інтереси, наводить промовисту витримку з брошури «Мартовское движение студентов киевского университета 1878 года», виданої М. Ткаченком у Львові того ж року: «университет с его автономией 1863 года по преимуществу есть то заведение, которое навязано было правительству Европой и с которым оно ведет систематическую борьбу» [481, с. 103]. Характеризуючи тогочасні настрої дослідник зазначав: «всяка сутичка у вищій школі, абияка суперечка з приводу репетиції чи іспиту оберталася на загальний протест у супроводі галасливих демонстрацій» [481, с. 103].

За свідченням С. І. Подолинського, такі як М. В. Ковалевський та Ф. К. Вовк брали активну участь у тогочасному «бунтарстві». Через це останній змушений був виїхати з Києва [617, с. 119–120]. І. П. Житецький відзначав, що

«київські бунтарі» 1870-их рр. вели пропаганду згідно загальній теоретичній програмі російських народників. Свої завданням вони бачили допомогу народові в «самовизнанні його сили і можливости, не гаючи часу, здобути бунтами і революційним шляхом нового і справедливого ладу» [54, арк. 9]. Їхні зібрання відбувалися в помешканні подружжя В. К. Деборогія-Мокрієвича та М. П. Ковалевської (колишньої дружини М. В. Ковалевського). Їх учасники мали також тісні зв'язки з представниками Київської («Старої») Громади, такими як П. Г. Житецький, Ю. Ю. Цвітковський, Ф. К. Вовк, О. І. Лоначевський, В. Л. Беренштам [54, арк. 14-зв.]. На думку І. П. Житецького, цей «соціалістичний рух» мав ідеологічні елементи громадянства, оскільки як і в 1860-их рр., основою його світогляду була «болісна думка за долю селянина». Він вважав, що революційне народництво 1870-их рр. представляло черговий період в розвитку цього руху. Його учасники займалися розповсюдженням як легальної літератури, так і нелегальних видань революційного змісту, надрукованих за кордоном [54, арк. 7]. Дослідник зауважував, що поступово «і думки, і почуття, і воля «бунтарів» відверталися від суто народницької справи». Це спричинило переслідування, репресії, арешти представників «радикалів» та призвело до того, що їх більша частина примушена була згурпуватися по містах [54, арк. 9]. У листі до попечителя київського навчального округу П. О. Антоновича від 8 вересня 1878 р. містилося прохання зупинити розвиток шкідливої для держави діяльності «підпільного соціалістичного гуртка» [19, арк. 1].

Студентські заворушення не припинилися ліквідацією «березневого руху». Вже в грудні 1878 р. як реакція на засудження та заслання студентів після заколотів у різних містах Російської імперії, у Києві знову назріли суспільні невдоволення [93, арк. 1]. У кінці 1878 р. студентство взяло участь у переговорах із «київськими українофілами» та т. зв. «ліберально-конституційною партією». Метою діяльності останньої було об'єднання для «здобуття» усіма легальними методами конституції, необхідної для всіх партій, зокрема, і радикалів. Умовою такого союзу було припинення терористичної діяльності «революціонерів», з чим

не погодилися «бунтарі» [55, арк. 59]. З цього ж часу учасників революційного гуртка почали переслідувати і він зупинив свою діяльність [55, арк. 60].

Зазначена ситуація суттєво вплинула як на долю окремих представників Київської Громади, які зазнали переслідувань із боку влади, так і на її діяльність загалом. За словами громадівця Є. К. Трегубова, в 1878 р. було оголошено про її закриття. Приводом до цього послугувало бажання виключити з її складу деяких членів, зокрема, братів Драгневичів, які використовували Громаду у фінансовому плані. Пізніше її роботу було відновлено в більш тісному колі однодумців [55, арк. 56–56-зв].

І. Я. Франко після свого візиту до Києва в 1886 р., у листі до М. П. Драгоманова відзначив: «в старшій громаді розстрій і розділ на гуртики, котрі поодинокі ще дещо й роблять, та на спільну яку небудь роботу не зберуться. Серед молодіжі розстрій ще більший, особисті пересварки і знеохочене. Політичних гуртків я не зустрів майже ніяких, недобитки їх тепер отсе виходять з університета» [537, с. 56]. За оцінкою О. Лотоцького, в 1890-их рр. Київська Громада «не жила, а животіла». Насамперед це впливало з неопублічного характеру її діяльності, зокрема, про це свідчить і вибірковість щодо учасників її заходів. Так, на відзначення чергових роковин Т. Г. Шевченка було запрошено винятково «старогромадян». З-поміж представників молодшого покоління був лише В. Доманицький [268, с. 161]. Втім, на думку того ж О. Г. Лотоцького, тогочасні зібрання Громади мали важливе значення «з погляду виховання політичної думки громадян». Непересічну роль у цьому він відводить О. Я. Кониському, якого називає «ініціатором та стимулятором всієї на той час української справи». Зокрема, твердить, що його помешкання було провідним політичним осередком українського життя [268, с. 62].

У другій половині 1890-их рр. український рух у Києві розділявся на окремі гуртки різного політичного спрямування. До того ж ці об'єднання не мали свого чітко вираженого ідеологічного підґрунтя, натомість вони нерідко послуговувалися програмами російських соціалістів. Відсутність єдиної українофільської платформи позначалася ворожнечею з-поміж наявних гуртків,

що не дозволяло їм конструктивно взаємодіяти. За визначенням Ю. Ю. Колларда, діапазон їхніх політичних уявлень виглядав наступним чином: «від національного радикалізму скоренько перескакували до Драгоманова, далі до Маркса й умирали передчасною смертю без ніяких наслідків для «грядущих поколінь» [191, с. 26]. На його думку, з-поміж українофільських осередків, сталою залишалася лише «Стара Громада», що об'єднувалася навколо журналу «Киевская Старина», який на той час видавався російською мовою. Лідерами тогочасної Київської Громади він називає: В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка, П. Г. Житецького, В. П. Науменка, М. П. Старицького та О. Я. Кониського [191, с. 26].

Оцінюючи результати роботи Громади, О. Г. Лотоцький відзначив, що її представники в умовах цензури, заборон та переслідувань через «українське питання», зуміли зберегти українські традиції, «вони виконували певний мінімум української акції, що для того часу був фактично максимумом», зокрема, видання «Киевской Старини», «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, догляд за могилою поета [268, с. 164]. Лише деякі члени Київської Громади – В. Б. Антонович, Т. Р. Рильський, Я. М. Шульгин, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук – проявляли власну ініціативу та продовжували працювати на ниві «українського життя, яке загрожувало просто завмерти» [268, с. 165].

Не зважаючи на відокремлену позицію Київської Громади щодо участі в революційно-політичному житті, нею підтримувалися ініціативи стосовно забезпечення соціальних прав широких верст суспільства. Значна роль у цій справі належала жіноцтву. У 1874 р. у Києві дружинами провідних членів Київської Громади В. І. Антонович та Л. М. Драгомановою було засновано «Товариство денних притулків для дітей робітничого класу». У подібних закладах для дітей-сиріт працювали також члени Молодої Громади – т. зв. «гави». Вони опікувалися не лише освітою дітей, а й намагалися створити для них гідні умови проживання [487, с. 37].

У 1880-их рр. до Київської Громади належали: Л. М. Старицька-Черняхівська, М. В. Беренштам-Кістяківська [39], М. Загірна, О. П. Пелехіна (Цвітковська), В. І. Антонович, В. П. Житецька, Г. Л. Берло, Є. Гогоцька,

[?] Комаровська, М. М. Кістяківська-Тимченко, М. В. Чикаленко, К. М. Лисенко та Г. М. Лисенко, М. О. Левицька та інші [555, с. 268, 277].

У 1883–1884 рр. на Вищих жіночих курсах у Києві за ініціативи О. Доброграєвої було створено гурток курсисток, до якого увійшли: П. Пашкевич, О. М. Максимович (донька М. О. Максимовича), сестри Волкови, С. Богданович, Т. Сапежко, [?] Неговська, [?] Стрижевська, К. Мельник, Н. Митюк, О. Дучинська, О. Албант, С. Єгунова. За визначенням Л. О. Смоляр, «гурток Доброграєвої (1883–1888 рр.) був «драгоманівським» із виразно національно-народницьким забарвленням» [555, с. 269]. Втім, на її думку, найбільший вплив на них мав В. Б. Антонович, що на той час був професором історії Вищих жіночих курсів. Крім того, він читав їм приватні лекції з географії та етнографії України, історії Ірландії. Зазвичай вони проходили в будинках членів Київської Громади Ф. Т. Панченка або М. П. Дашкевича. У цей же час у Києві діяв гурток «політиків», який разом із «Доброграєвським» мав спільну касу – «Українську», що поповнювалася коштами, вирученими з вечірок, концертів тощо та членськими внесками. Вони призначалися для допомоги політичним в'язням [555, с. 269–270].

Одна з учасниць жіночої громади Л. М. Старицька-Черняхівська так характеризувала мету її діяльності: «Ми вірили у революцію і бачили, що перше завдання – піднесення свідомості народу» [555, с. 268]. Завданням жінок у Громаді було створення книгозбірень у селах та постачання туди літератури, допомога здібним сільським дівчатам. Збиралися вони зазвичай на квартирі М. Тимченко, О. Романової або М. Грінченко. Т. зв. жіноча громада проіснувала до 1905 р. [555, с. 277–280].

Важливим проявом суспільно-політичної діяльності Київської Громади упродовж 1870-их рр. – початку ХХ ст. був її зв'язок із представниками Галичини. Ключовим чинником співпраці була, зокрема, преса, часописи і журнали, що виходили друком як на території Російської імперії, так і за кордоном.

На початку другої половини ХІХ ст. Київська Громада мала лише поодинокі контакти з Галичиною. 21 червня 1862 р. на сторінках львівської газети «Слово»

було опубліковано програмну статтю «Послание к братьям Галичанам от братьев Киевлян» за підписом «Киян». У ній вони виклали своєрідний звіт своєї діяльності. Зокрема, повідомляли про створення Громад в українських містах, недільних шкіл та видання «Основа» [578, с. 84]. Метою своєї діяльності вони вказували «розвинення свого народу «на початках народних» [546, с. 65]. У цьому ж часописі 5 вересня 1862 р. було надруковано відповідь «Дещо на ответ братьям Украинцам» з підписом «Молоді Галичане», де зазначалося про видання трьох часописів: «Слово», «Галичанин» та «Вечорниці» [578, с. 84].

На думку І. П. Чорновола, одним із перших у середовищі Громади, хто виявив бажання організувати в Галичині українофільський осередок («курінь»), був П. О. Куліш [577]. І. Я. Райківського відзначав, що саме через його діяльність було налагоджено співпрацю з галицькими народовцями – О. Партицьким, Н. Вахнянином та братами Барвінськими, яким він допомагав видавати загальноукраїнський журнал «Правда». З Галичиною була пов'язана діяльність також і інших громадівців – В. М. Білозерського, О. Я. Кониського та М. В. Лисенка [523, с. 112]. Це безумовно вплинуло на розвиток суспільно-політичної активності в Галичині. С. І. Світленко, відзначав, що впродовж 1870–1880-их рр. спостерігалось посилення діяльності галицьких народовців та зростання впливу радикалів [542, с. 76].

М. П. Драгоманов вважав, що Галичина є «єдиною країною», де може розгорнутися громадський рух, поки в Росії немає «політичної волі» [523, с. 112], тому він намагався переконати громадівців, що співпраця з галичанами є важливою [577]. Одним із видів такої спільної роботи був словник, під час створення якого виникла потреба вироблення українського правопису. Дослідниця просвітницької діяльності Київської Громади Н. С. Побірченко відзначала, що така робота супроводжувалась фаховими дискусіями між «галичаними» та «наддніпрянцями». Перші вважали, що пріоритет у цьому має належати їм. На думку інших, основою для української літературної мови повинна була стати мова центральної України [514, с. 84–85].

Під час свого перебування у Відні влітку 1871 р. О. О. Русов та М. П. Драгоманов зустрілися з представниками «Січі» – місцевої української студентської організації народницького напрямку, заснованої 1868 р. Зокрема, було домовлено про співпрацю щодо створення словника, розповсюдження україномовних видань, зібрання матеріалів для збірника українських пісень, що готувався Київською Громадою [527, с. 132]. М. С. Грушевський зазначав, що саме в той час М. П. Драгоманов та О. О. Русов зв'язали галичан з тодішнім «українським центром» – Київською Громадою, чим було покладено «початок українсько-галицьким відносинам, які мали великий вплив на дальшу еволюцію українства» [138, с. 88].

О. Лотоцький вказував на те, що «певне політичне угруповання», яке об'єднувалося навколо громадівців В. Б. Антоновича та О. Я. Кониського, друкували свої «спеціальні» праці у львівському часописі «Правда». Оцінюючи потенціал тогочасних опозиційних видань, він стверджував, що «класичний емігрантський «Колокол» Герцена, женецькі та львівські видання Драгоманова були власне, хоча й дуже необхідним, то все ж лише сурогатом, що зазначав самі тільки загальні лінії політичного поступування» [268, с. 52]. На його думку, зважаючи на ці обставини, в яких неможливо було друкувати «українське слово» на території Російської імперії, «чинником національного життя на Україні», доступним для широкого загалу, був лише галицький часопис «Зоря», що виходив упродовж 1880–1896 рр. У ньому публікувалися громадівці: О. Я. Кониський, О. П. Пчілка, В. Сивенький (В. І. Самійленко), Б. С. Познанський, М. К. Комар, Б. Д. Грінченко, М. П. Старицький, І. М. Стешенко та інші. З 1894 р. він був заборонений для поширення на території Російської імперії. За твердженням О. Лотоцького, «перервався й той короткий, якийсь незрозумілий, антракт «поলেখкостів», коли національний рух вливався на Україну легенькою цівкою галицької «Зорі», – сю останню перестали пускати в Росію» [268, с. 159].

О. В. Барвінського відзначав, у 1889 р. у Львові було створено гурток «народовців» або ж «самостійників», який об'єднався навколо професора Д. Ю. Гладиловича – редактора часопису «Діло», колишнього голови Товариства

імені Шевченка у Львові. Його метою була організація «народних сил» для роботи на «самостійних основах» у тісній співпраці з Київською Громадою. Втілюючи ідею заснування кафедри історії України у Львівському університеті, галичани запросили очолити її В. Б. Антоновича, який стверджував, що Галичина повинна стати «українським П'ємонтом», а Київська Громада вбачала в цій справі культурне єднання всієї України [258, с. 437, 439]. Однак В. Б. Антонович був змушений відмовитися від зазначеної посади. Причини свого рішення він виклав у листі до О. М. Огоновського, зазначивши, що через свій вік та родинні відносини він не може прийняти цю пропозицію. У результаті кафедру очолив М. С. Грушевський, учень В. Б. Антоновича [258, с. 440].

Щодо суспільно-політичних проявів діяльності Київської Громади варто також відзначити появу на сторінках галицьких видань початку 1890-их рр. полеміки у вигляді листів двох її діячів – М. П. Драгоманова та Б. Д. Грінченка. І. Я. Франко стверджував, що це була пропаганда ідеї національної окремішності, «щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом, наукою» [143, с. 7]. В оцінках сучасних дослідників, вона позначає собою відхід від культурницьких принципів, сповідуваних Київською «Старою» Громадою до організованої політичної боротьби нового покоління українофілів за національно-культурну і державну незалежність України [143, с. 5–6].

Суспільно-політична діяльність представників Київської Громади та відповідних осередків, до яких вони належали, спровокувала реакцію влади. Оскільки метою українофілів було формування української національної самосвідості народу, будь-які їхні дії сприймалися як антидержавницькі. У відповідь на це здійснювалося стеження за членами Громади, переведення на інше місце служби, арешти, ув'язнення та заслання, запровадження цензури. П. Г. Житецький відзначав, що впродовж 1870–1880-их рр. діяльність Київської Громади викликала жваву критику в пресі, «знову посипались звинувачення в «сепаратизмі» та «измене отечеству» [48, арк. 11]. С. І. Ерастов згадував, що в кінці 1870-их рр. «панувала люта реакція. Усе українське заборонялося. Усякі

прояви українофільства вважались за сепаратизм і переслідувалось; навіть такі, як сива шапка або червона стрічка. А друкування українських творів, то це було саме «хождение по мукам» [72, арк. 1].

О. О. Рябінін-Скляревський, характеризуючи український рух 1870-их рр., зауважував на тому, що серед представників революційних організацій було чимало «зрадників». Зокрема, він називає таких осіб: В. Веледницький, [?] Богуславський, Ф. Є. Курицин, [?] Гольденберг. Саме їхні покази під час політичних процесів дали підстави владі вважати український рух дійсно революційним, а не культурним: «українофіли стояли, згідно із свідченнями, поруч з активними революційними організаціями російськими» [534, с. 154]. У записці Ф. Є. Курицина для III відділення зазначалося про розповсюдження Л. Симиренком забороненої літератури. Було вказано на його зв'язки з революціонерами – В. Мокрієвичем, Стефановичем та іншими [249, с. 197].

Через причетність до справи про розповсюдження пропаганди в 1876 р. було арештовано А. Ляхоцького та С. Топчаєвського [10, арк. 220]. У 1877 р. П. П. Чубинський змушений виїхати з Києва [189, с. 369], відповідно до висновків «Особого совещания для пересечения украинофильской пропаганды с поправками Александра II». У пункті 11 цього документу зазначалося, що П. П. Чубинський та М. П. Драгоманов повинні негайно залишити край, «как неисправимые агитаторы» [535, с. 383]. У вересні 1879 р. В. Л. Беренштама, «в следствие политической неблагонадежности» планувалося перевести до м. Псков на посаду вчителя, однак пізніше його відправили у відрядження до Владикавказу, «на розкопки» [189, с. 509]. 18 вересня 1879 р. Лизогуба було присуджено до повішання. О. Ф. Кістяківський відзначав, що його провиною було лише те, що він належав до «соціал-демократичної партії» та витрачав свої кошти на пропаганду [189, с. 490]. 24 вересня 1879 р. було арештовано братів Стефановичів та відправлено в заслання. Цього ж дня загроза залишити Київ була і в О. Я. Кониського, оскільки генерал-губернатор М. І. Чертков взявся за вивчення його справи [189, с. 534]. У щоденниковому записі О. І. Кістяківського від 17 жовтня 1879 р. йшлося про те, що київський генерал-губернатор «находится по

делам политическим в полном послушании у Новицкого», який стверджує, що поки в Києві «останется хоть один украинофил, он не ручается за спокойствие». Тому й відбувалися постійні переслідування громадівців – В. Б. Антовича, П. Г. Житецького та інших [189, с. 560]. 31 жовтня цього ж року було арештовано та вислано до Сибіру члена Молодої Громади Ір. П. Житецького та його дружину [189, с. 574].

У 1879 р. з Києва було вислано В. Л. Беренштама до м. Пскова, М. І. Драгневича – до Олонецької губернії, [?] Савенка – до Архангельської губернії, В. К. Винниченко опинився на Чернігівщині, де продовжував свою діяльність як земський лікар [534, с. 148].

У листі київському генерал-губернатору М. І. Черткову від 27 листопада 1879 р. (адресанта не встановлено – К. Н.) зазначалося, що «українофільська партія» мала значний вплив на соціальний рух у Росії та виховувала його послідовників, серед яких називалися громадівці: [?] Стефанович, [?] Бохановский, В. І. Мокриєвич, [?] Кобелиць, О. Малинка, [?] Брюшковская, [?] Ковальська [12, арк. 16]. За твердженням О. О. Рябініна-Скляревського, з 1880-их рр. до «українофілів» влада зараховувала як членів Громади, так і представників інших напрямків українського руху: «культурників», «соціалістів», «народовців», «лібералів» [534, с. 154].

У 1885 р. члена Київської громади О. І. Михалевича та учасника Єлисаветградського революційного гуртка О. К. Тарковського звинуватили в організації «противоправительственного сообщества». Таємний жандармський суд відправив їх, Дяченка та Хороманського на поселення до Сибіру на п'ять років кожного. К. Карий, О. О. Русов, А. Грабенко, О. Волошин та Є. Х. Чикаленко потрапили «під гласний догляд поліції» терміном на п'ять років [289, с. 149]. У 1889 р. у Галичині було арештовано членів гуртка «драгоманивців» Б. О. Кістяківського, [?] Марцинського, С. Дегена, в Києві – К. І. Арабажина, Є. Дегена та А. А. Синявського [283, с. 17–18].

1890-ті рр. ознаменувалися переходом до фази активної політичної діяльності. Наявність національної ідеології підштовхнуло значну частину

представників громад до участі в організаціях, що виступили попередниками майбутніх політичних партій. Окрім згаданих вище гуртків, стали утворюватися товариства з політичним спрямуванням, що через окремих членів мали безпосередній зв'язок із Київською Громадою. У цей час було утворено такі об'єднання як Братство Тарасівців, Молода Україна та Загальна Українська організація.

Одним із ключових моментів, що обумовив перехід від наукового та культурного просвітництва до політичної діяльності, було функціонування упродовж 1892–1898 рр. національно-демократичної, таємної політичної організації «Братство Тарасівців». Її учасниками та засновниками були студенти Київського та Харківського університетів: В. Боровик, І. Липа, Б. Д. Грінченко, М. Міхновський та інші. У структурі цієї організації діяв також і харківський гурток, що проіснував до 1893 р. Братство Тарасівців відіграло ключову роль в активізації українського національного руху. На думку П. С. Соханя, у цей період старогромадівське українофільство почало занепадати. Діяльність «тарасівців» була спрямована на просвітництво та українізацію народу. На їх думку, це було важливим задля об'єднання «між селянською більшістю та інтелігенцією». За словами Б. Д. Грінченка, це дало б можливість для того, щоб «виробилася з української нації одна національно самосвідома освічена громада» [143, с. 10]. Їхнім програмним документом була політична декларація «Кредо молодих українців», у якій однією із вимог була повна державно-політична незалежність України [191, с. 22–23].

Навесні 1893 р. у Києві було організовано таємне товариство – «Молода Україна». Його ціль – пропаганда «соціалізму і політичного сепаратизму на українській землі». У різних містах було відкрито його «відділення» – Громади. Їх було 22, крім Києва, вони діяли в Чернігові, Лубнах, Одесі. Усіх членів було 438, в Києві – 108. Головне правління мало назву – Рада. З 20 до 27 серпня 1893 р. були щоденні зібрання представників від кожної з Громад, всього – 40 осіб. Зібрання відбувалися в представників Київської Громади: К. П. Михальчука, М. В. Лисенка, О. Г. Черняхівського, В. П. Науменка, О. П. Косач [554, с. 408].

Для об'єднання розгалуженої мережі течій українського національного руху старшими представниками Київської Громади О. Я. Кониським та В. Б. Антоновичем у 1897 р. було створено Загальну Українську Організацію (Всеукраїнську Загальну Організацію). Її перший з'їзд відбувся в серпні в помешканні О. Я. Кониського. На ньому були присутніми близько 50 осіб, зокрема, й з Галичини (О. С. Маковей) [554, с. 476, 484]. Втім, за спогадами Є. Х. Чикаленка, на цьому зібранні не було представників Одеської, Петербурзької та Київської громад. На думку членів цього з'їзду, учасники останньої не брали в ньому участі, вважаючи, що Загальна Українська Організація підірве її авторитет [287, с. 241–242]. На цьому зібранні було створено її керівний орган – Раду, до складу якої увійшли громадівці: Є. К. Тимченко, О. Г. Черняхівський, М. Кононенко, О. Бородай та ін. [268, с. 83; 287, с. 241–242]. В. Б. Антоновича, П. Г. Житецького та М. В. Лисенка було обрано її почесними членами [287, с. 242]. На з'їзді було вирішено організувати книгарню, через що учасники звернулися до редакції «Київської Старини» [287, с. 242].

З'їзди Загальної Української Організації до 1904 р. відбувалися в помешканнях В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка та М. П. Старицького [287, с. 310]. У 1906 р. її очолив М. С. Грушевський. Він був зв'язком між Громадою та «старшим поколінням громадян». Перед від'їздом до Львова саме він очолював Громаду в Києві, в його будинку, на розі Тарасівської та Караваївської вулиць, відбувалися збори цієї організації [268, с. 65].

Одним із основних завдань Загальної Української Організації була видавнича справа, яка забезпечувалася відповідним гуртком. До нього входили С. О. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Дурдуковський та В. Страшкевич, В. Доманицький, В. Прокопович, О. Лотоцький. Пізніше з цих осіб склалося перше видавництво «Вік». Учасники ЗУО опікувалися книгарнею, яка належала редакції «Київської Старини». Почергово цим займалися О. Бородай, Є. Тимченко та Б. Д. Грінченко. З 1905 р. юридичним власником книгарні став Є. Х. Чикаленко, а з 1917 р. – С. О. Єфремов [287, с. 315].

Важливим аспектом суспільної діяльності членів Київської Громади була їх участь у політичних партіях: Українській національно-демократичній партії, Українській соціал-демократичній партії «Спілка» та Українській революційній партії. І. І. Колесник відзначала, що прояви політичної діяльності української інтелігенції підпорядковувалися українським інтересам й були зумовлені національною ідеологією [432, с. 66]. На думку І. Лисяка-Рудницького, саме через діяльність українських Громад відбувалося формування української національної свідомості [446, с. 185]. Член Київської Громади О. О. Русов зауважував, що для «національно-політичних партій» і «просвітніх товариств» насамперед важливим було становлення національного самовизнання, як першого етапу розвитку в «інтелектуальній, моральній і економічній сфері» [66, арк. 2]. Щодо ролі Київської Громади Є. Х. Чикаленко відзначав: «проіснувала коло шестидесяти років без перерви і за своє життя відіграла величезну роль в справі відродження української нації. Довгий час вона була на Україні єдиним організованим гуртком свідомих українців, а до заснування 1897 року Загальної Української Організації була центром всього українського національного руху» [287, с. 292].

11 лютого 1900 р. у Харкові представниками українських громад Д. В. Антоновичем, М. О. Русовим, Л. М. Мацієвичем, Б. Камінським, П. М. Андрієвським, Ю. Ю. Коллардом, О. М. Коваленком, Д. Б. Познанським та ін. було створено Українську Революційну партію. Її програмним документом стала брошура «Самостійна Україна» М. І. Міхновського, видана у Львові цього ж року. В. Д. Дорошенко відзначав, що «підготовчу школу члени партії переходили головню в українських університетських громадах, беручи діяльну участь в студентських рухах 900-х років» [375, с. 34]. Саме вона стала об'єднавчим фактором для представників молодого покоління революційно налаштованої української інтелігенції [375, с. 39].

У 1904 р. із Революційної Української партії виокремилася Українська народна партія (Українська соціал-демократична спілка) на чолі з М. Меленевським-Баском та О. Скоропис-Йолтуховським, яка приєдналася до російських соціал-демократів.

Після революційних подій 1905 р. у Російській імперії відбулося певне послаблення режиму влади, що позначилося формуванням громадянського суспільства, виникла низка політичних партій, в основі діяльності яких було закладено загальноросійські, етнорегіональні та національні постулати. З-поміж них й українські – Українська Демократично-Радикальна партія, Українська соціал-демократична робітничка партія [399, с. 125].

За твердженням І. Б. Гирича, «український політичний етап» на Наддніпрянщині розпочався саме з діяльності учнів членів Київської Громади В. Б. Антоновича та О. Я. Кониського – С. О. Єфремова і А. І. Жука [361, с. 421]. Зокрема, С. О. Єфремов, який був одним із керівників Української демократично-радикальної партії, виступав за одночасне вирішення соціальних і національних питань. Натомість А. І. Жук як представник Української соціал-демократичної партії соціалізм трактував як явище європейської політичної думки, пов'язуючи його зі створенням «відкритого суспільства» [361, с. 422].

У грудні 1905 р. із РУП постала Українська соціал-демократична робітничка партія, очолювана М. Поршем, В. Винниченком та С. Петлюрою. Серед її учасників були й представники молодого покоління громадівців: Д. В. Антонович, В. В. Дорошенко, В. К. Винниченко. Її основною програмною вимогою було досягнення автономії України із сеймом у Києві [375, с. 37].

На думку А. М. Катренка, Я. А. Катренка, Загальна Українська Організація була платформою, на якій, за ініціативи члена Київської Громади Є. Х. Чикаленка, сформувалася в 1904 р. Українська Демократична партія, програма якої була затверджена в березні 1905 р. [418, с. 175]. Розходження в поглядах її учасників призвели до розколу та утворення Української демократично-радикальної партії в грудні 1905 р. на чолі з громадівцем Б. Д. Грінченком. Вона була єдиною з українських партій, яка заявила про свої прагнення у програмі, опублікувавши її в № 44 газети «Рідний край». До неї належали представники українських громад: М. П. Левицький, Є. Х. Чикаленко, І. Л. Шраг, Є. К. Тимченко, Ф. П. Матушевський, С. О. Єфремов та інші.

За визначенням С. Г. Іваницької, своєю метою лідери УДРП вважали формування модерної української нації як повноцінного громадянського і національного організму [398, с. 110]. У часописі «Нова громада» в 1906 р. Б. Д. Грінченко відзначав, що в цей час політична діяльність «во всій Росії якось сховалась». [352, с. 115]. У його черговому номері, даючи відповідь на закиди М. С. Грушевського щодо бездіяльності на національному ґрунті, він зазначав: «купка робітників, яка досі стояла коло діла національного відродження вкраїнського народу, з радістю приняла на свої плечі всю вагу тієї роботи, яку поставила на чергу нова доба нашого життя; але вага ця була майже надмірна. Відразу доводилося робити політичну, організаційну й агітаційну роботу, засновувати потрібні просвітні інституції, творити нову пресу – і все це падало на тих самих людей» [353, с. 150–151].

У 1908 р. Українською демократично-радикальною партією було створено Товариство українських поступовців – нелегальну міжпартійну громадсько-політичну організацію, що діяла до 1917 р. ТУП об'єднувало тогочасну українську інтелігенцію. До нього в різний час належали такі представники українських громад: М. С. Грушевський, С. О. Єфремов, Б. Д. Грінченко, В. К. Винниченко, Є. Х. Чикаленко, М. В. Лисенко, І. Шраг, Ф. Матушевський, Д. Дорошенко, Л. М. Старицька-Черняхівська та ін. [490, с. 211–212].

Одним із результатів українських політичних проектів початку ХХ ст. стало потрапляння окремих представників громадівського руху в склад Державної Думи Російської імперії. Ними були: І. Шраг, М. Біляшевський та ін. [454, с. 74–75]. Політична ситуація в Російській імперії, спричинена революційними подіями 1917 р., дозволила представникам української наукової та політичної еліти включитися в процес творення власної держави. З березня 1917 р. представники Київської Громади С. Ф. Русова, О. Г. Лотоцький, В. К. Винниченко, Л. М. Старицька-Черняхівська, В. П. Науменко, М. С. Грушевський та інші входили до Української Центральної Ради. Зокрема, останнього на Всеукраїнському національному конгресі було обрано її головою [378, с. 42].

Отже, з 1870-их рр. до 1910-их рр. представники Київської Громади брали активну участь у соціально-політичному житті Російської імперії. Розпочавши свою діяльність у кінці 1850-их рр. – початку 1860-их рр., члени Київської Громади заклали світоглядну основу для поколінь своїх наступників. Попри наявні розбіжності щодо форм розвитку української національної ідеї упродовж 1870-их рр. – початку ХХ ст., її лідери сформували довкола себе середовище українофільської молоді, представники якого взяли активну участь у суспільних та політичних об'єднаннях.

Висновки до розділу

Науково-інтелектуальний простір діячів Київської Громади 1870-их рр. – початку ХХ ст. окреслився виникненням низки наукових та видавничих осередків, до складу яких входили представники як старшого, так і молодого покоління громадівців. У цей час відбувалося пожвавлення українського національного руху, а разом з цим і інтересу до вивчення власної минувшини. Відтак, важливе місце в діяльності Громади було відведено саме науковому вивченню історії України, етнографії, краєзнавства та мовознавчим дослідженням. Значну увагу було приділено редакційно-видавничій роботі – виданню наукових, публіцистичних, науково-популярних праць тощо. Члени Київської Громади брали участь у виданні часописів, які виходили як на території Російської імперії, так і за її межами. Зокрема, було створено закордонне видання «Громада» під редакцією М. П. Драгоманова. Консолідуючу роль у середовищі української інтелігенції відігравало створення легальних наукових осередків: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Наукове товариство Нестора Літописця, Наукове товариства імені Т. Шевченка – що зуміли об'єднати зусилля найяскравіших представників Громади, задля дослідження, систематизації та популяризації національної, культурної та історичної спадщини українського народу. Така діяльність членів Київської Громади упродовж означеного періоду, як і в 1860-их рр., призвела до звинувачень у

«неблагонадійності», ліквідації наукових об'єднань та репресій щодо окремих осіб.

Важливе значення в процесі українського національного відродження відіграло культурно-мистецьке життя. Київські громадівці через літературу, театр, музику пропагували ідею національної окремішності. Вагомими в цьому сенсі були опубліковані українською мовою літературні твори, що заявили про існування українців як окремої культурної нації. Їх авторами були: О. П. Куліш, І. С. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, В. В. Винниченко, Марко Вовчок, О. С. Гулак-Артемівський, Б. Д. Грінченко, О. П. Косач, О. В. Маркович, А. П. Свидницький, М. П. Старицький та ін.

Визначним явищем для українського національного руху було створення українського театру та розвиток музики. Неабияке значення в цьому процесі відігравали члени Київської Громади. Це передусім М. П. Старицький, М. Л. Кропивницький та М. В. Лисенко. На сцені українського театру вистави відбувалися винятково українською мовою. За безпосередньої участі громадівців було створено творчі осередки українофільської молоді – «Плеяда», Літературно-артистичне товариство, «Український клуб» або «Українське громадське зібрання».

Діяльність Київської Громади 1870-их рр. – початку ХХ ст. відбувалася в умовах суттєвої політизації українського національного руху. На цьому тлі виокремилися представники нової генерації, що на противагу Старій Київській Громаді, називалися Молодою Громадою. Першочерговим в середовищі цього покоління українофілів було бажання політичного самовизначення навіть в умовах постійного урядового тиску. У цей час з-поміж членів Київської Громади відбулася диференціація стосовно культурницьких та політичних практик. Створені суспільно-політичні осередки, гуртки, видавництва, товариства, зрештою – політичні партії, стали вагомим здобутком українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження на захист виносяться такі положення і висновки:

Період другої половини XIX – початку XX ст. характеризувався розгортанням українського національного руху, помітним явищем у якому була Київська Громада – інтелектуальний осередок, що виступив платформою, на якій формувалась ідея національної окремішності. Історія її розвитку та функціонування невід’ємно пов’язана з державотворчими процесами, що призвели до появи незалежної української держави. Саме ця українофільська організація виконувала роль ідеологічного центру, де зосередилася національна еліта. Упродовж тривалого часу її представники доносили світоглядні засади українства до широких суспільних верств шляхом культурно-просвітницької, наукової та суспільно-політичної роботи. Ідейні засади, мета та склад Київської Громади забезпечили її ефективну діяльність, що стала основою національного руху другої половини XIX ст. – початку XX ст.

1. З’ясування стану наукового вивчення проблеми дало змогу виділити три основні історіографічні етапи: перший – початковий – охоплює першу третину XX ст., другий – другу третину XX ст. – 1990 р., третій – сучасний – 1990 – 2010 ті рр.

У працях дослідників першої третини XX ст. представлено лише окремі аспекти з історії діяльності Київської Громади як українофільського осередку впродовж 1860–1890-их рр. Суспільно-політична ситуація другої третини XX ст. негативно вплинула на розвиток національної історіографії загалом та вивчення історії Київської Громади зокрема. Цей період не містить предметних досліджень із зазначеної теми. Наявні лише поодинокі праці стосовно окремих постатей громадівського руху та організацій, до яких вони входили. Винятком є окремі зразки тогочасної діаспорної історіографії. На початку 1990-их рр. в українській історичній науці сформувалася концептуально нова теоретико-методологічна візія, що забезпечила об’єктивне висвітлення націотворчих процесів вітчизняної

історії. З позицій україноцентризму почали розглядатися тематичні напрями, що в радянській історіографії мали заідеологізований характер або ж замовчувалися. Передусім дослідницька увага вчених торкнулася питань, що відображали процес становлення української нації, зокрема, аспектів, пов'язаних із формуванням національної ідеї, що впродовж XIX – початку XX ст. розвивалася в середовищі українофільської наукової та творчої еліти.

Джерельна база дослідження представлена матеріалами державних архівів та бібліотек, рукописними та опублікованими документами, джерелами приватного походження: щоденниками, листами, спогадами, мемуарами, автобіографіями, публіцистичними працями. Безпосередніми першоджерелами теми, що забезпечили її об'єктивне висвітлення, були документи та свідчення учасників цієї організації. Широкий комплекс відомостей щодо історії Київської Громади в українському національному русі другої половини XIX – початку XX ст. дав змогу всебічно представити різноманітні аспекти її діяльності в досліджуваний період.

2. Теоретико-методологічна основа дисертаційного дослідження проаналізована в контексті філософської, культурологічної, психолого-ментальної парадигми осмислення його об'єкта. У предметній площині визначених історичних студій, що стосуються обраної теми, опинилися соціокультурні, інтелектуальні, міжособистісні взаємозв'язки осередку українофільської інтелігенції, відомого як Київська Громада, що посіла виняткове місце в процесі українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. Попередній досвід осмислення історії інтелектуальних еліт, що стали рушієм формування національної свідомості в умовах імперського панування, базувався на неоднорідному, подекуди суперечливому, науково-методологічному підґрунті. Еволюція знання про минуле та підходи до його наукових інтерпретацій засвідчують глибокі теоретико-методологічні прогалини в розкритті обраної теми, що пов'язані з ідеологічними протиріччями та зміною суспільно-політичних етапів розвитку української державності. Відповідно розвиток уявлень про місце та значення українського національного руху в досліджуваний період має

неоднорідний характер. Загальна криза гуманітарного знання в Україні, викликана пануванням радянської диктатури, на тривалий період унеможливила природний поступ в осягненні українцями свого історичного минуло. Відтак, лише на сучасному етапі, в умовах існування незалежної української держави, стало можливим його об'єктивне вивчення. Звернення до наявного міжнародного досвіду, запозичення теоретико-методологічних засад, напрацювання принципів аналізу джерел дало змогу об'єктивно розглядати Київську Громаду та діяльність її основних представників з позиції національного історіописання. Застосування актуальних дослідницьких методів сприяло комплексному розкриттю теми відповідно до поставлених завдань.

3. З'ясовано, що з-поміж суспільно-політичних чинників, що спричинили появу Київської Громади, була діяльність низки організацій, що функціонували впродовж першої половини XIX ст. Особливе значення для формування ідейних засад українофільства мало Кирило-Мефодіївське товариство. Воно стало генератором формування національної ідеї, що розвивалася наступними поколіннями української інтелігенції. Важливий вплив на цей процес справив образ Т. Г. Шевченка та його творчість, зокрема, сформовані демократичні постулати, що мали виразне національне спрямування. Ключове значення в утвердженні права українського народу на самовизначення відіграла просвітницька місія, покладена в основу українофільства в умовах суспільно-політичних змін у Російській імперії в середині XIX ст. Відмежувавшись від польського впливу на тлі загострення політичного протистояння – повстання 1863 р., українське студентство, сповідуючи ідеї народолюбства, об'єдналося довкола вивчення національної культури та історії. Утворивши організацію за національним принципом, українська інтелектуальна еліта започаткувала процес створення підґрунтя для появи власної держави. Представники Київської Громади на початку своєї діяльності сформували негативне ставлення до себе влади, що вбачала в ній прояви сепаратизму.

4. У процесі розкриття впливу просвітницько-педагогічної діяльності членів Київської Громади в 1860-их рр. на формування українського національного руху

встановлено, що події вказаного періоду стали знаковими для національного самовизначення українців. Функціонування університетів, зокрема, Київського, сформувало осередки прогресивної молоді, що брала активну участь у розповсюдженні демократичних ідей. Поширення т. зв. «хлопоманства», «хохломанства», «народництва» створило базисну основу для формування українофільського руху та підґрунтя для відродження національної свідомості народу. Заснування недільних шкіл, створення часописів, на сторінках яких друкували свої праці представники тогочасної творчої та наукової еліти, стало важливим підготовчим етапом до змін у суспільно-політичному житті населення українських земель, що входили до складу Російської імперії. Представниками Київської Громади було створено відповідні осередки: гуртки, наукові товариства, редакції часописів та газет, літературні, художні, мистецькі об'єднання, педагогічні установи тощо. Упродовж цього періоду функціонування Громади вони сприяли розвитку національної справи, формуючи її культурне, наукове та ідеологічне підґрунтя. На тлі виокремлення національних ознак українці-хлопомани заявили про окремішність українського народу. У цей період українська національна ідея, що спиралася на народну мову та історичну пам'ять, проявила себе у формі культурного просвітництва.

5. У процесі аналізу становища представників Київської Громади в умовах політичної реакції встановлено, що послідовна упереджена політика російського уряду щодо ліберально налаштованої та національно свідомої українофільської інтелігенції в умовах пожвавлення діяльності окремих інтелектуальних осередків проявилася в низці заборон, що стосувалися будь-яких спроб громадянів окреслити власні цілі стосовно національного розвитку. Саме така позиція влади не дозволила розвинути легальну мережу просвітницьких та освітніх закладів. Інституалізація національних організацій вважалася недопустимим явищем з огляду як на потенційну загрозу посилення революційних настроїв, так і на формування державницької ідеології в колі інтелігенції, що була спроможна виступити з гаслами національної окремішності українців як одного з європейських народів. Члени Київської Громади потрапили під тиск влади.

Заборони та репресії, запроваджені урядом, спрямовувалися на недопущення розвитку української національної ідеї та мали на меті не дозволити їй бути визначальним елементом у процесі творення української ідентичності.

6. Після висвітлення науково-інтелектуального здобутку діячів Київської Громади 1870-их рр. – початку ХХ ст. нами визначено, що ними було реалізовано низку важливих культурно-просвітницьких, наукових та суспільних проєктів. В умовах активізації українського національного руху відбулося звернення представників інтелектуальної еліти до вивчення історії свого краю. Через створення легальних наукових, видавничих, просвітницьких осередків вони впливали на процес формування національної свідомості українського народу. Збір, систематизація та видання матеріалів з історії, етнографії, фольклору, краєзнавства заклало міцне підґрунтя для подальшого наукового вивчення минувшини. Через помітну українофільську позицію представники Київської Громади потрапили під нагляд поліції та владні переслідування й заборони. Наштовхуючись на урядовий спротив, вони не припиняли своєї діяльності, виводячи її за кордон, де реалізовувалися їхні окремі видавничі проєкти. Пройшовши кілька етапів у досягненні національних інтересів, вони заклали основу для подальшого формування державотворчої моделі у формі культурної національної автономії, а згодом – і незалежної української держави.

7. Розглянувши літературно-мистецьку діяльність представників Київської Громади 1870-их рр. – початку ХХ ст., ми встановили, що через створення культурно-мистецьких осередків: товариств, організацій, клубів тощо – відбувалося утвердження та популяризація національних ідеалів. Поява зразків української літератури, авторами яких були представники Київської Громади, започаткувала нові напрями і традиції в середовищі українського письменництва. Театральні вистави під керівництвом М. П. Старицького і М. Л. Кропивницького та музичні композиції, створені М. В. Лисенком, звучали винятково українською мовою. Вони були важливим проявом культурного життя та відігравали суттєву роль у розвитку українського національного руху. Така робота представників Київської Громади стала поштовхом для реалізації різних культурницьких

проектів, що провокувала реакцію влади та проявлялася в заборонах, переслідуваннях та арештах.

8. Дослідження суспільно-політичної діяльності представників Київської Громади початку 1870-их рр. – початку ХХ ст. дало змогу з'ясувати, що вони брали активну участь у тогочасних суспільно-політичних об'єднаннях. Значний вплив на національну справу, формування політичної культури та національної свідомості відіграли революційні настрої студентства Київського та інших університетів. Київська Громада поступово акумулювала найкращі інтелектуальні сили, які ставили на порядок денний історичного процесу питання наявності українства як політичної нації з її унікальною духовною та культурною спадщиною. Результатом діяльності Київської Громади стало утворення на початку ХХ ст. українських політичних партій за участю її представників.

9. Виконання завдань дисертаційного дослідження дало змогу визначити перспективні напрями подальших наукових студій у контексті історії Київської Громади в українському національному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. До них належать історіографічні та джерелознавчі студії з історії Київської Громади, вивчення її взаємозв'язків з іншими українськими громадами: Петербурзькою, Харківською, Одеською, Полтавською, Чернігівською, Єлисаветградською тощо, висвітлення біографій та інтелектуального спадку окремих діячів Громади, дослідження діяльності наукових, культурних та політичних осередків, сформованих громадівцями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІА України)

Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління, м. Київ).

Оп. 1.

1. Спр. 330 (Обзор важнейших дознаний производившихся в жандармских управлениях империи, по делам о государственных преступлениях). 75 арк.

Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ, 1827-1916).

Оп. 810.

2. Спр. 132 (Переписка с III отделением, киевским губернатором, киевским, бердичевским и сквирским земскими исправниками о производстве обысков и аресте студентов Киевского университета Рыльских Ф. и И., Василевского Г., Загурского И и др., обвиняемых в проведении агитации среди крестьян Киевской губернии за отказ от выполнения барщины и хранения нелегальной литературы. 1860–1862 гг.). 351 арк.

3. Спр. 187 (Переписка с Киевским цензурным комитетом и попечителем Киевского учебного округа о разрешении студентам Киевского университета Шейковскому К. и Левицкому Ф. издавать еженедельную газету «Голос». 1860 г.). 6 арк.

Оп. 812.

4. Спр. 85 (Переписка с министром Внутренних дел и подольским губернатором о запрещении печатать в журналах и газетах протесты, составленные обществом офицеров, о новом порядке рецензирования «Губернских ведомостей», об опубликовании в летописи «Русского вестника» статьи: «Общественные вопросы», подписаной Антоновичем В., Рыльским Ф. и по др. вопросам. 1862–1863 гг.). 31 арк.

5. Спр. 107 (Дело об установлении надзора полиции за проживающим в дер. Дудары Каневского у. Киевской губ. дворянином Познанским Б., рассказывающим крестьянам о гайдамаках. 1862 г. Дело Борис Познанский. 1862 г.). 29 арк.

6. Спр. 166 (Переписка с министром Внутренних дел полтавского и киевского губернаторами о студентах Пеетербургского и Киевского университетов Чубинском П., Синегубе и др., обвиняемых в принадлежности к нелегальному обществу. 1862–1864 гг.). 18 арк.

Оп. 813.

7. Спр. 541 (Дело о задержании в Полтавской губернии Синегуба, Потоцких и Пилипенко. 1863–1866 гг.). 332 арк.

8. Спр. 637 (Дело о существующих в Киеве, Харькове и Полтаве обществ хлопоманов. 1863–1864 гг.). 16 арк.

9. Спр. 672 (Дело о политическом стремлении малоросіян. 1863 г.). 8 арк.

Оп. 824.

10. Спр. 94 (Дело о розыске, производстве и аресте студентов Киевского университета Судзиловского Н. К., Стефановича Я. и др., обвиняемых в принадлежности к кружку народников-пропагандистов. 1877 г.). 261 арк.

Оп. 826.

11. Спр. 141 (Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. Переписка с киевским губернатором и попечителем Киевского учебного округа об исключении из Киевского университета студентов за организацию и участие в демонстрации против доцента Цветаева, о сходках студентов, организации сбора денег для учреждения стипендии имени Драгоманова и др. вопросов. 1876–1877 гг.). 12 арк.

Оп. 829.

12. Спр. 416 (Дело по отзывам Одесского Генерал-Губернатора со сведениями о действиях социал-революционной партии. 1879–1886 гг.). 43 арк.

Оп. 830.

13. Спр. 41-а (Дело Копии показаний Богословского А. А. и Забрамского А. И. по делу Кобылянского Л., Попова М., Иванова И. и др., обвиняемых в принадлежности к нелегальному обществу в г. Киеве. 1880 г.) 54 арк.

Ф. 707 (Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ. 1832-1920).

Оп. 261 (1860).

14. Спр. 2 (Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевскаго Учебного Округа. О тайных политических обществах, образовавшихся между студентами Харьковского Университета и об участии в них некоторых студентов Университета Св. Владимира. 1860 г.). 105 арк.

Оп. 261 (1861).

15. Спр. 2 (Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского учебного округа. О студентах Рыльских. 1861 г.). 11 арк.

Оп. 261 (1862).

16. Спр. 6 (Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского Учебного Округа. О народных школах). 72 арк.

Оп. 261 (1869).

17. Спр. 1 (Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского Учебного Округа. По телеграмме Министра Народного Просвещения о недопущении сходок студентов университета Св. Владимира. 1869 г.). 11 арк.

Оп. 261 (1872).

18. Спр. 4 (Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского Учебного Округа. О воспрещении студентам и ученикам участвовать в тайных обществах и кружках. 1872 г.). 52 арк.

Оп. 261 (1878).

19. Спр. 14 (Дело Управления Киевского Учебного Округа. О типографии Университетской и о правилах осмотра оной. 1878 г.). 4 арк.

Оп. 261.

20. Спр. 4 (Дело Канцелярии. Попечителя Киевского Учебного Округа. По поводу напечатаной в № 41 и 42 газеты «Киевлянин» за 1869 г. статьи относительно мер, предпринятых в последние годы, к распространению народного образования в югозападном крае. 1869 г.). 6 арк.

21. Спр. 5 (Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского Учебного Округа. Об учителе Игнате Житецком. 1865 г.). 3 арк.

22. Спр. 35 (Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского Учебного Округа. О приват Доценте Драгоманове. 1866–1867 гг.). 15 арк.

Ф. 1014 (Личный фонд Андриевского А. А.).

Оп. 1.

23. Спр. 370.3 (Андрієвський А. А. (1862-1889 рр.).

Ф. 1143 (Личный фонд Левицкого О. И.).

Оп. 1.

24. Спр. 3824 (Левицький О. И.).

Ф. 1720 (Жураковський Геннадій Євгенович (1894–1955) – український викладач, історик педагогіки, професор, доктор педагогічних наук, член-кореспондент АПН РРФСР (1945).

Оп. 1.

25. Спр. 49 (Конспекты лекций (Г. Е. Жураковский) по русской истории, истории Византии, истории и теории педагогики). [Рукопис]. 89 арк

Державний архів Київської області (ДАКО)

Ф. 2 (Канцелярія Київського цивільного губернатора, м. Київ, 1822–1917).

Оп. 176.

26. Спр. 199 (Дело об учреждении секретного надзора за студентами Университета Фадеем и Осипом Рыльскими. 1861 г.). 35 арк.

Оп. 179.

27. Спр. 33 (Дело о наблюдении за появлением в обращении запрещенной газеты на малороссийском языке «Мета» издаваемой в Ламберге). 2 арк.

28. Спр. 820 (Дело о студенте Дашкевиче, подозреваемом в принадлежности к числу революционеров). 17 арк.

Оп. 181.

29. Спр. 7 (Дело о собрании сведений о Кандидат Педагоге Будкевиче. Нач. 5 января 1866 г. Конч. 24 февраля 1866 г.). 12 арк.

Оп. 194.

30. Спр. 111 (Дело о разрешении на прочтение публичных лекций Кистяковским и Квачевским. 1878 г.). 8 арк.

Оп. 221.

31. Спр. 159 (О беспорядках в Литературно-артистическом обществе и о закрытии этого общества, а также о сборе сведений о существующих в г. Киеве курсах и школах, состоящих в ведении Министерства внутренних дел. 1905 г.). 352 арк.

Ф. 347 (Дирекція народних училищ Київської губернії, м. Київ, 1809–1919).

Оп. 1.

32. Спр. 1187 (Личное дело учителя греческого языка 2-й Киевской гимназии А. Д. Юркевича. 1859–1885 гг.). 49 арк.

33. Спр. 1195 (Цыркуляры попечителя Киевского учебного округа Начальства о порядке открытия воскресных школ и усиление надзора за ними. 1860 г.). 17 арк.

34. Спр. 1265 (Дело о переводе по службе учителя Киево-Подольского дворянского училища М. Стефановича. 1861 г.). 28 арк.

35. Спр. 1271 (Дело о назначении Александра Тищенко учителем истории и географии в Киевское уездное училище. 1861 г.). 20 арк.

36. Спр. 1546 (Дело о переводе учителя Киево-Подольской прогимназии П. Житецкого в Киевскую 2-ю гимназию. 1869–1884 г.). 32 арк.

37. Спр. 1549 (Дело о научной командировке за границу учителей Житецкого и Юркевича, с целью ознакомления с постановкой иностранных учебных заведений. 1869–1870 г.). 24 арк.

Ф. 1260. (Київське повітове поліцейське управління, м. Київ, 1859–1912).

Оп. 3.

38. Спр. 96 (Дело о состоящем под негласным надзором полиции сыне статского советника Федоре Александровиче Кистяковском. 1900–1901 гг.). 8 арк.

39. Спр. 97 (Дело о состоящей под негласным и особым надзором полиции жене сына статского советника Марии Вильямовне Кистяковской (уродженой Беренштам). 1900–1901 гг.). 17 арк.

Державний архів Полтавської області (ДАПО)

Ф. Р-8831 (Колекція документів професора, доктора педагогічних наук, члена-кореспондента Академії педагогічних наук Жураковського Геннадія Євгеновича).

Оп. 3.

40. Спр. 2 (Статті и дослідження по історії українського просвітительного руху часів виникнення Старої Київської Громади (1859–1863). 1929–1932). 336 арк.

41. Спр. 3 (Статті и дослідження по історії українського просвітительного руху часів виникнення Старої Київської громади (1859–1863). 286 арк.

42. Спр. 4 (Очерки об общественно-педагогическом движении на Украине (Полтава–Київ) в 1858–1862 гг.). 164 арк.

ІНСТИТУТ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО (ІР НБУВ)

Ф. 1. (Літературні матеріали).

43. Спр. 302 (6376) (Автобіографія П. С. Ефименка). 8 арк.

44. Спр. 354 (Щоденник Василя Степановича Гнилозірова з 23 грудня 1860 р. по 31 серпня 1865 р.). 964 арк.

45. Спр. 1313 (6411) (Програма Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества для собирання свідень по Географії). 6 арк.+зв.

46. Спр. 12604 (Олександр Олександрович Русов (Біографічний нарис). 65 арк.

47. Спр. 45060 (Багалій Д. І. «...Улаштована була громада і у Києві...»). 4 арк.

48. Спр. 46604 (Житецький Павло Гнатович. Дві промови до українського громадянства в Києві. Автограф кін. ХІХ ст.). 30 арк.

49. Спр. 46752 (Житецький І. П. Євген Олександрович Ківлицький. Некролог. Автограф-чернетка. 1925 р.). 6 арк.

50. Спр. 46754 (Житецький Гнат Павлович. Олександр Олександрович Русов. Некролог. Автограф-чернетка. 1925 р. Київ). 7 арк.

51. Спр. 46791 (Житецький Г. П. Спомини про В. Г. Самійленка. Автограф-чернетка. 1925 р.). 7 арк.

52. Спр. 46801 (Житецький Ігнат Павлович. До останньої подорожі М. П. Драгоманова за кордон. (З нарисів і фрагментів про Київську громаду). Стаття. Автограф-чернетка. 1925 р.). 16 арк.

53. Спр. 46880 (Житецкий Игнатий Павлович. Воспоминания и размышления о 70-х и 80-х годах прошлого века. Автограф 1923 г.). 40 арк.

54. Спр. 46882 (Житецкий Игнат Павлович. «Київські бунтарі» за 70 роки). Автограф-чернетка. 1928 р. Зшиток. 34 арк.

55. Спр. 46884 (Київська Громада за 60-ті роки. Іг. Житецького. Автограф. 1926–1927 рр.). 117 арк.

56. Спр. 46886 (Житецький Гнат Павлович. З історії товариства Нестора-літописця в Києві. Автограф-чернетка. Поч. ХХ ст.). 22 арк.

57. Спр. 46887 (Житецький Ігнат Павлович. Південно-Західний відділ географічного товариства в Києві. (З приводу 50-річчя закриття в 1876-му році). Стаття. Автограф. Поч. ХХ ст.). 30 арк.

58. Спр. 49600 (Науменко В. П. Стара Громада. Спогади Драгоманова (?), Трегубова, Науменка). 4 арк.

Ф. 40. (Микола Прокопович Василенко).

59. Спр. 321 (Василенко Николай Прокофьевич. Заметки по малорусской истории. Кон. ХІХ – нач. ХХ в.). 32 арк.

Ф. 51. (Ходецкий Старион Мартинианович).

60. Спр. 75 (Ходецкий Старион Мартинианович. «Киевские письма. Успехи народного просвещения. Новые воскресные школы...». 1 ноября 1860 г. Черновой автограф с пометкой: «Напечатано в «Московских ведомостях» № 245»). 5 арк.

61. Спр. 80 (Ходецкий Старион Мартинианович. «Киевские песни» о проведении музыкальных, литературных вечеров, о воскресных школах, строительстве и других Киевских новостях. 27 декабря 1861 г. Автограф с пометкой: «Напечатано в № 6 «Московских ведомостей», 1861 г.»). 7 арк.

Ф. 61. (Кістяківський Олександр Петрович).

62. Спр. 513 (Кистяковский Александр Федорович. Просьба об открытии подписки для сбора денег на основание народной школы в память Т. Г. Шевченко. 1881 г.). 2 арк.

63. Спр. 518 (Кістяківський Богдан Олександрович. Промова П. Г. Житецького. З історії Київської української Громади. 1919? Машинопис). 8 арк.

Ф. 86. (Житецький Гнат Павлович).

64. Спр. 56 (Архів І. П. Житецького. Промова про долю України. 26 лютого 1884 р.). 6 арк.

65. Спр. 69 (Обзор статей в г. «Голос», «Вестник Западной России» по малорусскому вопросу в 1865–1886 гг.). 10 арк.

Ф. 159. (Русов Олександр Олександрович).

66. Спр. 2 (Русов Олександр Олександрович. Про Вкраїну і український народ. Стаття. Автограф). 12 арк.

Ф. 164. (Володимир Боніфатійович Антонович).

67. Спр. 188 (Познанский Б. С. Воспоминания об Антоновиче В. Б.). 7 арк.

Ф. 172. (Драгоманов Михайло Петрович).

68. Спр. 23 (Драгоманов Михайло Петрович. До історії Української хлопоманії в 1860-61 рр. Машинопис. Копія з журналу «Життє і слово» 1895 р. Львів. Том III, стор. 344–348). 7 арк.

Ф. 179. (Степович Андроник Иоанникиевич).

69. Спр. 148 (Степович Андроник Иоанникиевич. Из воспоминаний о «Старой громаде». Доклад. Автограф). ??? арк.

Ф. 181. (Ерастов Степан Іванович).

70. Спр. 8 (Ерастов Степан Іванович. Фрагменти спогадів про петербургське студентське життя, про організацію студентської української громади. 20-ті рр. XIX ст. Чернетки). 8 арк.

71. Спр. 10 (Ерастов Степан Іванович. Фрагменти спогадів про М. П. Драгоманова, К. Ляхоцького, про Женеву. 20-ті рр. XX ст. Чернетка). 10 арк.

72. Спр. 43 (Ерастов С. І. 1) «Деякі згадки про М. В. Лисенка» (без закінчення). Автограф. 2 арк. 2) начерки власної біографії. б/д. 2 арк.

Ф. X (Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) 1918-1933. Архів і колекція документів XVI-XX ст.)

73. Спр. 14686 (Бухбіндер Наум. М. П. Драгоманов проти народницької концепції перспектив Росії. (Кілька неопублікованих листів його до А. С. Суворіна). / Стаття / 20 рр. XX ст. Друковано на машинці). 6 арк.

74. Спр. 14694 (Від Валуєвщини до Юзефовщини. Стаття. Копія друкована на машинці. Опублік. в ж. «Україна»). 24 арк.

75. Спр. 14704 (Гнатюк В. Лист М. І. Костомарова до О. М. Пипіна. Публікація. 20 рр. XX ст. Друковано на машинці). 1 арк.

76. Спр. 14710 (Граховецький Д. «Формуляр» (кол. кирилометодієвця) І. Я. Посяди за рр. 1849–1887. Стаття. 17 серпня 1928 р. Друковано на машинці). 4 арк.

77. Спр. 14714 (Листи П. О. і О. М. Кулішів до М. О. Максимовича. (Роки 1850–1864). Подав В. Данилов). 78 арк.

78. Спр. 14717 (Дорошевич Ол. «До автобіографії Вол. Самійленка». Лист до редакції. 1929 р.). 8 арк.

79. Спр. 14724 (Зміст журналу «За сто літ». Кн. III, IV, VII). 4 арк.

80. Спр. 14726 (Кістяковська Марія. В.П. Батуринський та його спомини про М. П. Драгоманова. Стаття. 20 рр. XX ст. Друковано на машинці). 21 арк.

81. Спр. 14734 (Кравченко Василь. Зрушення. Передне слово. Відкриття пам'ятника Котляревському. Стаття. 20 рр. XX ст. Друковано на машинці). 23 арк.

82. Спр. 14735 (Характеристика статей, поданих до збірника «За сто літ». 20–30 рр. ХХ ст., здруковано на машинці). 2 арк.
83. Спр. 14739 (Миловидов Лев. Нелегальні писання серед Чернігівської молоді. Р. 1862. (З таємної справи Чернігівської гімназії). Стаття. 20 рр. ХХ ст.). 11 арк.
84. Спр. 14764 (Савченко Федір. Ненадрукована автобіографія Костомарова й листи його до шефів жандармів та Олександра II (1847–1860). Стаття. 20 рр. ХХ ст. Друковано на машинці). 25 арк.
85. Спр. 14787 (Чорноморець В. (Дроздовський). Нездійснені українські видання початку 60 рр. ХІХ століття. Стаття. 20 рр. ХХ ст. Друковано на машинці). 22 арк.
86. Спр. 14795 (Шевелів Борис. Жандармська розвідка про О. О. та С. Ф. Русових та зібрані нею в р. 1913 матеріали пр. них. (До споминів Рухових). Стаття. 20–30 рр. ХХ ст. Друковано на машинці). 13 арк.
87. Спр. 14798 (Шкроб Сергій Іванович. Забутий промовець. До життєпису В. Ю. Хорошевського. Стаття. 27 лютого 1930 р. Москва. Друковано на машинці). 22 арк.
88. Спр. 14831 (Звідомлення за перше десятиріччя Всеукраїнської Академії наук 1918–1930 рр. Друковано на машинці, 1931 р.). 71 арк.
89. Спр. 14913 (Костомаров Н. Украинский сепаратизм (опубліковано в сборнике работ Костомарова. Киев. 1928 г.). Напечатано на машинке). 6 арк.
90. Спр. 16942 (Бухбіндер Наум. «Листи К. П. Михальчука к А. Н. Пипіну». Надруковано на машинці). 4 арк.
91. Спр. 17111. Гніп Михайло. З громадського українського руху 1860-х рр. (Звіт про відрядження). 1928–1929 рр. 4 арк.
92. Спр. 17112 (Гніп Михайло. Андрій Красовський. Надруковано на машинці). 15 арк.
93. Спр. 17798 (Назаревський Олександр. Київське студентство в грудні 1878 року. Стаття. Друк. на машинці. 1930 р. Київ). 9 арк.
94. Спр. 17925 (Перетц Лев. Листи М. Максимовича і М. Мартиновича до В. А. Жуковського. Стаття. Друк. на машинці. 20–30 рр. ХХ ст.). 9 арк.
95. Спр. 18066 (Савченко Федір. Записка В. Плева в справі видання українського перекладу євангелія. Публікація листа з передмовою. Друк. на машинці. 20–30 рр. ХХ ст.). 11 арк.
96. Спр. 18150 (Смоленская Е. С. Персональный состав Одесской старой украинской громады. Список. 20 гг. ХХ ст. (Приложение. Конверт и две заметки к списку). 2 арк.
97. Спр. 18380 (Всеволод Чаговец. «З темряви минулого». Надруковано на машинці. 20 рр. ХХ ст.). 75 арк.

98. Спр. 31431 (Редакція збірника «За сто літ» до Державного видавництва України. Супровідний лист та список статей до збірника «За сто літ», кн. 7. 11 серпня 1930 р.). 2 арк.

99. Спр. 31432–31433 (Кафедра [історії] до Неодмінного секретаря Всеукраїнської Академії Наук. Листи про дозвіл на друкування збірника «За сто літ», кн. 7. 11 серпня, 9 жовтня 1930). 3 арк. 2 од.

100. Спр. 31435 (Канцелярія Неодмінного секретаря до Грушевського Михайла Сергійовича. Супровідний лист до статей до збірника «За сто літ». 10 вересня 1930 р. Київ). 1 арк.

101. Спр. 31436–31437 (Розписка про одержання рукопису В. Чаговця «В темряві минулого» та інших рукописів для збірника «За сто літ». 4 березня 1930 р. 4 липня 1931 р.). 1 арк. + 1 арк. 2 од.

102. Спр. 5804 (Михалевич О. Ів. Спомини про «Київську Громаду». Оригінал. грудень 1923 року). 5 арк.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

103. Антонович В. «К вопросу о Галицко-русской литературе (По поводу статьи Т. Д. Флоринского)». *Киевская Старина*. 1900. № 3. Т. 68. С. 94–98.

104. Антонович В. Автобіографічні записки. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття* / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. С. 147–156.

105. Антонович В. Мемуари. *Антонович В. Твори*. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1932. Том 1. С. 3–61.

106. Антонович В. Мемуари. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах*. Київ: Заповіт, 1997. Т. 1. С. 157–181.

107. Антонович В. Моя сповідь. *Основа*. 1862. № 1. С. 83–96.

108. Антонович В. Погляди українофілів. *Україна*. 1928. Кн. 6. С. 58–66.

109. Антонович В. Про українофілів та українофільство. *Україна*. 1928. Кн. 6. С. 50–55.

110. Антонович В. Твори. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1932. Том 1. 313 с.

111. Антонович В. Что об этом думать? (Письмо редактору из Киева. 7 июля 1861 г.). *Основа*. 1862. № 7. С. 7–13.

112. Антонович Д. Спогади. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах*. Київ: Заповіт, 1997. Т. 2. С. 202–209.

113. Антонович І. Спомини про М. П. Драгоманова. *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 66–83.

114. Архів Михайла Драгоманова. Том 1. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). Варшава, 1938. 445 с.
115. Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька. Київ: ВД «Стилос», 2010. Т. 2. Ч. 3–4. 1120 с.
116. Барвінський О. Спомини з мого життя. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття* / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. С. 157–204.
117. Баулер (Гольштейн) А. Михаил Петрович Драгоманов. *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 100–108.
118. Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг.: (Воспоминания). *Русская старина*. 1886. Т. XLIX. Кн. 3. Март. С. 616–617.
119. Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова. *Киевская Старина*. 1885. Т. 12. С. 219–237.
120. Беренштейн Е. Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського. *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 174–180.
121. Буда С. Заслання Мик. Вас. Ковалевського (Ненадрукована стаття і листи М. В. Ковалевського). *За сто літ*. Кн. 2. Київ: Державне видавництво України, 1928. С. 200–229.
122. Бужинський М. До гімназільних літ Михайла Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 2–3. С. 65–70.
123. Бухбіндер Н. Листи В. Б. Антоновича до А. Н. Пипіна. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах*. Т. 2 / за ред. В. Короткий, В. Ульновський. Київ: Заповіт, 1997. С. 233–234.
124. Бухбіндер Н. Листи М. І. Костомарова до О. С. Суворіна. *За сто літ*. Кн. 4. Київ: Державне видавництво України, 1929. С. 60–70.
125. Венюков М. Из воспоминаний (1877–1888). *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 114–119.
126. Вернадський В. І. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 1: Д–Н / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, РАН, Архів; ред. кол.: А. Г. Загородній, С. Онищенко (голова), В. А. Смолій [та ін.]; уклад.: С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна [та ін.]. Київ, 2012. 709 с. (Вибрані наук. пр. акад. В. І. Вернадського, т. 2, кн. 2, ч. 1). 708 с.
127. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького; передм. Ю. Шевельова. Нью-Йорк–Торонто: Українська вільна академія наук у США, 1984. 326 с.

128. Возняк М. Драгоманов у відновленій «Правді» (з додатком листів М. Драгоманова до О. Кониського і останнього до нього). *За сто літ*. Кн. 6. Київ: Державне видавництво України, 1930. С. 229–330.
129. Возняк М. З років заслання Петра Єфименка на Архангельщину (листування з Олександром Кониським рр. 1863–1867). *За сто літ*. Кн. 2. Київ: Державне видавництво України, 1928. С. 110–122
130. Глушко С. Спомини І. В. Антонович про М. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 4. С. 120–134.
131. Гревс И. Воспоминания о Драгоманове (Фрагменты). *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 109–113.
132. Грінченкова М. Спогади про Івана Нечуя-Левицького. *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 111–127.
133. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. С.-Петербург: Типография т-ва «Общественная Польза» Б. Подъяческая, 39, 1907. VIII, 294 с.
134. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Издание второе дополненное. С.-Петербург: Книгоиздательское Товарищество «Просвещение», 1906. 544 с.
135. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія) / Мих. Грушевський; Institut Sociologique Ukrainien. Відень: Укр. Соціол. Ін-т, 1921. 328 с.
136. Грушевський М. Статті, спогади, документи і коментарі. Нью-Йорк, 1978. 236 с.
137. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
138. Грушевський М. С. З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти. *Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т.* / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2009. Т. 9. С. 86–198.
139. Грушевський М. С. Переднє слово. *За сто літ*. 1927. Кн. 1. С. III–VI.
140. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.). Київ, 1997. 261 с.
141. Дебогорій-Мокрієвич В. По поводу статьи Л. Дейча «Украинская и общерусская эмиграция». *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 147–153.
142. Дейч Л. Украинская и общерусская эмиграция. *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 137–146.

143. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. / Національна академія наук України; Ін-т української археографії. Вип. 1: Б. Грінченко – М. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу / упоряд. А. Жуковський. Київ: [б.в.], 1994. 189 с.
144. Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна. *За сто літ*. Кн. 3. Київ: Державне видавництво України, 1929. С. 66–97.
145. Драгоманів-Шишманова Л. Зі споминів про М. Драгоманова. *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 287–303.
146. Драгоманів-Шишманова Л. Спомини про Михайла Драгоманова. *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 304–308.
147. Драгоманов Михайло. Документи і матеріали 1841–1994 / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Т. Шевченка; Національний музей літератури України; Центральний державний історичний архів України у Львові. Львів, 2001. 731 с.
148. Драгоманов М. «Переднє слово» [до «Громади» 1878 р.]. *Громада*. 1878. Т. 1. С. 5–101.
149. Драгоманов М. «С Галицкой границы» (Письма в редакцію «Санкт-Петербуржских ведомостей»). *Пам'ять століть*. 1996. № 2. С. 27–41.
150. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). *Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2-х т.* Т. 2. Київ: Наукова думка, 1970. С. 151–288.
151. Драгоманов М. Автобіографічна замітка М. Драгоманова. *Драгоманов Михайло. Документи і матеріали 1841–1994* / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Т. Шевченка; Національний музей літератури України; Центральний державний історичний архів України у Львові. Львів, 2001. С. 143–163.
152. Драгоманов М. Автобіографія. Київ: «Криниця», 1917. 59 с.
153. Драгоманов М. Автобіографія. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття* / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. С. 115–146.
154. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства. *Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)* / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 204–234. («Пам'ятки історичної думки України»).
155. Драгоманов М. До історії української хлопоманії 60-их рр. *Життє і слово*. Львів, 1896. Том 3. С. 344–348.

156. Драгоманов М. Додаток до автобіографічної замітки М. Драгоманова. *Драгоманов Михайло. Документи і матеріали 1841–1994* / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Т. Шевченка; Національний музей літератури України; Центральний державний історичний архів України у Львові. Львів, 2001. С. 175–182.
157. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. Київ: «Криниця», 1917. 121 с.
158. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева, 1877. 152 с.
159. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). Женева: Печатная «Работника» і «Громади», 1881. 132 с.
160. Драгоманов М. Польським громадівцям в Росії. *Громада*. 1880. Ч. 2. С. 237–240.
161. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876). Львів, 1909. 38 с.
162. Драгоманов М. Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом. *Громада*. 1882. № 5. С. 231–242.
163. Драгоманов М. Что такое украинофильство? *Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)* / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 430–456. («Пам'ятки історичної думки України»).
164. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Відень: Наклад і друк партійної друкарні, 1915. 121 с.
165. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Третє видання. Київ: «Криниця», 1913. 159 с.
166. Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)/ Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. 688 с. («Пам'ятки історичної думки України»).
167. Драгоманов М. П. Вибрані праці: у 3-х т. Т. 1. Кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія. Київ: Знання України, 2007. 272 с.
168. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2-х томах. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1. 596 с.
169. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм. *Громада*. № 4. С. 96–102.
170. Драгоманом М. П. Нарис української соціалістичної програми (Переднє слово до «Громади»). Вид. 2. Київ: Видавництво «Серп і молот», 1918. 99 с.

171. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві) / Упорядник: І. Гирич. Київ, 1996. 107 с.
172. Ерастов С. Фрагменти спогадів про М. Драгоманова, К. Ляхоцького та про Женеvu. *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 166–169.
173. Єфремов С. З листів Костомарова до Антонович. *Україна*. 1925. Кн. 3. С. 69–77.
174. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.
175. Житецкий И. Литературные воспоминания о семидесятих годах. *Вестник Европы*. 1908. № 10. С. 598–619.
176. Житецький І. Лист і вірші Свидницького про селянські екзекуції. *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 93–98.
177. Житецький І. П'ять листів П. П. Чубинського до М. І. Костомарова. *За сто літ*. Кн. 4. Київ: Державне видавництво України, 1929. С. 55–60.
178. Житецький П. Г. З історії Київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченківських роковинах. *Записки наукового товариства імені Т. Г. Шевченка*. 1913. Т. 116. С. 166–189.
179. Забіяка І. М. Епістолярна спадщина Василя Горленка. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. Київ, 2013. 400 с. (Бібліотека альманаху «Вітряк»; Вип. 5).
180. Заборона українського слова в Росії. Реферат петербурзької академії наук в справі знесення заборони українського слова, з додатком «Історичної записки» К. А. Воєнського і вступним словом проф. М. С. Грушевського. Скрентон, 1916. 58 с.
181. Засулич В. «Вольное слово» и эмиграция. *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 181–189.
182. Із слідчої справи на Володимира Антоновича 1860–1862 (оригінал). *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах*. Київ: Заповіт, 1997. Т. 2. С. 21–39.
183. Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України та її народу. (Листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському). Київ, 2009. 64 с.
184. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3-х томах / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. Том 1 / Упоряд.: І. І. Глизь (голов. упоряд.), М. І. Бутич, О. О. Франко; наук. ред.: Г. І. Марахов, В. Г. Сарбей. Київ: Наукова думка, 1990. 544 с. (Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні ХІХ – початку ХХ ст.).

185. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3-х томах / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. Том 2. / Упоряд.: М. І. Бутич (голов. упоряд.), І. І. Глизь, О. О. Франко; наук. ред.: І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко. Київ: Наукова думка, 1990. 696 с. (Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст.).
186. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3-х томах / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. Том 3 / Упоряд.: О. О. Франко (голов. упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь; наук. ред.: Л. З. Гісцова, Г. Я. Сергієнко. Київ: Наукова думка, 1990. 440 с. (Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст.).
187. Кистяковский А. Ф. Павел Платонович Чубинский. *Киевская Старина*. 1884. Т. 8. № 2. С. 343–349.
188. Кістяківський М. Драгоманов у Флоренції. *За сто літ*. Кн. 2. Київ: Державне видавництво України, 1928. С. 176–189.
189. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2-х томах. Том 1 (1874–1879) / Упоряд. В. С. Шандра. Київ: Наукова думка, 1994. 643 с.
190. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2-х томах. Том 2 (1880–1885) / Упоряд. В. С. Шандра. Київ: Наукова думка, 1995. 583 с.
191. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП). Торонто: «Срібна сурма», 1972. 223 с.
192. Косач М. Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / упоряд. Мірошниченко Л. П. Київ: КОМОРА, 2017. 592 с.
193. Костомаров Н. И. Мое украинофильство в «Кудеяре». *Слов'янська міфологія: вибр. праці з фольклористики й літературознавства*. Київ, 1994. С. 326–330.
194. Костомаров Н. И. Мысли южноруса. *Слов'янська міфологія: вибр. праці з фольклористики й літературознавства*. Київ, 1994. С. 309–313.
195. Костомаров Н. И. Украинфильство. *Слов'янська міфологія: вибр. праці з фольклористики й літературознавства*. Київ, 1994. С. 338–349.
196. Костомаров М. Автобіографія. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття* / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. С. 57–114.
197. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. 40 с.

198. Костомаров М. І. Спомини про Шевченка. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, 1982. С. 145–147.
199. Костомаров Н. И. Две русские народности. *Исторические исследования Николая Костомарова*. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1863. Т. 1. С. 221–289.
200. Кропивницький М. Л. За тридцять п'ять літ. *Нова громада*. 1906. № 9. С. 47–64.
201. Куліш П. Автобіографія. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття* / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. С. 23–56.
202. Куліш П. О. Сочиненія и письма. Том 2. Київ, 1908. 456 с.
203. Куліш П. О. Сочиненія и письма. Том I. Київ, 1908. 133 с.
204. Куліш П. О. Хуторна поезія. Львів: Друкарня Товариства імені Шевченка, 1882. 137 с.
205. Левицький О. Тадей Розеславович Рильський (некролог). *Киевская старина*. 1902. № 10–12. С. 335–349.
206. Лисенко М. В. Листи / Авт.-упоряд. Р. Скорульська. Київ: Музична Україна, 2004. 680 с.
207. Лисенко О. Спогади про батька. Вид. 5-те. Київ: Музична Україна, 1991. 367 с.
208. Лист М. В. Лисенка до рідних № 40 від 14/26 липня 1873 р. *Лисенко М. Листи* / [упорядкув., передм., комент., анотов. імен. покажчик Р. М. Скорульської]. Київ: Музична Україна, 2004. С. 88–89.
209. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага / Упорядкування, передмова, примітки Т. П. Демченко, О. О. Мисюри. Чернігів: Просвіта, 2011. 210 с.
210. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 564 с.
211. Ліндфос (Русова) С. Деяко із спогадів за М. П. Драгоманова. *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 88–91.
212. Лучицкий И. А. Ф. Кистяковский (Некролог). *Киевская Старина*. 1885. Т. 11. № 2. С. 406–415.
213. Любатович О. Далекое и недавнее (Фрагменты). *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 170–173.
214. М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. М. Лисенко; ред. та комент. Р. Пилипчук. – Київ: Музична Україна, 1968. – 823 с.

215. Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т. / Редкол.: А. П. Лащенко (голова) та ін. Київ: Музична Україна, 2003. Т. 1 / Упоряд., передм. та комент. Р. Я. Пилипчука. Київ: [б.в.], 2003. 344 с.
216. Михайло Драгоманов у спогадах / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. 312 с.
217. Михальчук Т. Воспоминания о «Старой громаде». *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 84–86.
218. Михальчук К. Автобіографічна записка. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття* / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. С. 219–224.
219. Модестов В. В Казани и Киеве 1867-1877 (Отрывок из воспоминаний). *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 60–65.
220. Мошинский И. (Конарский Ю.). Украинские кружки 80-х гг. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах*. Т. 2. Київ: Заповіт, 1997. С. 152–153.
221. Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины. *Украинская Жизнь*. 1916. № 1. С. 33–38; № 2. С. 14–31.
222. Науменко В. Александр Фёдорович Кистяковский (Биографический очерк, с отрывком из рукописной автобиографии его). *Киевская Старина*. 1895. Т. 48. С. 1–38.
223. Науменко В. Памяти В. Л. Беренштама. *Киевская старина*. 1906. № 2. С. 257–275.
224. Нечуй-Левицький І. Життєпис. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття* / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. С. 229–238.
225. Овсянико-Куликовський Д. Михаил Петрович Драгоманов (Из воспоминаний). *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 92–99.
226. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 30–59.
227. Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Львів, 1896. 151 с.
228. Павлик М. Новини з Австрійської України. *Громада*. 1880. Ч. 2. С. 228–232.

229. Пам'яті Михайла Драгоманова, 1895–1920: збірник / ред. Як. Довбищенко. Харків: Всеукраїнське державне видавництво, 1920. 112 с.
230. Подолинський С. Перегляд громадівського руху в Західній Європі. *Громада*. 1880. Ч. 2. С. 232–237.
231. Подолинський С. Листи та документи / Упоряд: Р. Сербин. Т. Слюдикова. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Київ, 2002. 422 с.
232. Познанский Б. Несколько слов польському рецензенту малорусских книжок. *Киевская старина*. 1886. Т. XVI. № 12. С. 737–741.
233. Познанский Б. Воспоминания. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах*. Т. 2. Київ: Заповіт, 1997. С. 131–133.
234. Познанский Б. Воспоминания. *Украинская жизнь*. 1913. № 2. С. 10–26.
235. Познанский Б. С. Воспоминани из недалекого прошлого (о школе и грамотности в Киевской губернии). *Киевская Старина*. 1885. № 2. С. 241–267.
236. Познанський Б. Другий лист з Дударів. *Основа*. 1861. № 11–12. С. 107–110.
237. Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. / з увагами М. Драгоманова. Ч. 1. Розділ 1. Женева: Печатная «Громади», 1883. 137 с.
238. Попов М. Р. Записки землевольца. Революционное движение в воспоминаниях, записках и дневниках его участников / Под ред. И. А. Теодоровича. Москва, 1933. 466 с.
239. Пчілка О. Микола Лисенко. (Спогади і думки). *Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т.* / Редкол.: А. П. Лащенко (голова) та ін. Київ: Музична Україна, 2003. Т. 1 / Упоряд., передм. та комент. Р. Я. Пилипчука. Київ: [б.в.], 2003. С. 40–63.
240. Пчілка О. Микола Лисенко: Життя і праця (Спогади і думки). *Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т.* / Редкол.: А. П. Лащенко (голова) та ін. Київ: Музична Україна, 2003. Т. 1 / Упоряд., передм. та комент. Р. Я. Пилипчука. Київ: [б.в.], 2003. С. 64–140.
241. Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 2–3. С. 38–65.
242. Рильський Т. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах*. Т. 2. Київ: Заповіт, 1997. С. 90–103.
243. Рильський М. Из давніх літ. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах*. Т. 2. Київ: Заповіт, 1997. С. 225–228.
244. Рильський Т. К изучению украинского народного мировоззрения. *Киевская старина*. 1890. Т. 30. № 9. С. 341–372.

245. Рильський Т. К изучению украинского народного мировоззрения. *Киевская старина*. 1888. Т. 23. № 11. С. 266–306.
246. Рильський Т. К изучению украинского народного мировоззрения. *Киевская старина*. 1903. Т. 81. № 4. С. 1–23.
247. Рильський Т. К изучению украинского народного мировоззрения. *Киевская старина*. 1903. Т. 81. № 5. С. 161–191.
248. Рильський Т. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра. *Основа*. 1861. № 11–12. С. 90–99.
249. Робітничий рух на Україні: Становище та боротьба робітничого класу 1861–1884 рр.: Зб. док. та матеріалів / Голов. арх. упр. при Раді Міністрів УРСР; АН УРСР. Ін-т історії та ін.; Ред. кол.: О. А. Парасунько (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1986. 422 с.
250. Русанов Н. В Эмиграции (Фрагменты). *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 200–203.
251. Русов А. Как я стал членом громады. *Украинская жизнь*. 1913. № 10. С. 40–49.
252. Русов О. О. Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 320 с.
253. Русова С. Мої спомини рр. 1861–1870. *За сто літ*. 1928. Кн. 2. С. 134–175.
254. Русова С. Спомини. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття* / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. С. 205–218.
255. Савченко Ф. Ненадруковані листи Куліша до Болянського. *За сто літ*. Кн. 4. К.: Державне видавництво України, 1929. С. 5–12.
256. Савченко Ф. Листи П. П. Чубинського до Я. П. Полонського (1860–1864). *За сто літ*. Кн. 6. Київ: Державне видавництво України, 1930. С. 134–145.
257. Самі про себе: автобіографії видатних українців XIX століття / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. 327 с.
258. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Т. 1. Київ: Заповіт, 1997. 448 с.
259. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Т. 2. Київ: Заповіт, 1997. 448 с.
260. Синявський А. З публіцистичної діяльності В. Б. Антоновича. Листування з М. Ф. Комаровим (1889–1901). *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах*. Т. 2. Київ: Заповіт, 1997. С. 157–163.

261. Славінський М. Спогади. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах*. Т. 2. Київ: Заповіт, 1997. С. 211–225.
262. Сластіон О. Микола Віталійович Лисенко (Спогади). *Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2-х т.* / Редкол.: А. П. Лащенко (голова) та ін. Київ: Музична Україна, 2003. Т. 1 / Упоряд., передм. та комент. Р. Я. Пилипчука. Київ: [б. в.], 2003. С. 203–224.
263. Стариков Г. Щоденник Олександра Кониського. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Т. 265. Праці Історично-філософської секції. Львів, 2013. С. 387–450.
264. Старицька-Черняхівська Л. З архіву М. П. Стебницького. *Україна*. 1926. Кн. 2–3. С. 180–183.
265. Старицька-Черняхівська Л. Спогади про М. В. Лисенка. *Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2-х т.* / Редкол.: А. П. Лащенко (голова) та ін. Київ: Музична Україна, 2003. Т. 1 / Упоряд., передм. та комент. Р. Я. Пилипчука. Київ: [б. в.], 2003. С. 231–245.
266. Старицький М. Зо мли минулого. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття* / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. С. 239–256.
267. Старицький М. К биографии Н. В. Лысенка. *Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2-х т.* / Редкол.: А. П. Лащенко (голова) та ін. Київ: Музична Україна, 2003. Т. 1 / Упоряд., передм. та комент. Р. Я. Пилипчука. Київ: [б. в.], 2003. С. 11–39.
268. Сторінки минулого = Pages from the Past / Олександр Лотоцький; Наук.-Богосл. Ін-т Укр. Православ. Церкви в США. [Б. м.]: Вид. Укр. Православ. Церкви в США, 1966. Ч. 1. [2-ге вид.]. 1966. 286, [II] с.
269. Сторінки минулого = Pages from the Past / Олександр Лотоцький; Наук.-Богосл. Ін-т Укр. Православ. Церкви в США. [Б. м.]: Вид. Укр. Православ. Церкви в США, 1966. Ч. 3. [2-ге вид.]. 1966. 392, [4] с.
270. Сторінки минулого = Pages from the Past / Олександр Лотоцький; Наук.-Богосл. Ін-т Укр. Православ. Церкви в США. [Б. м.]: Вид. Укр. Православ. Церкви в США, 1966. Ч. 4: В Царгороді. [2-ге вид.]. 1966. 175, [3] с.
271. Сторінки минулого = Pages from the Past / Олександр Лотоцький; Наук.-Богосл. Ін-т Укр. Православ. Церкви в США. [Б. м.]: Вид. Укр. Православ. Церкви в США, 1966. Ч. 2. [2-ге вид.]. 1966. 481, [3] с.
272. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1912. 58 с.
273. Стороженко М. З мого життя / Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. Київ: Либідь, 2005. 432 с. («Пам'ятки історичної думки України»).

274. Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (з початків соціалістичного руху в Галичині). *За сто літ*. Кн. 1. Київ: Державне видавництво України, 1927. С. 83–154.
275. Сухомлин В. Из эпохи упадка партии «Народная воля». *Михайло Драгоманов у спогадах* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 204–207.
276. Т. Г. Шевченко. Твори в трьох томах. Т. 3: Драматичні твори. Журнал. Вибрані листи. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1955. 645 с.
277. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 1 (X–XV) / Передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упор. прим. О. Сліпушко. 632 с.
278. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 5. Кн. 1 (XIX ст.) / Передм., упор., прим. О. Сліпушко. 512 с.
279. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 5. Кн. 2 (Кінець XIX – початок XX ст.) / Упор., прим. О. Сліпушко. 376 с.
280. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 6 (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.) / Упор., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаника. 520 с.
281. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряжений императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-Западный отдел. Матеріали и изследованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. Том первый, изданный под наблюдением чл.-сотр. П. А. Гильтебрандта. С.-Петербург, 1872. 224 с.
282. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряжений императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-Западный отдел. Матеріали и изследованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. Том пятый, изданный под наблюдением чл.-сотр. П. А. Гильтебрандта. С.-Петербург, 1874. 1209 с.
283. Тучапский П. Л. Из пережитого (90-е годы). Москва: Государственное издательство Украины, 1923. 71 с.
284. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДАК України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.
285. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. Том 1 / Упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. [Б. м.]: Сучасність, 1983. 510 с.

286. Франко І. Пам'яті Тадея Рильського. *Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т.* Київ, 1986. Т. 47. С. 289–290.
287. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) = The Memoirs / Євген Чикаленко; [передм. В. Дорошенка]. Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. 505 с.
288. Чикаленко Є. Х. Зібрання творів: в 7-ми т. Т. 1. Спогади (1861–1907). Уривки з моїх споминів за 1917 р. / Упор. М. І. Цимбалюк. Київ: ТОВ компанія «Рада», 2003. 432 с.
289. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907) / Є. Х. Чикаленко; передм. В. Шевчук. Київ: Темпора, 2003. 416 с.
290. Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917). Київ: Темпора, 2011. 479 с.
291. Шамрай С. Уривок споминів О. О. Русова про М. П. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 2–3. С. 97–99.
292. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності з р. 1862. *За сто літ*. 1928. № 3. С. 11–16.
293. Щербаківський В. М., Щербаківський Д. М. Українське мистецтво: в двох томах з додатками / упорядн. О. О. Савчук. Харків: Видавець Савчук О. О., 2015. 472 с.
294. Юзефович В. Очерк из студенческой жизни. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах*. Т. 2. Київ: Заповіт, 1997. С. 147–152.

III. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

295. Болдирев О. В. Політичний світогляд українських громад II половина XIX ст.: автореф.... канд. політ. наук. Спец.: 23.00.01. / Одеса: Одеській національний університет, 1995. 17 с.
296. Валіон О. П. Роль М. Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу (кінець XIX – початок XX століття): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський ун-т. Тернопіль, 2003. 198 с.
297. Василик І. Б. Громадсько-політична діяльність Костя Левицького (ост. чверть XIX ст. – 1918 р.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. Т., 2007. 227 с.
298. Гирич І. Б. Українська історична та суспільно-політична думка Наддніпрянщини національно-демократичного спрямування (середина XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06/ Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2015. 34 с.

299. Гонюкова Л. В. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Софії Русової (1870-ті – 1940 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2000. 19 с.
300. Груць Г. М. С. Русова і просвітительський рух в Україні: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 1999. 20 с.
301. Дмитренко С. М. Громадсько-просвітницька діяльність української інтелігенції в Лівобережній Україні другої половини ХІХ століття: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2000. 17 с.
302. Дяченко О. В. Олександр Якович Кониський і процес українського націотворення другої половини ХІХ століття: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2008. 219 с.
303. Жиленкова І. М. Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2000. 16 с.
304. Казакевич О. М. Педагогічно-наукова та громадська діяльність П. Г. Житецького: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2005. 221 с.
305. Кіян О. І. Володимир Антонович як історик й основоположник київської історичної школи в українській історіографії другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.: автореф. дис... док. іст. наук: 07.00.01/ Інститут історії України. Київ, 2008. 38 с.
306. Козуб Л. В. М. П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху ХІХ століття в Україні: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 20 с.
307. Коляда І. Суспільно-політична діяльність української інтелігенції в російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. док. іст. наук: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди, 2010. 440 с.
308. Коновець О. Ф. Науково-просвітницька преса України ХІХ – перша третина ХХ ст. Історія. Теорія. Практика: автореф. дис... док. іст. наук: 07.00.07 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1994. 39 с.
309. Круглашов А. М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.01 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ, 2002. 39 с.
310. Магітова А. Б. Українська історія у висвітленні часопису «Вестник Европы» (1866–1918 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства. Київ, 2008. 18 с.

311. Мисюра О. О. Олександр Кониський у громадсько-політичному і культурно-освітньому житті України (друга половина XIX століття): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. Х., 2005. 19 с.
312. Нікітенко А. І. Подружнє життя народоловної інтелігенції Наддніпрянської України (60 – 80-ті рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2016. 20 с.
313. Опанащук П. В. Роль газети «Рада» в національному відродженні українського народу (1906–1914): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2009. 16 с.
314. Палієнко М. Журнал «Киевская старина» в громадському житті України (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 1994. 20 с.
315. Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 17 с.
316. Побірченко Н. С. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. док. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2001. 39 с.
317. Попова Н. О. Участь інтелігенції у реалізації українського національного проекту в 50-70-х рр. XIX століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський нац. ун-т. Черкаси, 2006. 20 с.
318. Рахно О. Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський ун-т. Чернігів, 2003. 19 с.
319. Русанов Ю. А. Чернігівська «Громада» в українському національно-культурному русі у другій половині XIX – початку XX століття: історіографічний аспект: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 1996. 24 с.
320. Савенко В. В. Роль Наукового товариства імені Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький ун-т. Чернівці, 1997. 24 с.
321. Сич О. І. Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 18 с.

322. Сосновська М. С. Філософсько-світоглядні засади творчості В. Антоновича: автореф. дис... канд. філософських наук: 09.00.05 / Інституті філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2001. 19 с.

323. Таран О. М. Проблеми дидактики в педагогічній спадщині С. Русової: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2003. 20 с.

324. Токар Н. М. Наукова і громадська діяльність В. Доманицького в контексті суспільно-політичного життя України останньої чверті XIX – поч. XX століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т імені М. Драгоманова. Київ, 2008. 20 с.

325. Трубенко Л. Б. Філософські та соціально-політичні погляди «Громадівців» (історико-філософський аспект): автореф. дис. кан. філософ. наук: 09.00.05 / Київ.нац.університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2003. 15 с.

326. Франко О. О. Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. Л., 2000. 33 с.

327. Фролова О. Є. Концепція особи в освітньому вченні С. Русової: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.12 / НДІ українознав. Київ, 2009. 19 с.

328. Харченко В. Ю. Громадсько-політична діяльність Володимира Антоновича: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2000. 21 с.

329. Чорна Л. В. Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т. Одеса, 2005. 19 с.

330. Щербак Н. О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX століття (за матеріалами звітів місцевих державних установ): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський державний університет ім. Т. Шевченка, Київ, 1996. 182 с.

IV. МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

331. Айтов С. Журнал «Основа» і історико-антропологічно орієнтовані підходи в українознавстві другої половини XIX – поч. XX ст. *Бористен*. 2001. № 2. С. 4–5.

332. Айтов С. Ш. Історична антропологія та пізнавальний потенціал синергетики. *Гуманітарний журнал*. 2014. № 1–2. С. 64–67.

333. Андрійчук М. Видавнича діяльність Громад (70–80 роки XIX ст.). *Вісник книжкової палати*. 2008. № 10. С. 34–37.

334. Анкерсміт Ф. Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Кашаев. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. 400 с.
335. Антонович М. Володимир Міяковський. *Український історик*. 1969. № 1–3. С. 98–99.
336. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років. *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 49–84.
337. Антонович М. Історія України. Т. IV: Нова доба. Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942. 90 с. (Наукова бібліотека «Ю.Т.»; ч. 4).
338. Антонович М. Коли постали Громади? *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина* / Відп. ред. Василь Омельченко. Нью-Йорк: Видання Української вільної академії наук у США, 1977. С. 127–137.
339. Антонович М. О. Кониський і Т. Шевченко. *Наукові записки Українського технічно-господарського інституту*. Мюнхен, 1971-1972. Вип. 23. С. 3–48.
340. Антонович М. Д. Шевченко і громади. *Слово і час*. 1992. № 3. С. 35–37.
341. Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Пер. с англ. П. В. Бехтина. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2008. 368 с.
342. Архімович Л., Гордійчук М. М. В. Лисенко: Життя і творчість. Київ: Мистецтво, 1952. 247 с.
343. Архімович Л., Гордійчук М. Микола Віталійович Лисенко: Життя і творчість. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Мистецтво, 1963. 354 с.
344. Беззуб Ю. Постать Тараса Шевченка в концепції українського національного відродження Бориса Грінченка. *Українознавчий альманах*. Вип. 17. Київ, 2014. С. 273–277.
345. Безпалько О. В. Соціально-педагогічна діяльність українських громад у XIV–XIX століттях. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 11: Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління: Зб. наукових праць*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. № 1 (23). С. 40–47.
346. Беренштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х рр. XIX ст. Київ, 1959. 216 с.
347. Берк П. Інтелектуальна історія та її суперники. *Нові підходи до історіописання*. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 269–270.
348. Богумил О., Житецький П. Начерк історії літературної української мови. До Ів. Котляревського. *Україна: Науковий трьохмісячник українознавства*. 1914. Кн. 2. С. 7–28.

349. Ботьботенко І. Д. До історії Київського літературно-артистичного товариства. 1895–1905 рр. *Науковий вісник національного музею історії України*. 2017. Вип. 2. С. 148–152.
350. Булат Т. П. Микола Лисенко. Київ: Музична Україна, 1973. 106 с.
351. Буряк Л. І. Моделі національної пам'яті в українській історіографії 20-х років ХХ століття: пошук компромісу та спроби адаптації. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. № 1. С. 204–209.
352. Вартовий П. З українського життя. *Нова громада. Літературно-науковий місячник*. 1906. № 11. С. 115–120.
353. Вартовий П. З українського життя. *Нова громада. Літературно-науковий місячник*. 1906. № 12. С. 147–155.
354. Василенко З. І. Фольклористична діяльність М. В. Лисенка. Київ: Наукова думка, 1972. 186 с.
355. Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1990. 48 с.
356. Вжосек В. Історія–Культура–Метафора. Постановя неklasичної історіографії; Про історичне мислення / пер. з польськ. В. Сагана, В. Склокіна, С. Сєрякова; наук. ред. А. Киридон, С. Троян, В. Склокін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с.
357. Возняк М. До історії місії М. Драгоманова. *Україна*. 1929. Кн. 32. С. 48–72.
358. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. Київ, 1974. 221 с.
359. Гедін М. С. Діяльність Я. М. Шульгіна у складі Київської громади. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. № 2 (39). Київ, 2007. С. 91–96.
360. Гирич І. Б. Український Київ кінця ХІХ – початку ХХ ст.: культурологічний есей. Київ: Пенмей, 2017. 782 с.
361. Гирич І. Б. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Український письменник, 2014. 496 с.
362. Глушко С. Драгоманов і недільні школи. *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 35–43.
363. Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка. З нагоди 50-ліття його заснування (1873–1923). Львів: Накладом Наукового товариства ім. Шевченка з друкарні Наук. тов. ім. Шевченка, 1923. 15 с.
364. Гніп М. До історії громадівського руху 1860 рр. (Записка А. Л. Шиманова). *За сто літ*. 1930. Кн. 5. С. 170–182.

365. Городько В. Вплив громадівського руху на формування національної ідеї в II половині XIX століття. *Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції на тему: «Українознавство як феномен історичного розвитку та державотворення України», присвяченої 80-й річниці утворення Київської області* / [Упор. В. Литвин, Л. Мозгова, Л. Пасенко, Т. Черноиван; За ред. Л. Мозгової]. Бориспіль: ПП «Швец», 2012. С. 348–360.
366. Гринів О. Українська націологія: від другої світової до відродження держави. Історичні нариси. Львів: Світ, 2004. 592 с.
367. Грицик К. Українська національна ідея у вимірі сучасної гуманітаристики (аналіз дисертаційних досліджень кінця 1990-х–2000-х рр.). *II Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Київ, 26 лютого 2014 р. К., 2014. С. 109–112.*
368. Грицик К. Стара Київська Громада в українському національному русі у 60–90-х рр. XIX століття: погляд на проблему. *Мандрівець: журнал гуманітарних студій*. 2014. № 6. С. 22–28.
369. Гуревич А. Я. История историка. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 288 с.
370. Дем'яненко Н. «Громадівський соціалізм» М. П. Драгоманова: витоки, сутність, еволюція змісту. *Педагогічні науки*. № 1 (57). 2013. С. 96–102.
371. Диба А. «Українська Плеяда – найкраща, найталановитіша дитина Старої (київської) громади». *Леся Українка і сучасність: Зб. наук. пр.* Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 295–320.
372. Дойков Ю. П. П. Чубинский. Предтеча украинской свободы. (1839–1884). Архангельск, 2007. 231 с.
373. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.
374. Донік О. М. Україна в переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х років. Київ: Кріон, 2012. 240 с.
375. Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. З портретами. Відень, 1916. 116 с.
376. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага, 1942. 168 с.
377. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. Прага, 1934. 100 с.
378. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр.: в 2-х т. / упоряд., авт. передм. та комент. К. Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. Т. 1: Доба Центральної Ради. 319 с.

379. Дяченко В. Микола Віталійович Лисенко: Життя і діяльність. 2-ге вид. Київ: Музична Україна, 1968. 119 с.
380. Дяченко О. В. Вплив творчості Т. Г. Шевченка на світогляд О. Я. Кониського. *Записки осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Дніпропетровську: збірник наукових праць* / відп. ред.: С. І. Світленко; Осередок Наукового т-ва ім. Т. Шевченка у Дніпропетровську, [та ін.]. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2007. Вип. 1. С. 65–73.
381. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. Київ: КІС, 2010. 272 с.
382. Ємець Т. Внесок Київської старої громади в українське націєтворення. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2012. Вип. 10. С. 132–141. (Серія «Культурологія»).
383. Ємець Т. М. Становлення української ідентичності Володимира Антоновича. *Матеріали міжнародної наукової конференції. Проблеми культурної ідентичності та культурний проект Європи*. 2009. С. 210–218.
384. Ємець Т. М. Тарас Шевченко як визначальна постать національного відродження. *Українознавчий альманах*. Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2013. Вип. 12. С. 26–30.
385. Житецький І. Київська громада за 60-тих років. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1928. Кн. 1. С. 91–125.
386. Житецький І. Останній виїзд Драгоманова за кордон. *Україна*. 1926. Кн. 2–3. С. 26–38.
387. Житецький І. Перші роки «Київської Старовини» та Костомаров. *Україна*. 1926. Кн. 4. С. 97–120.
388. Жураковский Г. Е. К вопросу о возникновении первых воскресных школ в Киеве. *Советская педагогика*. 1944. № 10. С. 31–34.
389. Жураковский Г. Е. К истории киевских воскресных школ. *Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России*. Москва, 1978. С. 133–159.
390. Жураковский Г. Є. До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської громади. *Записки Київського Інституту Народної Освіти*. 1930. № 6. 125–136 с.
391. Задеснянський Р. Національно-політичні погляди М. Драгоманова їх вплив та значення. Вид. четверте, перевірене і доповнене. Торонто, 1980. 182 с.
392. Заславський Д., Романченко І. М. П. Драгоманов: Життя і літературно-просвітницька діяльність. Київ: Дніпро, 1964. 199 с.
393. Зашкільняк Л. Замітки про сучасну українську історіографію. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2009. № 15. С. 13–29.

394. Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. Василь Омельченко. Нью-Йорк: Видання Української вільної академії наук у США, 1977. 482 с.
395. Земський Ю. С. Зародження українського модерного націотворення / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – Подільський осередок; Хмельницький національний університет. Городок: Бедрихів край, 2018. 256 с.
396. Зиль А. Народознавець. Павло Чубинський і його доба. Київ: ТОВ «Казка», 2009. 400 с.
397. Іваницька С. Громадовские традиции украинского национального движения в границах Российской империи (1860-е – 1890-е гг.). *Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття)*. Запоріжжя: «Просвіта», 2011. С. 80–109.
398. Іваницька С. Проблема формування модерної нації в інтелектуальній спадщині українських радикал-демократів на початку XX століття. *Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття)*. Запоріжжя: «Просвіта», 2011. С. 154–168.
399. Іваницька С. Українська Демократично-Радикальна партія: організаційний устрій, чисельність, соціальний склад (1905–1908). *Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття)*. Запоріжжя: «Просвіта», 2011. С. 125–137.
400. Іваницька С. Г. Образ Тараса Шевченка в інтерпретації діяча Старої (Київської) Громади Вільяма Беренштама. *Українська біографістика*. № 11. 2014. С. 54–71.
401. Іванова Л. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50-60-х рр. XIX ст. Київ: Дніпро, 2008. 304 с.
402. Іванова Л. Г. Державницька ідея в громадівському русі 60-х років XIX ст. *Україна в XX столітті: уроки, проблеми, перспективи*. Київ: Український Центр духовної культури, 2001. С. 234–247.
403. Іванова Л. Г. З історії Київської Громади 60-х років XIX ст. *Іванова Л. Г. Українська суспільно-політична думка XVIII–XIX ст.: напрямки, форми, тенденції: наукові розвідки*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 267–282.
404. Іванова Л. Г. З історії Київської громади 60-х років XIX ст. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Історичні науки: збірник наукових праць*. Вип. 36. Випуск на 10-річчя кафедри історії України / М-во освіти України, НПУ ім. М. П. Драгоманова; ред. кол.: М. І. Шкіль. Київ: Науковий світ, 2000. С. 90–100.

405. Іванова Л. Г. Україна в польському національно-визвольному русі в 30–50-х рр. XIX ст. Київ, 1998. 22 с.
406. Іванова Л. Г. Українська суспільно-політична думка XVIII–XIX ст.: напрямки, форми, тенденції: наукові розвідки. Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. 340 с.
407. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. Київ: МІЛП, 1999. 128 с.
408. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. Київ: МІЛП, 2000. 351 с.
409. Ігнатенко Н. В., Побірченко Н. С. Золотий засів Олексія Андрієвського. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2005. № 11. 245 с.
410. Казакевич О. М. Громадська діяльність П. Г. Житецького на початку 60-х років XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія»: спец. випуск*. Київ: КМ Академія, 2001. Т. 19. Ч. 1. С. 142–145.
411. Казаков М. Гранд-нарратив у історії [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/grand-narativ-u-istoriyi>.
412. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич; наук. ред.: М. Крикун. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 360 с.
413. Караульна О. М. Парадигма українського культурно-національного відродження в українській та зарубіжній науковій думці кінця XIX–XX ст. *Наукові праці: Наук.-метод. журн.* Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. Т. 74. Вип. 61. Історичні науки. С. 101–106.
414. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.
415. Касьянов Г. В., Толочко О. П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 4–24.
416. Катренко А. М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства. (Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.) / А. М. Катренко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2001. 320 с.
417. Катренко А. М. Українські молодіжні гуртки і організації 80–90-х рр. XIX ст. *Історія України*. 2000. № 24 (червень). С. 10–18.
418. Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: [б. в.], 2003. 179 с.

419. Катренко А. М., Петрук Б. В. О. О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915). Київ, 1998. 64 с. (Видатні історичні постаті).
420. Катренко А. Н. В борьбе за пробуждение народной революции: Из истории рев.-демокр. движения на Украине в 80-х – нач. 90-х годов XIX в. Киев: Выща шк. изд-во при Киев. ун-те, 1998. 136 с.
421. Катренко А., Чирикало Н. Джерела з історії Київської громади 60–90-х рр. XIX ст. *Вісник Київського національного університету*. Вип. 55. 2001. С. 5–13.
422. Катренко А., Чирикало Н. Науково-культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті – поч. 80-х років XIX ст.). *Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26–27 березня 1998 р.* Київ, 1999. С. 96–110.
423. Клер І. Діяльність Київської Старої громади початку 60-х рр. XIX ст.: проблема в українській історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. *Схід*. 2014. № 3 (129). Травень-червень. С. 34–38.
424. Клер І. Г. Діяльність Старої Київської громади. Історіографічний огляд проблеми у працях сучасних дослідників. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 101 (10). С. 178–182.
425. Козар Л. П. Розвиток національної фольклористики наприкінці XIX – на початку XX століття: роль громад, історія їх створення та стан наукового вивчення. *Матеріали до української етнології*. № 11 (14). 2012. С. 96–104.
426. Козирев О. С. В. Антонович і Київська громада у спогадах О. Михалевича. *Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26–27 березня 1998 р.* Київ, 1999. С. 151–154.
427. Козирев О. С. Персональний склад «комітету 12-ти» Київської «Старої Громади» у 1875–1876 роках. *Наукові праці Миколаївського ДГУ ім. Петра Могили. Історичні науки*. 2006. Т. 62. Вип. 49. С. 23–26.
428. Козирев О. С. «Програма діяльності і організації Української соціально-революційної партії на федеративних началах» (1883 р.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Політологія. 2012. Т. 204. Вип. 192. С. 27–31.
429. Козирев О. С. Політична програма «Вольный Союз» – «Вільна спілка» як віддзеркалення політико-правових поглядів Володимира Мальованого. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : збірник наукових праць*. Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2010. Вип. 8. С. 96–105.

430. Козуб Л. Стосунки Михайла Драгоманова з Київською громадою в еміграційний період. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 12. С. 45–49.
431. Колесник І. Український гранд-нарратив: ретроспективи і перспективи. *Ейдос*. 2008. № 3. С. 153–177.
432. Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття. *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 169–193.
433. Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей. *Український історичний журнал*. 2002. № 1. С. 26–37.
434. Коляда І. А., Коляда Ю. І., Вергун С. І. Микола Лисенко. Харків: Фоліо, 2015. 125 с.
435. Копержинський К. Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр. *Україна*. 1930. № 39–40. С. 64–96.
436. Костриця М. Ю. Краєзнавча діяльність Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства у Києві (1873–1876 рр.). *Історія української географії*. 2004. Вип. 10. С. 27–32.
437. Коцур А. П. Українська державність: історія та сучасність. Чернівці: Золоті литаври, 2000. 350 с.
438. Коцур А. П., Мандрик М. В. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця ХVІІІ–ХХ ст. Чернівці: Золоті литаври, 2000. 203 с.
439. Кресіна О. І. Теоретичні засади формування української національної ідентичності. *Держава і право*. 2015. Вип. 68. С. 53–68.
440. Кучер Р. В. Наукове Товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї. Київ: Наукова думка, 1992. 112 с.
441. Кучеренко А. А. Актуальні питання історіографії українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Південний архів: Збірник наук. праць: Іст. науки*. Херсон, 1999. Вип. 1. С. 40–46.
442. Лавджой А. Великая цепь бытия: история идеи [Електронний ресурс] / перевел: В. Софронов-Антоніні. Москва: Дом інтелектуальної книги, 2001. Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/lovejoy/index.htm>.
443. Лавріненко Ю. Історичне тло і попередники РУП. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1977. С. 304–329.
444. Лазаревский М. Ответ на статью П. Мартоса о Шевченке. *С.-Петербургские ведомости*. 1863. № 207.
445. Леві-Строс К. Структурна антропологія. / Пер. з французької З. Борисюк. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. 387 с.

446. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. *Лисяк-Рудницький І. Історичне есе: В 2-х т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 173–193.
447. Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова. Київ: Наукова думка, 1965. 123 с.
448. Мазепа І. Підстави нашого відродження. Ч. 1: Причини нашої бездержавности. [Б. м.]: Видавництво Прометей, 1946. 178 с.
449. Малинова Г. А., Сапожников И. В. А. А. Рабинин-Скляревский: материалы к биографии / Отв. ред. Г. В. Сапожникова; Науч. ред. Л. Л. Зализняк. Государственный архив Одесской области; Институт археологии НАН Украины; Национальная библиотека Украины им. В. Вернадского. Институт рукописей; Институт казачества НАН Украины. Одесское региональное отделение; Правозащитное, историко-просветительское и благотворительное общество «Одесский мемориал». Одесса; Киев, «Элтон-2» – «Гратек», 2000. 222 с.
450. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина ХІХ–перша половина ХХ ст.). К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. 840 с.
451. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине 50-60-е гг. ХІХ в. Київ: Вища школа, 1981. 160 с.
452. Марцинішин Ю. Д., Мотуз В. К. Громадський вимір наукового світогляду Сергія Подолинського. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика.* № 4 (51). 2012. С. 67–75.
453. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.
454. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917). Київ: Інститут історії України, 2016. 396 с.
455. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України: Навчальний посібник [Електронний ресурс]. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 586 с. Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/history/mitsyk_iu/part10/1008.htm.
456. Мищенко Л. З минулого століття. Спомини. *За сто літ.* Київ: ДВУ, 1929. Кн. 4. С. 106–160.
457. Міяковський В. «Киевская громада»: Из истории украинского общественного движения 60-х гг. *Летопись революции.* 1924. № 4. С. 127–150.
458. Міяковський В. Б. С. Познанський (народник 60-х років). *Україна.* 1926. Кн. 1. С. 72–93.
459. Міяковський В. В. Б. Антонович. Перед слідчою комісією (З приводу 15 літ смерті В. Б. Антоновича). *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах.* Київ: Заповіт, 1997. Т. 2. С. 43–49.

460. Міяковський В. З молодих років К. Михальчука. *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 98–107.
461. Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література / Ред. Марко Антонович. Нью-Йорк, 1984. 509 с.
462. Міяковський В. Нові сторінки біографії В. Б. Антоновича. *Україна*. 1924. № 1–2. С. 51–160.
463. Нагайко Е. Н. Етнографические практики представителей Киевской Украинской Громады: к вопросу формирования национальной идентичности. *Отан тарихы*. 2017. № 1 (77). С. 137–144.
464. Нагайко К. Мовний аспект політики царизму як реакція на формування національної ідеї в середовищі Старої Київської громади. *Часопис української історії*. Київ, 2016. Спецвип. 34. С. 111–120.
465. Нагайко К. М. «Батько української нації»: Т. Г. Шевченко та Київська Громада в українському національному відродженні. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., 2016. Вип. 40 (Спецвипуск). С. 130–138.
466. Нагайко К. М. «Прокламаційний період» діяльності Київської Громади. *Міжнародна науково-практична конференція «VIII Міждисциплінарні гуманітарні читання»: тези доповідей*, м. Київ, Київський будинок вчених НАН України, 21 листопада 2019 р. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 55–57.
467. Нагайко К. М. Етнографічна та краєзнавча діяльність представників Київської Української Громади (1860–1870). *Київщина: історія рідного краю: матеріали обласної науково-практичної краєзнавчої конференції «Краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича»* / упоряд. В. С. Перерва, О. Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2019. С. 60–63.
468. Нагайко К. М. Київська Громада та українська національна література. *V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 19 жовтня 2016 р. К., 2016. С. 61–64.
469. Нагайко К. М. Київська Українська Громада та університет Святого Володимира: фабула національного самовияву. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. № 2 (137). С. 13–20.
470. Нагайко К. М. Національна ідея в «українському відродженні» другої половини ХІХ ст. (до історії Київської Громади). *Український історичний збірник* / гол. ред. Т. В. Чухліб. Київ, 2015. Вип. 18. С. 186–195.

471. Нагайко Т. Ю. «Вони шукали дверей до світу»: до питання теоретико-методологічної візії українського громадівського руху. *«Часопис української історії»*. Вип. 35. 2016 р. С. 43–50.
472. Нагайко Т. Ю. «Учітесь, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь»: освітянська фабула громадівського руху другої половини ХІХ ст. у вітчизняному історичному дискурсі. *Часопис української історії*. / Ред. А.П. Коцур. Вип. 37. 2018 р. С. 62–72.
473. Нагайко Т. Ю. Біографічні дослідження як складова вивчення українського громадівського руху другої половини ХІХ століття. *Українська біографістика*. 2015. Вип. 12. С. 96–117.
474. Нагайко Т. Ю. Громадівський рух в Україні у публікаціях часопису «За сто літ»: листи та документи. *«Переяславський літопис»*. Вип. 10. 2016 р. С. 75–83.
475. Нагайко Т. Ю. Громадівський рух другої половини ХІХ століття у спогадах його представників: джерельно-історіографічна візія часопису «За сто літ». *Часопис Інституту історії НАН України «Український історичний збірник»*. Вип. 19. 2017 р. С. 361–371.
476. Нагайко Т. Ю. Громадівський рух як феномен національного самоусвідомлення українців другої половини ХІХ ст.. *«Наукові записки з української історії» Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди*. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 17–24
477. Нагайко Т. Ю. Історіографічні та документальні джерела громадівського руху з редакційного портфелю 7-ої книги часопису «За сто літ». *«Часопис української історії»*. Вип. 39. 2018. С. 93–104.
478. Нагайко Т. Ю. Українофільство як світоглядна парадигма громадівського руху в історичному дискурсі. *Переяславський літопис*. Вип. 9. 2016. С. 88–96.
479. Нагайко Т. Ю. Українська національна ідея як історіографічна метафора (до історії громадівського руху другої половини ХІХ ст.). *Наукові записки з української історії*. 2016. Вип. 40. С. 139–151.
480. Нагайко Т. Ю. Українські громади у фокусі української історичної думки: короткий огляд сучасної історіографії. *Мандрівець*. 2014. № 5 (113). С. 12–17.
481. Назаревський О. «Березневий рух» київських студентів р. 1878. *За сто літ*. 1928. Кн. 3. С. 102–122.
482. Назаревський О. До історії київської громади 1870-х років. *За сто літ*. Кн. 5. Харків–Київ, 1930. С. 208–212.

483. Науменко В. П. Старогромадська бібліотека в м. Києві. *Книжний вісник: трьохмісячний часопис* / Всенародна бібліотека України при УАН. Київ: Друкарь, 1919. № 1. С. 53–58.
484. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.
485. Нікітенко А. І. Вплив політики російського уряду стосовно громадівської інтелігенції на родинне життя В. Антоновича та П. Чубинського. *Проблеми політичної історії України*. Вип. 8. 2013. С. 14–20.
486. Нікітенко А. І. До питання про подружні ідеали у шлюбах діячів Київської Старої Громади. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Вип. 9. 2011. С. 89–96.
487. Нікітенко А. І. Жіноцтво в благодійній та освітній діяльності Київської Старої Громади (70–80-ті рр. XIX ст.). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та Археологія*. Вип. 22. 2014. С. 31–38.
488. Огородник І. Історія філософської думки [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://pidruchniki.com/14940807/filosofiya/kirilo-mefodiyivske_bratstvo.
489. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). Львів – Київ: Новітня бібліотека, 1922. 120 с.
490. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Київ: Вид-во «Іван Федоров», 1999. 248 с.
491. Пазяк Н. В. В. Антонович і становлення Т. Рильського-фольклориста. *Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26–27 березня 1998 р.* Київ, 1999. С. 79–87.
492. Пайкова Є. В. Володимир Науменко (1852–1919). *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 90–102.
493. Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX – початку XX ст.). *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 49–83.
494. Палієнко М. Г. «Кіевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Темпора, 2005. 384 с.
495. Пашук А. І. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського / відп. ред. Б. Г. Кубланов. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1965. 219 с.

496. Пирогова-Таран Л. В. Етнологія та/чи історична антропологія. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 119–124.
497. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. Київ: Наукова думка, 1987. 207 с.
498. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика. 2011. 599 с.
499. Побірченко Н. Гнилоширов Василь Степанович (1836–1900). *Українська педагогіка в персоналіях. У 2-ох кн. Кн. I: X-XIX ст.* / За ред. О. В. Сухомлинської. Київ: «Либідь», 2005. С. 385–394.
500. Побірченко Н. До історії взаємин М. Драгоманова та Київської громади в контексті українського культурно-просвітницького руху (друга половина XIX ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2012. Вип. 1. С. 17–32.
501. Побірченко Н. Загадкова сторінка родинного літопису Рильських. *Історико-педагогічний альманах*. 2010. Вип. 1. С. 40–47.
502. Побірченко Н. С. Видавнича діяльність громадівців на шляху до національного відродження України. *Соціалізація особистості: Збірник наукових праць*. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2000. Вип. 3. С. 119–129.
503. Побірченко Н. С. Виховні цінності родинного виховання в творчій спадщині членів українських Громад Наддніпрянської України (II пол. XIX – поч. XX ст.). *Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах*. Київ: Педагогічна думка, 2000. С. 328–334.
504. Побірченко Н. С. Громадівці і «Малий Кобзар» Т. Шевченка для дітей. *Початкова школа*. 2000. № 3. С. 57–58.
505. Побірченко Н. С. До історії створення та початків освітньої діяльності Київської громади (60-ті роки XIX ст.). *Педагогіка і психологія*. 1999. № 2. С. 126–138.
506. Побірченко Н. С. Життя задля просвіти українського народу. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб.* № 1. 2002. С. 211–217.
507. Побірченко Н. С. Київська громада: Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства у Києві (70-ті роки XIX століття). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збірник наукових праць*. Умань: УДПУ ім. Павла Тичини. Випуск 03. 2002. 245 с.
508. Побірченко Н. С. Київські громадівці і недільні школи (60-ті роки XIX ст.). *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 40–45.
509. Побірченко Н. С. Короткий біографічний словник членів Київської Старої громади (друга половина XIX – початок XX століття). Київ: Інтеллект, 1998. 72 с.

510. Побірченко Н. С. Освітня діяльність Павла Гнатовича Житецького (1837–1911). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного інституту*. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 169–182.
511. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах). Книга I: Київська громада. Київ: Науковий світ, 2000. 307 с.
512. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX–на початку XX століття (у двох книгах). Книга II. Громади Наддніпрянської України. К.: Науковий світ, 2000. 185 с.
513. Побірченко Н. С. Періодизація педагогічно просвітницької діяльності українських громад в контексті української педагогічної думки. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. 2005. Вип. 40. С. 27–32.
514. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття). Київ: Науковий світ, 2002. 331 с.
515. Побірченко Н. С. Світлий промінь (Педагогічна школа і Київська громада в 60-ті роки XIX ст.). *Матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування творчої особистості вчителя національної школи XIX століття»*. Київ: Знання, 2000. С. 72–75.
516. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. 608 с.
517. Попик В. Формування вітчизняних ресурсів біографічної інформації: від витоків Національного відродження до здобуття Україною незалежності. *Бібліотечний вісник*. 2012. № 3. С. 21–31.
518. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ: «АртЕк», 1998. 728 с. (Трансформація гуманітарної освіти).
519. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 240 с.
520. Просвітянський з'їзд. Нова рада. 22 вересня 1917. № 143. 5 с.
521. Просвітянський з'їзд. Нова рада. 26 вересня 1917. № 146. 5 с.
522. Райківський І. Відображення національного руху та українсько-польських відносин у Галичині на сторінках преси українських громадівців на підросійській Україні (60-і рр. XIX ст. – початок XX ст.). *Galicja. Studia i materiały*. Rzeszów, 2015. № 1. С. 153–175.
523. Райківський І. Галичина в ідеології та діяльності Наддніпрянських громадівців-українофілів. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2010. № 17. С. 108–122.
524. Райківський І. Питання національної єдності Наддніпрянщини і Галичини в ідейній спадщині українських громадівців останньої чверті XIX –

початку ХХ ст. (Закінчення). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 22. 250 с. С. 21–35.

525. Райківський І. Питання національної єдності Наддніпрянщини і Галичини в ідейній спадщині українських громадівців останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2011. Вип. 20. 250 с. С. 3–17.

526. Райківський І. Я. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття / Ігор Райківський ; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, Ін-т історії, політології і міжнар. відносин. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2012. 930 с.

527. Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2012. № 5–6. С. 131–138.

528. Реєнт О. П. Актуальні проблеми історії України. *Україна соборна: зб. наук. статей*. Київ, 2004. Вип. 1. С. 6–22.

529. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. П. Реєнт; Ін-т історії України Нац. акад. наук України. Київ: [б.в.], 2003. 338 с.

530. Рубашова С. О. Мовне питання в діяльності українських громад 60-х рр. ХІХ сторіччя. *Зб. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства*. 2006. Вип. 8. С. 133–137.

531. Рубашова С. О. Провідні національні та соціальні ідеї українських громад 60-х років ХІХ ст. *Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича*. Київ, 1999. С. 142–143.

532. Рудницький Є. «Дело о ношении хлопоманского костюма». (справа А. Свидницького, Анатолієвого брата). *За сто літ*. Кн. 2. Київ: Державне видавництво України, 1928. С. 122–135.

533. Рудько М. П. Революційне народництво 70-х рр. ХІХ ст. на Україні. *Український історичний журнал*. 1965. № 7. С. 15–29.

534. Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1870-х р. *Україна*. Кн. 1–2. 1927. С. 144–162.

535. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків; Київ, 1930. 415 с.

536. Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. *Україна*. 1929. Кн. 32. С. 15–22.

537. Садовникова Д. В. Культурницька діяльність Миколи Лисенка в середовищі «Київська Громада». *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. 2012. Вип. 1. С. 128–139.

538. Сарбей В. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 3–16.

539. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 9. 336 с.

540. Світленко С. Українська інтелігенція Наддніпрянщини XIX ст. у контексті західноєвропейських інтелектуальних впливів. *Українське XIX століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти: зб. наук. пр.* Дніпропетровськ: ЛПРА, 2018. С. 215–237.

541. Світленко С. Українське XIX століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти: зб. наук. пр. Дніпропетровськ: ЛПРА, 2018. 480 с.

542. Світленко С. Український національний рух «довгого XIX століття» в контексті нелінійної історії. *Українське XIX століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти: зб. наук. пр.* Дніпропетровськ: ЛПРА, 2018. С. 70–81.

543. Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності). *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 9–28.

544. Світленко С. І. Культурна компонента в ідеології та діяльності українського національного руху Наддніпрянщини середини 40–80-х рр. XIX ст. *Українське XIX століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти: зб. наук. пр.* Дніпропетровськ: ЛПРА, 2018. С. 81–93.

545. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття. Аналіз публікацій документальних джерел. Програми. Статути. Прокламації. Законодавчі акти. Позасудове діловодство. Судово-слідчі джерела. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. 240 с.

546. Світленко С. І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. 240 с.

547. Світленко С. І. Постаць Т. Г. Шевченка в діяльності Б. Д. Грінченка на Катеринославщині. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2014. Вип. 12. С. 76–84.

548. Світленко С. І. Постаць Т. Г. Шевченка в діяльності українських громад і гуртків Наддніпрянщини 70–80-х рр. XIX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 51–70.

549. Світленко С. І. Постать Т. Г. Шевченка у житті та діяльності Є. Х. Чикаленка. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2011. Вип. 9. С. 45–53.
550. Світленко С. І. Постать Т. Г. Шевченка у творчій спадщині М. П. Драгоманова. *Проблеми політичної історії України*. 2013. Вип. 8. С. 4–14.
551. Світленко С. І. Постать Т. Г. Шевченка у творчій спадщині М. П. Драгоманова. (Закінчення). *Проблеми політичної історії України*. 2014. Вип. 9. С. 17–26.
552. Сворак С. Д. Громадівсько-федеративний принцип побудови української державності у політико-правових поглядах Івана Франка. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. № 1. 2013. С. 107–115.
553. Семчишин М. Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу). Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1985. 550 с.
554. Скорульська Р. Микола Лисенко. Дні і роки. Київ: Музична Україна, 2015. 744 с.
555. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.
556. Смоляр Л. Участь жіноцтва в діяльності громад. *Сучасність*. 1998. № 9. С. 76–90.
557. Список кандидатів до українських Установчих Зборів Партії Соціалістів-Федералістів № 2. Нова рада. 23 грудня 1917. № 218. 5 с.
558. Станкевич В. Судьбы народов России. Белоруссия. Украина. Литва. Латвия. Эстония. Армения. Грузия. Азербейджан. Финляндия. Польша. Берлин: Издательство И. П. Ладыжникова, 1921. 373 с.
559. Старков В. А. Федір Вовк та родина Чикаленків: відносини крізь призму обопільного листування. *Археологія і давня історія України*. 2013. Вип. 9. С. 277–281.
560. Старовойтенко І. М. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України. *Українська біографістика*. 2010. Вип. 7. С. 263–278.
561. Стешенко І. М. Українські шестидесятники. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. Кн. II. Київ, 1908. С. 39–83.
562. Стовба О. Українська студентська громада в Москві 1860-х років. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина* / Відп. ред. Василь Омельченко. Нью-Йорк: Видання Української вільної академії наук у США, 1977. С. 411–453.

563. Субтельний О. Україна: Історія. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
564. Тадей Рильський. В житті ніколи неправді не служив / Упоряд. М. Г. Рильський; автор передм. та комент. Н. М. Пазяк. Київ: Успіх і кар'єра, 2013. 576 с.
565. Трубенко Л. Б. Утворення та діяльність українських «Громад» у другій половині ХІХ століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. Київ, 2002. Вип. 47. С. 5–14.
566. Тулуб О. Мих. Старицький в боротьбі з цензурою 1880-х рр. (з матеріалів Київського Цензурного Комітету). *За сто літ*. Кн. 4. Київ: Державне видавництво України, 1929. С. 190–196.
567. Туляков О. Філософський зміст і функції української «громадівської» самосвідомості. *Світогляд–Філософія–Релігія. Збірник наукових праць*. Вип. 7. 2014. С. 139–146.
568. Філіппович В. Соціально-виховні чинники зародження громадівського руху. *Педагогічні науки*. 2010. Вип. 2. С. 151–156
569. Хорунжий Ю. Перший київський. *Отчий край-88: Іст.-літ. зб.* / Упоряд. Д. С. Чередниченко; ред. кол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ: Молодь, 1988. Вип. 3. С. 120–122.
570. Цимбалюк М. І. Газета «Рада»: її місце і роль в українському національно-визвольному русі початку ХХ ст. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2211>
571. Чеботарьов О. До питання про стосунки діячів «Старої громади» з представниками єврейської інтелігенції. *Євреї в етнічній мозаїці українських земель у ХІХ–ХХІ століттях: матеріали доп. круглого столу, 2 черв. 2011 р.* / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Іст. ф-т, Студ. наук. т-во, Укр. центр вивч. історії Голокосту, Східноукр. філ. Міжнар. Соломон. ун-ту; [ред. кол.: Бондар К. В. та ін.]. Харків: [б. в.], 2011. 78 с.
572. Чикаленко Г. Київська Жіноча Громада в перших роках ХХ століття. *Жінка*. 1939. Ч. 4. С. 2–3.
573. Чирикало Н. М. Київська громада 1861–1864 рр. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія*. 2002. № 59/60. С. 10–13.
574. Чирикало Н. М. Київська громада 80–90-х р. ХІХ ст. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія*. № 05/2000. Вип. 47. С. 46–49.
575. Чирикало Н., Беззубець О. Спогади діячів українського національно-визвольного руху 60-90-х років ХІХ століття. *Етнічна історія народів Європи:*

Історико-етнологічні дослідження і національна ідея: збірник наукових праць. Вип. 9 / Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Посольство Фінляндської Республіки в Україні. Київ: УНІСЕРВ, 2001. С. 90–95.

576. Чорна Л. Громадівський рух 60–70-х рр. XIX ст. у контексті українського національного відродження. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2007. Вип. 12. С. 145–150.

577. Чорновол І. Політичні концепції київської «Старої Громади»: від проросійського народництва до «нової ери» [Електронний ресурс]. *Українська історична наука на порозі XXI століття Міжнар. Наук. Конгрес; м. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. : доповіді та повідомлення*. 2001. С. 15–25.

578. Чумаченко В. К. Роль В. Мовы в истории журналистики Слободской Украины. *Культурная жизнь Юга России*. Краснодар, 2009. № 3 (32). С. 81–85.

579. Шандра С. Соціальні та політичні наслідки для України польського січневого повстання 1863 р. *Український історичний журнал*. 2014. № 1 (514). С. 106–120.

580. Швидько Г. К. Із історії взаємовідносин родин Косачів та Костомарових. *Гуманітарний журнал*. № 4. 2013. С. 10–17.

581. Шелухін В. А. Кровна спорідненість та громадська активність членів Старої Громади 1860-1890-х років у мікро-макро переходах: досвід мікросоціологічного дослідження. *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці*. 2016 рік: матеріали XIII Всеукраїнської науковопрактичної конф., 19–20 травня 2016 р. К.: Логос, 2016. С. 150–151.

582. Шелухін В. Громадська діяльність та спорідненість: мікро-макро переходи у піднесенні українського національного руху 1860–1890-х рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*. 2017. Вип. 1(8). С. 80–86.

583. Шелухін В. Від родини до нації: мікросоціологія громадівського руху 1860–1890-х рр. *Всеукраїнський соціологічний часопис «СВОЄ»*. 2016. №1–2(15). С. 16–23.

584. Шерех Ю. Кость Михальчук. Вінніпег: Українська Вільна Академія наук, 1952. 39 с.

585. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX–початок XX ст.). К.: ІЗМН, 1997. 91 с.

586. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII–початок XX століття). К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. 615 с.

587. Яковлев Ю. О. Маловідомі сторінки біографії Миколи Ковалевського (1841–1897). *Українська біографістика*. 2013. Вип. 10. С. 155–177.

588. Ясь О. Інтелектуальна історія. *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія / Удод О., Верменич Я., Ковалевська О.; упоряд. текстів й наук. апарату С. Блащук, Н. Пазюра; за загал. ред. В. Смолія; НАН України; Ін-т історії Ураїни. Київ: Генеза, 2018. С. 5–59. С. 6–59.*

V. НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

589. Вечірко Р. М., Семашко О. М., Олефіренко В. В. та ін. Роль «Старої громади», «Молодої громади», журналу «Основа» в розвитку культурно-історичної думки. *Українська та зарубіжна культура: Навч.-метод. посіб. для самот. вивч. дисципліни*. Київ: КНЕУ, 2003. 367 с.

590. Вишкільний курс. Ч. 3: Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX – XX стол. / Упор. Г. Васькович. Брюсель – Мюнзен – Лондон – Нью-Йорк – Торонто: В-во Спільки Української Молоді, 1977. 232 с.

591. Доценко О. Г. Український суспільно-політичний рух у другій половині XIX ст.: навчальний посібник для студ. гум. фак-тів вузів / О. Г. Доценко, Л. Г. Іванова; Київський міжнародний університет, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ: [б. в.], 2010. 264 с.

592. Животко А. П. Історія української преси / Упоряд. М. С. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 1999. 368 с.

593. Іванова Л. Г. Національна ідея в українській суспільно-політичній думці (I половина XIX століття): навчальний посібник / Л. Г. Іванова; відп. ред. М. Ю. Виговський; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. 184 с.

594. Іванова Л. Г., Доценко О. Г. Сорокові роки XIX ст.: новий етап суспільно-політичного руху в Україні: навч.-метод. посібник. Київ: НПУ імені Драгоманова; КиМУ. 2013. 205 с.

595. Катренко А. М. Демократичний рух в Україні 70–80-х рр. XIX ст.: навч. посіб. для студ. іст. ф-тів / А. М. Катренко, В. М. Мойсієнко; Київський ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Черкаський держ. педагогічний ін-т. Черкаси: [б. в.], 1994. 60 с.

596. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття (По сторінках праць Михайла Драгоманова): навч. посібник / А. М. Катренко; Київський військовий гуманітарний ін-т, Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: [б. в.], 1997. 51 с.

597. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття: навч. посібник для студ. іст. ф-тів. Київ: Київський ун-т ім. Тараса Шевченка, 1998. Ч. 1: Перша половина XIX ст. [Б. м.]: [б. в.], 1998. 88 с.

598. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст.: навч. посіб. для студ. іст. ф-ту / А. М. Катренко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1999. 189 с.

599. Катренко А. М., Беззуб Ю. В. Український національний рух XIX ст. (По сторінках праць Михайла Драгоманова): навчальний посібник. Київ: КВГІ, 1997. 52 с.

600. Качкан В. А. Нариси історії української культури в персоналіях (XIX–XX ст.): Навч. посіб.-хрестоматія / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Науково-дослідний центр періодики; Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника. Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 2005. 416 с.

601. Коцур А. П., Коцур В. П. Історіографія історії України = The historiography of history of Ukraine : курс лекцій : навч. посіб. для студ. іст. спец. Вузів. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 519 с.

602. Світленко С. І. Народницький рух в Україні 1860–1880-х років. Аналіз джерел архівних фондів Росії. Навч. посібник. Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. 128 с.

VI. СТАТТІ У ДОВІДКОВИХ ВИДАННЯХ

603. Базилевич В. Історичне минуле Києва. *Київ: Провідник* / за ред. Ф. Ернста; передм. С. Білокінь. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019. С. 44–102.

604. Видатні постаті України: біографічний довідник / голов. ред.: Г. В. Щокін; Міжрегіональна академія управління персоналом; Книжкова палата України. Київ: МАУП, 2004. 872 с.

605. Глизь І. Громади українські і Шевченко. *Шевченківська енциклопедія: в 6 т. Т. 2: Г–З* / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; ред. кол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. Київ, 2012. С. 178–183.

606. Глобенко М. Громади. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Париж, Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1957. Т. 2. С. 443–444.

607. Деятели революционного движения в России: био-библиографический словарь. Т. 1: от предшественников декабристов до конца «Народной воли». Ч. 2: шестидесятые годы / Состав.: А. А. Шилов и М. Г. Карнаухова. Москва, 1928. 496 с.
608. Ернст Ф. Будинок таємної української школи для селянських дітей. *Київ: Провідник* / за ред. Ф. Ернста; передм. С. Білокінь. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019. С. 261.
609. Київ: Провідник / за ред. Ф. Ернста; передм. С. Білокінь. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019. XL+802 с.
610. Науковий часопис українознавства «Україна» (1907–1932). Показчик змісту. / Упоряд. Р. Майборода, В. Врублевський; Академія наук України; Археографічна комісія; Інститут української археографії. Вип. 22. Київ, 1993. 140 с.
611. Павловський В. «Рада». *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Париж, Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1957. Т. 2. С. 442–456.
612. Побірченко Н. С. Бібліографія педагогічної спадщини членів українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття). Київ: Науковий світ, 2000. 125 с.
613. Полонська-Василенко Н. Україна в другій половині XIX – на початку XX ст. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Київ: Інститут української археографії НАН України, 1995. С. 472–479.
614. Полтавщина: Енцикл. довід. / За ред. А. В. Кудрицького. Київ: УЕ, 1992. С. 218–219.
615. Рильський Тадей Розеславович (2.01.1841–7.10.1902). *Київ: біогр. слов.* / А. Г. Андрієнко, В. Г. Гармасар, Ю. К. Дупленко та ін. Київ, 2004. С. 316.
616. Рильський Тадей Розеславович [21.XII 1840 (2.I 1841–7.X 1902)]. *Українська Радянська Енциклопедія*. 2-ге вид. Київ, 1983. Т. 9. С. 370.
617. Ткаченко М. Історія революційної боротьби у Києві в XIX та на початку XX ст. *Київ: Провідник* / за ред. Ф. Ернста; передм. С. Білокінь. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019. С. 103–168.
618. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. Т. 6: Т – Я / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; ред. кол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. Київ, 2015. 1120 с. С. 915–923.
619. Шип Н. Громади. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. С. 210–211.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій К. М. Нагайко за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Публікації, що відображають наукові результати дисертації у фахових виданнях

1. Грицик К. Стара Київська Громада в українському національному русі у 60–90-х рр. XIX століття: погляд на проблему. *Мандрівець*. Тернопіль: Мандрівець, 2014. № 6. С. 22–28.

2. Нагайко К. Національна ідея в «українському відродженні» другої половини XIX ст. (до історії Київської Громади). *Український історичний збірник* / гол. ред. Т.В. Чухліб. Київ, 2015. Вип. 18. С. 186–195.

3. Нагайко К. Мовний аспект політики царизму як реакція на формування національної ідеї в середовищі Старої Київської громади. *Часопис української історії*. Київ, 2016. Спецвип. 34. С. 111–120.

4. Нагайко К. Персональний склад Київської Української Громади 60-90-х рр. XIX ст. (до питання кількісного цензу). *Українська біографістика*. Київ, 2016. Вип. 14. С. 207–232.

5. Нагайко К. «Батько української нації»: Т. Г. Шевченко та Київська Громада в українському національному відродженні. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., 2016. Вип. 40 (Спецвипуск). С. 130–138.

6. Нагайко К. Київська Українська Громада та університет Святого Володимира: фабула національного самовияву. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2018. № 2(137). С. 13–20.

Публікації у закордонних виданнях

7. Нагайко Е. Н. Этнографические практики представителей Киевской Украинской Громады: к вопросу формирования национальной идентичности. *Отан тарихы*. Алматы, 2017. № 1 (77). С. 137–144.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Грицик К. Українська національна ідея у вимірі сучасної гуманітаристики (аналіз дисертаційних досліджень кінця 1990-х–2000-х рр.). *II Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Київ, 26 лютого 2014 р. К., 2014. С. 109–112.*

9. Нагайко К. М. Київська Громада та українська національна література. *V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19 жовтня 2016 р. К., 2016. С. 61–64.*

10. Нагайко К. М. Етнографічна та краєзнавча діяльність представників Київської Української Громади (1860–1870). *Київщина: історія рідного краю: матеріали обласної науково-практичної краєзнавчої конференції «Краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича» / упоряд. В.С Перерва, О.Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОШОПК», 2019. С. 60–63.*

11. Нагайко К. М. «Прокламаційний період» діяльності Київської Громади. *Міжнародна науково-практична конференція «VIII Міждисциплінарні гуманітарні читання»: тези доповідей, м. Київ, Київський будинок вчених НАН України, 21 листопада 2019 р. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 55–57.*

Доповіді на конференціях та круглих столах

1. Всеукраїнська науково-практична конференція «III Міждисциплінарні гуманітарні читання», Переяслав-Хмельницький; 6–7 червня 2014 р., м. Переяслав-Хмельницький («Українська національна ідея в середовищі представників Старої київської громади 60–80-их років XIX ст.»).

2. Наукова конференція «Київська Стара Громада в культурно-історичному просторі України», Київ; 4 червня 2015 р., м. Київ («Культурно-просвітницька та наукова діяльність Старої Київської Громади в контексті творення української національної ідеї»).

3. Всеукраїнська науково-практична конференція «IV Міждисциплінарні гуманітарні читання», 28 жовтня 2015 року, м. Київ («Українська Київська громада: поняття середовища»).

4. Міжнародний круглий стіл «Європейське майбутнє України: погляд вітчизняних і польських дослідників», 28 листопада 2017 р., м. Переяслав-Хмельницький, («Українські поляки» Київської Громади 1860-1890-х рр.»);

5. Міжнародна наукова конференція XVII Кирило-Мефодіївські читання «Освітньо-культурний простір Центрально-Східної Європи: національні моделі та західні впливи»; 11-12 травня 2017 р., м. Харків («Київська Українська Громада та університет Св. Володимира: фабула національного самовияву»).

6. Всеукраїнська науково-практична конференція «Тарасова гора: люди і події», присвячена 100-річчю прийняття постанови Кабінетом Міністрів Української Держави про взяття під державну опіку могили Тараса Шевченка, 4 жовтня 2018 р., м. Канів («До питання вшанування пам'яті Т. Шевченка Київською Українською Громадою»).

Додаток Б
Фотоматеріали

Тарас Шевченко в колі друзів, 1859 р.

Джерело: *Вікіпедія*. Режим доступу: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Shevchenko_with_friends_\(1859\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Shevchenko_with_friends_(1859).jpg) (дата звернення: 10.01. 2020 р.)

Домовина з тілом Т. Г. Шевченка. Київ. Травень 1861 р.

Джерело: *Портал Шевченка*. Режим доступу: <http://kobzar.ua/item/show/643> (дата звернення: 10.01. 2020 р.)

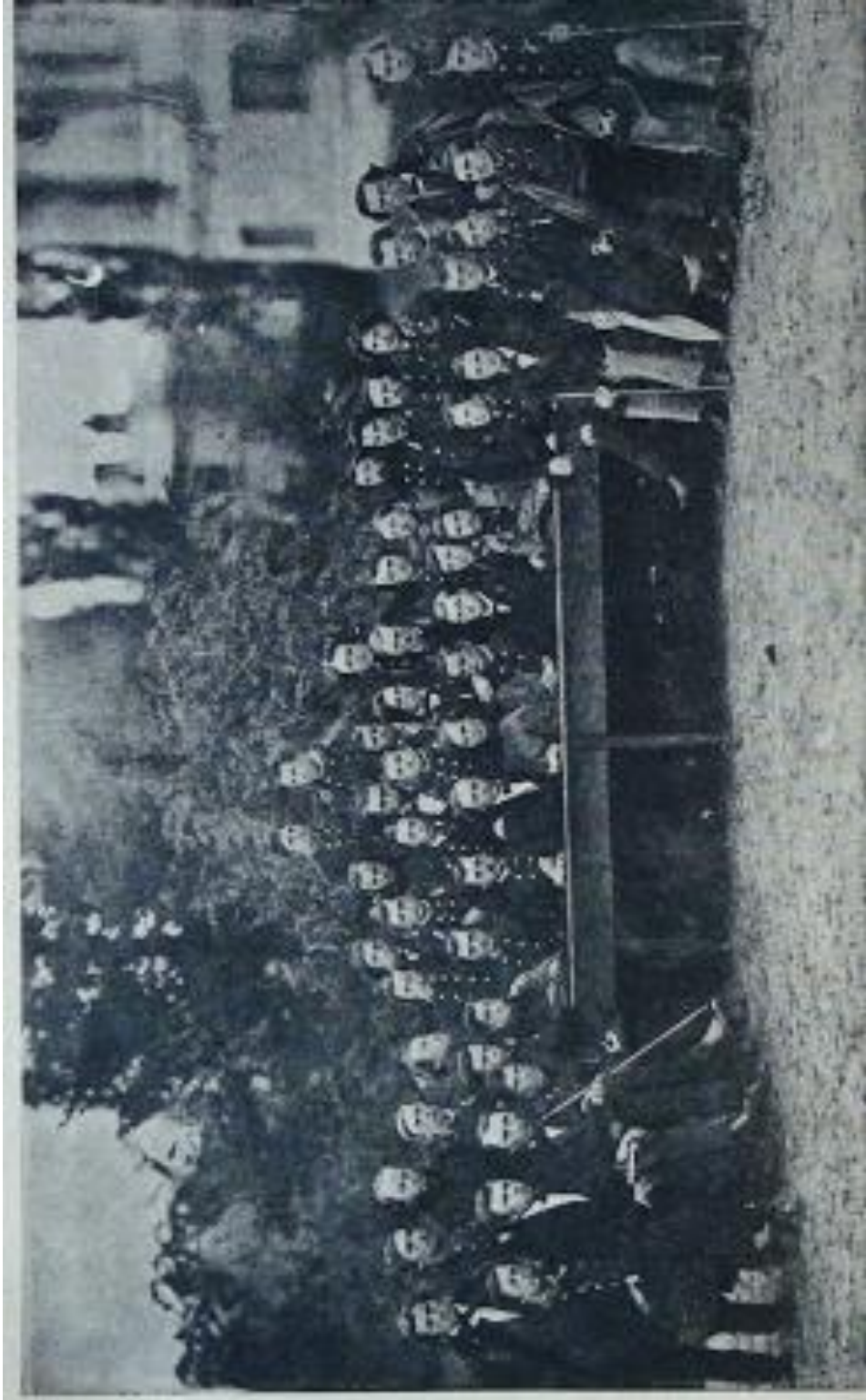
Додаток Б (продовження)

Представники Київської Громади 1870-их рр.

Джерела: *Вікіпедія*. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D0%B0 (дата звернення: 15.06.2019 р.); *Gazeta.ua*. Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_se-ne-vmerla-ukrayina-vpershe-zaspivali-u-kiyivskij-gromadi/216300 (дата звернення: 15.06.2019 р.)

Додаток Б (продовження)

Викладачі перших недільних шкіл у Києві

Джерело: *Ізборник*. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/ukr14.htm> (дата звернення: 21. 08. 2017 р.)

Додаток Б (продовження)

Т. Рильський, В. Беренштам, В. Антонович, Ф. Панченко, Б. Познанський

Джерело: *Слово Просвіти*. Режим доступу: <http://slovoprosvity.org/2017/09/28/chest-joho-ramyati-2/> (дата звернення: 17.06.2018 р.)

В. І. Антонович, Ф. Панченко та його дружина, Т. Рильський та його дружина

Джерело: *UaHistory*. Режим доступу: http://uahistory.com/topics/famous_people/9328/attachment/22218422_1713040732061597_1981803296857752438_o (дата звернення: 18.06. 2019 р.)

Додаток Б (продовження)

Т. Рильський, М. Рильський, В. Антонович

Коцюбинський, В. Стефаник,
Леся Українка, Олена Пчілка,
Г. Хоткевич, М. Старицький,
В. Самійленко. Полтава. 1903 р.

Джерела: Тадей Рильський. В житті ніколи неправді не служив. / Упоряд. М. Г. Рильський. К.: Успіх і кар'єра, 2013. С. 568; Uainfo. Режим доступу: <https://uainfo.org/blognews/1468152970-unikalne-foto-svitochiv-ukrayinskoyi-literaturi.html> (дата звернення: 19.07.2019 р.)

Додаток Б (продовження)

Братство Тарасівців. 1892 р.

Джерело: *Практика влади.* Режим доступу: <https://praktika-vlasti.com.ua/shhodo-pitannya-natsionalnoyi-derzhavi-u-konteksti-globalnih-tendentsij-ta-ukrayinskoji-realnosti/> (дата звернення: 25.08.2019)

Редакція часопису «Киевская Старина». 1898 р.

Джерело: *Вікіпедія.* Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%96%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0 (дата звернення: 17.02. 2019 р.)

Додаток Б (продовження)

Акторська трупа, очолювана М. Кропивницьким. 1882 р.

Джерело: *Разом*. Режим доступу: <https://razom.media/natalka-poltavka-zoloto-a-ne-p-jesa/> (дата звернення: 17.07.2019 р.)

Хор М. Лисенка. 1882 р.

Джерело: *Бібліотека МДПУ ім. Б. Хмельницького*. Режим доступу: http://lib.mdpu.org.ua/e-book/hor/gallery/8_hud_kolektiv_fest.htm (дата звернення: 26.02.2018 р.)

Додаток Б (продовження)

Учасники першої театральної постановки «Різдвяної ночі» М. Лисенка. Київ. 1874 р.

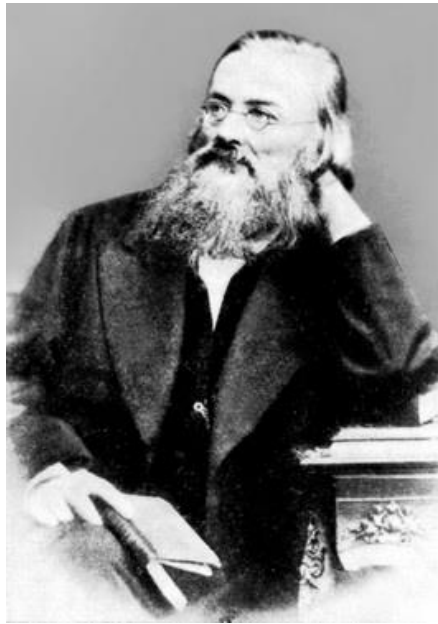

Хор М. Лисенка. 1888 р.

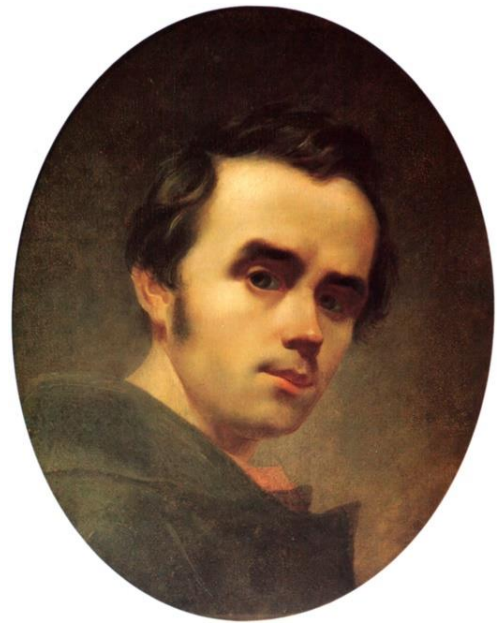
Джерело: *Музика. Український інтернет-журнал.* Режим доступу: <http://mus.art.co.ua/mykola-hohol-ta-ukrajinska-natsionalna-opera/>, <http://mus.art.co.ua/lysenko-j-odesa/> (дата звернення: 26.02.2018 р.)

Додаток В

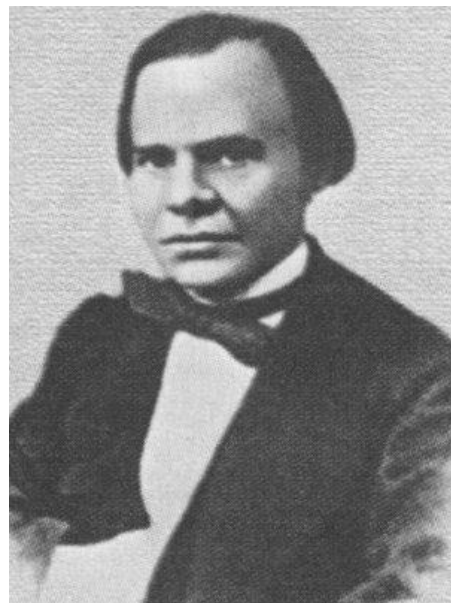
Визначні представники Кирило-Мефодіївського братства

Микола Костомаров

Тарас Шевченко

Василь Білозерський

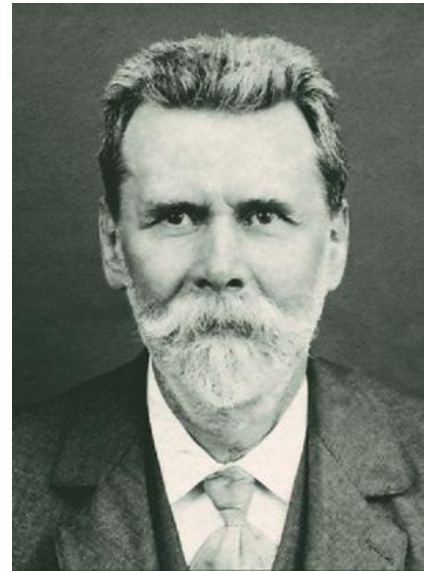
Пантелеймон Куліш

Джерело: Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. С. 286; Т. 5: Кон – Кю. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2008. С. 227, 468; Т. 10. Т – Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2013. С. 619.

Додаток Г
Визначні діячі Київської Громади

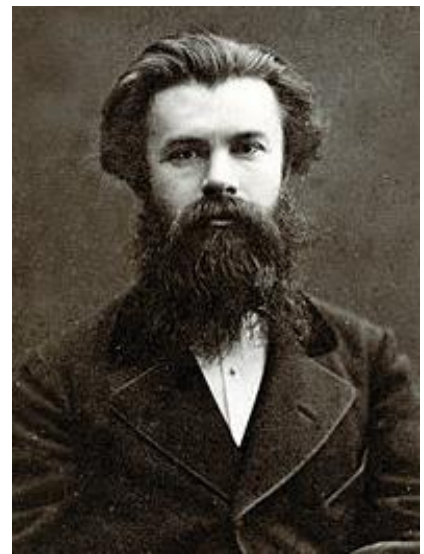
Володимир Антонович

Федір Вовк

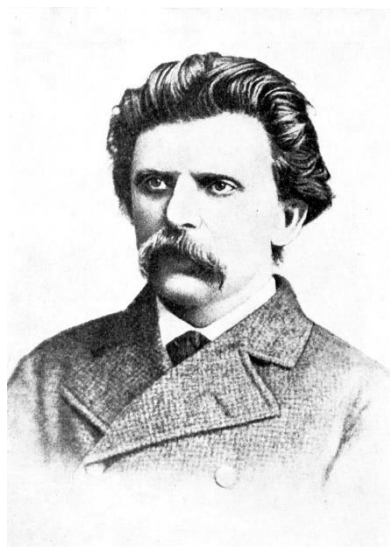
Борис Грінченко

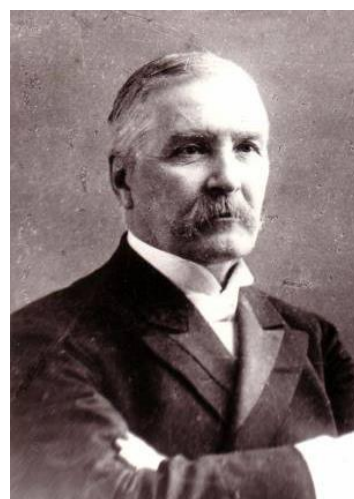
Михайло Драгоманов

Джерело: Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. С. 105, 589; Т. 2: Г - Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2004. С. 206, 458.

Додаток Г (продовження)

Павло Житецький

Микола Лисенко

Михайло Старицький

Тадей Рильський

Джерело: Енциклопедія історії України: Т. 3: Е - Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2005. С. 152; Т. 6. Ла - Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2009. С. 156; Т. 9. Прил-С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2012. С. 811; *UaModna*. Режим доступу: <https://uamodna.com/articles/tadey-ryljsjkyu/> (дата звернення: 17.01.2020 р.)

Додаток Г (продовження)

Олександр Русов

Софія Русова

Євген Чикаленко

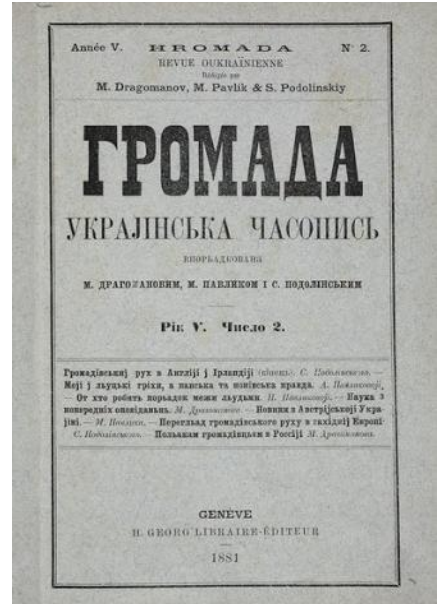

.....Павло Чубинський

Джерело: *КНЕУ*. Режим доступу: https://kneu.edu.ua/ua/University_en/about_university/milest_of_hist/fam_teachers/ (дата звернення: 21.01.2020 р.); *История Полтавы*. Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/poltava-istoricheskie-ocherki/ulitsy-i-istoricheskie-rajonu/ukazatel-ulits?id=2908> (дата звернення: 21.01.2020 р.); *Енциклопедія історії України: Т. 10. Т–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2013. С. 550, 578.*

Додаток Д

Видання що виходили за участі Київської Громади у 1860-их рр. – на початку ХХ ст.

Джерело: Вікімедія. Режим доступу:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/a/ae/%D0%A7%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0.jpg (дата звернення: 21.06.2019 р.);
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:KyivskayaStarina.jpg>;
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hromada_\(Geneva\)_vol_5_no_1.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hromada_(Geneva)_vol_5_no_1.jpg),
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rada-1908.jpeg>, (дата звернення: 21.06.2019 р.).